

oudheidkundig Jaarboek

3^E SERIE VAN HET BULLETIN VAN DEN

NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

ZESDE JAARGANG

1926

UITGEGEVEN TE UTRECHT BIJ A. OOSTHOEK

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

Redactie: Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, Voorzitter, Mr. M. J. SCHRETLEN, Secretaris, Prof. Dr. A. W. BYVANCK.
Jonkvr. C. ENGELN, Prof. Dr. N. J. KROM, Dr. ELISABETH NEURDENBURG en Prof. Dr. W. VOGELSANG

INHOUDSOPGAVE.

Algemeene vergadering, 1 Juli 1926	151
Algemeene vergadering, 18 Dec. 1926	217
Rede van den Voorzitter	153
Jaarverslag van den Secretaris	156
Wandtapijten te Maastricht, door Jhr. E. van Nispen	1
Groot-Constantia, door Mr. Dr. J. C. Overvoorde	7
Faïences belges, non hollandaises du XVII siècle, door Marcel Laurent.....	10
Bandceramiëk in Limburg, door Dr. F. Adama van Scheltema.....	16
Afbeeldingen in oude journalen van zeereizen, door Mr. Dr. J. C. Overvoorde....	22
De dateeringen van het Missaal der Duitsche Orde te Zwolle, door Prof. Dr. A. W. Byvanck	24
Aanteekeningen omtrent Zwolle, door F. A. Hoefer	35
Aanteekeningen omtrent Hasselt, door F. A. Hoefer	94
De Havezathe 't Nyenhuis, door F. A. Hoefer	110
Rechteren, door Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel	115
De Buurkerk te Utrecht en hare bouwgeschiedenis, door Dr. E. J. Haslinghuis..	122
Uit de laatste levensjaren van Jan Steen, door Mr. Dr. J. C. Overvoorde.....	148
In memoriam Prof. Jhr. Dr. J. Six, door Dr. G. van Hoorn	175
Aanteekeningen over Handschriften met miniaturen, door Prof. Dr. A. W. Byvanck	177
Tentoonstelling van Daguerreotypen in het Sted. Museum van Zutphen en de Graaf- schap, door Jonkvr. C. Engelen	197
Indisch oudheidkundig werk 1901-1926, door Prof. Dr. N. J. Krom.....	203
Mededeelingen en Korte berichten	25, 151, 217
Musea en Vereenigingen	27, 160, 223
Particuliere Musea	163
Verslagen	29, 165, 226
Personalia	33, 228
Nieuwe Uitgaven	34, 172, 228

WANDTAPIJTEN TE MAASTRICHT

In het stadhuis te Maastricht worden wandtapijten bewaard, waarvan een serie van vijf stuks ter opluistering van de „Prinsenkamer” dient. Aan de noordzijde van het raadhuis had Pieter Post een groote zaal ontworpen, „de Camer van de Heeren Deciseurs”. Deze hoogwaardigheidsbekleeders waren de vertegenwoordigers der beide Souvereinen, welke over de Maasstad heerschten; zij werden dan ook bij hun tweejaarlijksch bezoek met vorstelijke eer ontvangen.

In het laatst der XVIIe of in de eerste helft der XVIIIe eeuw werd van deze zaal, met haar vijf vensters langs de lange zijde, een gedeelte afgezonderd, dat thans nog onder den naam van Prinsenkamer bekend staat. De eene korte wand hiervan, die door twee (van de vijf) vensters wordt onderbroken, bevindt zich aan den noordgevel; de lange zijden van het vertrek hebben derhalve de breedte van de oorspronkelijke zaal. Welke de reden voor deze wijziging geweest mag zijn, is mij niet bekend, evenmin als de datum, waarop tot de verandering werd besloten. Wel weten wij, uit de raadsverdragen, dat de raad ten jare 1692 (12 Mei) besloot om „de kamer van de H.H. Commissn. Déciseurs als de Raedtcamer met tapijten te bekleeden”, maar de uitvoering van dit voornemen schijnt nog eenigen tijd gevorderd te hebben, want eerst den 23—VI—1704 werd „verdragen” uit te zien naar een tapisserie om de Prinsenkamer, „so doenlijck noch voor de aencompste van de aenstaende H.H. Commissarissen Déciseurs te meubileeren”. Den 16en Februari daaraanvolgende wordt tot een gedeeltelijke betaling besloten, en den tapijtmaker 240 rijksdaalders ter hand gesteld, „de Tapisserie in de Princekamer in den haghe aenbesteet sijnde”. Deze tapijten zijn nog ten stadhuize aanwezig en dragen het jaartal MDCCV, maar bevinden zich thans in de „audiëntiekamer”, waarheen zij blijkens het raadsverdrag van 3—XII—1736 reeds verhuisd waren.

De Prinsenkamer moest dus van een nieuwe wandbekleding voorzien worden, maar dat niet alleen, ook de oude schoorsteen „volgens de cemetrie in deselve kamer al te groot sijnde”, moest door een kleinere en meer moderne vervangen worden. De Magistraat had een jaar te voren den Italiaanschen „meester plafonneur” Thomas Vasalli leeren kennen als een bekwaam vakman; hem werd dan ook opgedragen „het maken van het gipswerck aan de schoorsteen . . . onder en rontom de schilderije en aen beijde zijden in dusdaenige wijze, dat hetselve in de magnificentie met het andere werck tenminste comen te correspondeeren” (raadsverslag van 11—II—1737). De verwachtingen van den raad waren hoog gesteld; hij had zich al (3—XII—1736) hierover uitgelaten in deze bewoordingen: „. . . dat dese kaemer zij de uytsteekenste van alle de andere”.

Naast den te maken schoorsteen ontwierp Vasalli bovendien het nog bestaande plafond „met het emblema dat in 't midden van 't selffde moet komen”. Voor zijne werkzaamheden werden hem 280 rijksdaalders uitgekeerd (27—V—1737).

Uit het hiervoren genoemde blijkt duidelijk, hoezeer men in de eerste helft van het jaar 1737 zich te Maastricht beijverde om van de Prinsenkamer het mooiste vertrek van

het raadhuis te maken. Dit te weten is van belang bij de nu volgende beschouwing.

Ter versiering en bekleeding der wanden besloot de raad aan den tapijtmaker *F r a n s v a n d e r B o r g h t* uit Brussel opdracht te geven tot het „tapiseren der Camer der beide Princen”; als voor te stellen onderwerp werd gekozen het leven van Mozes. Bij contract van 1 Juni 1737 verbindt van der Borght zich binnen twaalf maanden te leveren

Afbeelding 1. Wand uit de kleine gobelinzaal in het huis von Wespien te Aken.

(Uit Klaphoek, Baukunst am Nieder Rhein II.)

„Camer Tapijten a 21 gld. d'elle tot een totaal bedrag van f 2683-5”, waarop de volgende voorstellingen zullen afgebeeld worden:

- 1e. Waer Moyses op de Rots slaet, $12\frac{1}{2}-\frac{2}{16}$ el.
- 2e. De passagie van de Roode See, $7\frac{1}{4}-\frac{1}{16}$ el.
- 3e. Waer men voor het vergult Calf danst, $3\frac{1}{4}-0$ el.
- 4e. Waer Moyses gevonden wordt op het waeter $1\frac{3}{4}-1\frac{1}{16}$ el, alle hoog $5\frac{1}{8}$ el.
- 5e. Waer men het Manna raept, $3\frac{3}{4}$ el bij een hoogte van $2\frac{1}{2}$ el.

Den 2—XII—1737 laat van der Borgh t „aan mijn Heer Olislagers Borgemeester tot Maestricht weten, dat hij over de hellicht geavanceerd is” en vraagt om gedeeltelijke betaling volgens contract.

Bij herleiding van de door v. d. Borgh t aangegeven maten komt men tot de bevreemde ontdekking, dat de afmetingen der weefsels heden niet meer overeenstemmen met die, volgens welke de Brusselsche kunstenaar ze zou leveren. Men kan bezwaarlijk aannemen, dat de raad er vrede mee genomen zou hebben om de blijkens contract bedongen prijs van f 2863—5, berekend voor $136\frac{1}{4}$ el, te voldoen, indien hij niet de noodige ellen heeft ontvangen. En toch! De Maastrichtsche el a 0.669 M. in aanmerking genomen, moet

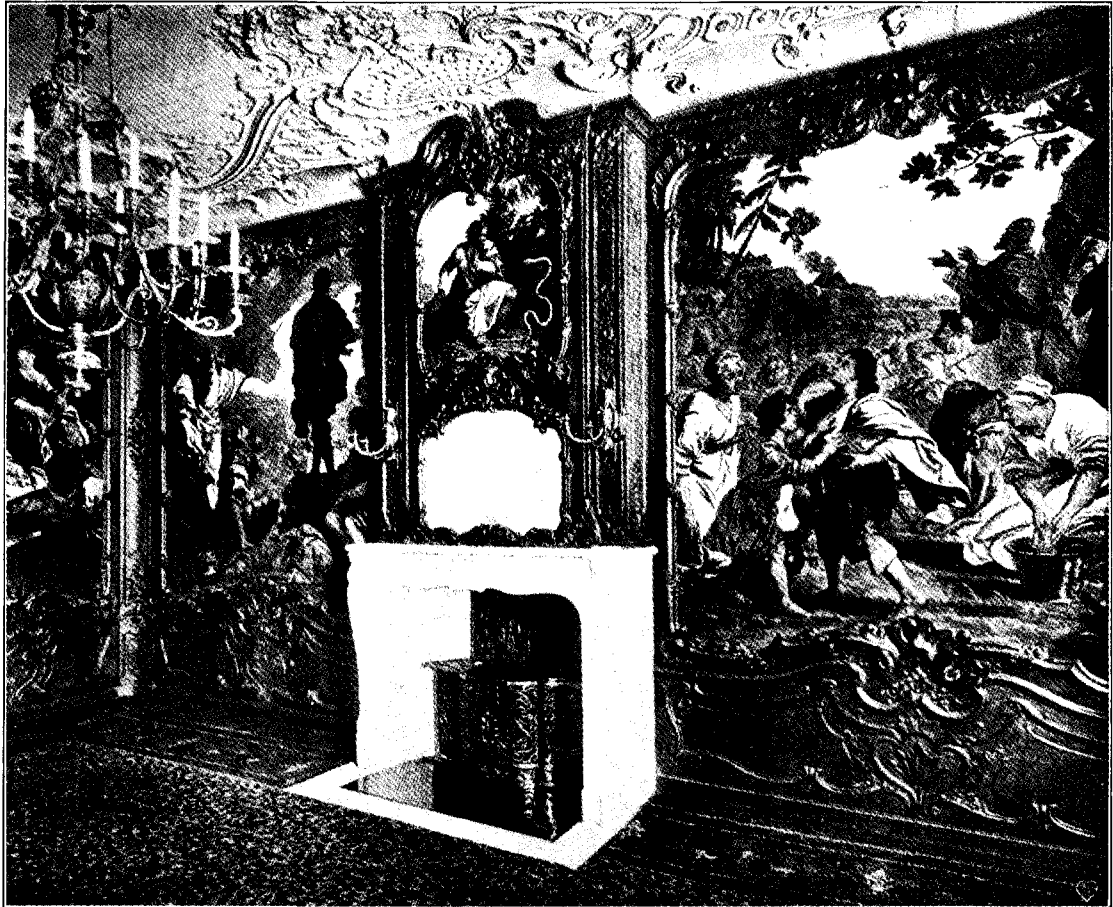

Afbeelding 2. Wandtapijt door Fr. van der Borgh t (1737) in de Prinsenkamer te Maestricht.

de eerste voorstelling 9.20 M. hebben bedragen, maar is slechts 8.45 M.; de doortocht van de Roode Zee, beslaat heden nog de geraamde 4.89 M.; de derde en vierde voorstelling komen vrijwel met de gecontracteerde afmetingen, respectievelijk 2.154 M. en 1.213 M. overeen. De bestek-hoogte dezer tapijten, 3.429 M., wordt met een tiental centimeters overschreden, hetgeen misschien aan uithangen te wijten is. Het laatste van het vijftal, beraamd op 2.509 M. breedte en 1.673 M. hoogte werd teruggebracht tot 2.05 M. \times 1.55 M.

Hoe is dit afwijken van de in het contract opgenomen maten ontstaan? Ik weet het niet, maar geloof niet, dat men van der Borgh t er van mag verdenken de maten te hebben opgegeven van in voorraad zijnde tapijten, die hij dan met de noodige lichtvaardig-

heid zou hebben besnoeid. Een vergelijking met andere series ¹⁾, die hetzelfde onderwerp weergeven, zoude hieromtrent zekerheid kunnen geven. Ik wil mij hier bepalen tot de vergelijking van een tweetal voorstellingen der serie, welke het huis von Wespien te Aken bevatte en die zich nu bevindt in het Museum te Nürnberg.

Afbeelding 3. Wandtapijten in het huis von Wespien te Aken.

De in dat huis beschikbare ruimte liet niet toe het gebruik van een bekleeding met afmetingen als de Maastrichtsche; onze Brusselsche tapijtmaker blijkt daar echter de man

¹⁾ De tweede tentoonstelling der „Wiener Gobelin Sammlung” in 1921, gaf twee tapijten te zien uit een serie van zes stuks, waarvan de voorstelling van het vinden van het Mozeskindje (vgl. nr. 93 van den catalogus) eene breedte heeft van 4.06 M. en de doortocht door de Roode Zee eene van 5.30 M. (nr. 96 van den catalogus). Van deze werd een reproductie van de rechterhelft weergegeven, die in de voorstelling volkomen gelijk op de Maastrichtsche, waaruit dus blijkt, dat de Weensche weefsels mede aan v. d. Borghht moeten worden toegeschreven.

De hoogte der beide stukken bedraagt volgens den catalogus 3.10 M.

niet te zijn om de composities zoo weinig te ontzien als bij de Maastrichtsche het geval is, integendeel, hij neemt een gedeelte zijner groote compositie over en weet die a a n t e p a s s e n aan de geringere plaatsruimte. In samenwerking met den Akenschen bouwmeester J. J. Couven, die voor de passende, gesneden omlijsting zorgde, kwam een zóó harmonisch geheel tot stand als men zelden aantreft. Dit nu werd mede verkregen door wijzigingen aan te brengen — al werden waarschijnlijk dezelfde kartons voor de Akensche en de Maastrichtsche tapijten gebruikt. Zoo zien wij uit afb. 1, dat in het huis von Wespien

Afbeelding 4. Tapijten langs een der korte wanden van de Prinsenkamer te Maastricht.

naast de deur hetzelfde onderwerp werd behandeld als op het grootste weefsel uit de Prinsenkamer (afb. 2). De beperkte ruimte bracht mede, dat uit de heele voorstelling het tweede kwart werd genomen, maar de op den voorgrond gaande man met koperen ketel in de rechterhand, moest de naar voren gestrekte linkerarm laten zakken, wijl ze anders buiten de lijst zou komen; de linker draagt derhalve een tweede ketel. De arm, die boven het hoofd van dezen man zichtbaar is en een groote kruik vasthoudt, werd te Aken weggelaten. Een der hoofdfiguren, de tegen de heldere lucht afteekenende, geknielde Aäron heeft de naar buiten gebogen, opgeheven rechterarm op het tapijt in het huis von Wespien

meer naar voren gebogen, zóó dat de vingertoppen niet buiten den elleboog komen en de gesneden omlijsting de voorstelling bijgevolg kon afsluiten langs dien elleboog, de rug van het kind, op den voorgrond en de voeten der moeder. De van achteren geziene, drinkende vrouw in deze groep, werd in het Akensche stuk weggelaten, en terecht, dunkt mij, aangezien de aanwezigheid van een lichte, ten deele voorgestelde, figuur zeker aan de compositie zou hebben geschaad: de gebogen lijn van den bovendorpel van de deur vindt immers haar voortzetting langs de lichtere plekken van de hoofdbedekking van den gaanden man op den voorgrond, de hoofddoek van de moeder, en de lokken van het kinderkopje tot in den benedenhoek der voorstelling. Zóó werd die linkerhoek van het linkertapijt via den bovendorpel met den rechter benedenhoek der voorstelling aan de andere zijde van de deur door een samenvattende lijn verbonden (afb. 1).

Eene opmerking nog. Het op afb. 2 weergegeven tapijt hangt aan de lange zijde in de Prinsenkamer, en is om de hoeken van de korte omgebogen. De Mozesfiguur staat thans ± 0.75 M. uit het midden. Het stuk meet heden 6.45 M. langs de lange wand en 2×0.80 M. om de hoeken ≈ 8.45 M.; volgens het bestek bedroeg de lengte 9.20 M., een verschil dus van 0.75 M. Hieruit volgt, dat de Mozesfiguur waarschijnlijk in het midden is gedacht geweest en dat de voorstelling dan aan de linkerzijde is afgesneden.

Opvallender nog is de wijze, waarop het thans boven de deur der Prinsenkamer geplaatste stuk werd behandeld. Het verschil in de ontworpen afmetingen en die van heden zijn reeds bekend en hieruit blijkt, dat dit weefsel in de hoogte het minst verloren heeft, en dus ook voor een plaats met geringe hoogte is bestemd geweest, maar ik geloof niet, dat de ontbrekende 12 c.M. in staat geweest zijn van der Borght geheel in 't gelijk te stellen. Want, de heele voorstelling bestaat uit niet veel meer dan een groep Manna-rapenden, die doet denken aan een repoussoir uit een grootere compositie. Van eene, in het tweede plan in de rechterheft, opgebouwde groep zijn slechts drie figuren zichtbaar, waarvan de een het hoofd dreigt te stooten aan de lijst, de ander een vingertop van zijn opgeheven linkerhand moest inboeten. Deze groep is donker gehouden en volgens de diagonaal opgebouwd en een oplopend tentdak had deze verdeling moeten voortzetten (afb. 3).

Welke gevolgtrekking kan uit dit alles gemaakt worden? Een bepaalde zeker niet, want er doen zich te veel mogelijkheden voor; een oplossing zal alleen verkregen kunnen worden, zoodra zekerheid bestaat omtrent de volgende vragen: Heeft van der Borght den magistraat gesuggereerd een Mozes-serie te nemen, die hij klaar had en slechts behoefde af te snijden? Mocht dit waar zijn, dan moet men aannemen, dat te Aken niet v. d. Borght, maar Couven, die den bouw van het huis von Wespien tot in de bijzonderheden verzorgde, ook de compositie's wijzigde.

Of zou de raad, die eerst na omstandig overleg en na het rapport der heeren ordinaire gedeputeerden gehoord te hebben en na door den stadsbouwmeester de maten op 't exactste te hebben laten nemen, tot het geven eener opdracht placht over te gaan, verkeerde maten hebben opgegeven? Of zou de stad, tenslotte, meer ellen hebben betaald dan zij ontving, quod non accipiendum!

April 1926.

E. v. NISPEN.

GROOT CONSTANTIA.

Het noodlot, dat in den laatsten tijd zoovele bekende oude Engelsche landhuizen door het vuur deed ten gronde gaan, heeft in Januari 11. ook in Zuid-Afrika een offer geveerd, dat door zijne historische herinneringen en als nog vrijwel ongeschonden voorbeeld van 17de eeuwsche bouwkunst ook voor ons land een bijzonder belang vertegenwoordigde.

Groot Constantia te Wijnberg bij Kaapstad werd in 1685 gebouwd voor Jacob van der Stel, den gouverneur van de Kaap. Het kwam daarna aan de familie Cloete en werd in 1885 door het Kaapsche Gouvernement aangekocht en bestemd tot modelhoeve voor den wijnbouw en tot opleidingsschool voor de wijnboeren. Het was geheel in den ouden toestand gelaten en ontleende eene speciale bekoring aan de prachtige ligging aan het eind van een breede oprijlaan met zwaar eikenhout en oude hekposten. Schitterend was het uitzicht van de breede stoep op de Valschbaai en de bergen van Hottentots-Holland en van het achterterras op de vallei met donker pijnboomenwoud en het lispelend lover van de silvertree. Het hoofdgebouw is in U vorm gebouwd met een breedden voorgevel en rechthoekig hier achter staande vleugels, die het terras omsluiten. Het is slechts eene verdieping hoog

opgetrokken met een hoog rieten dak, en in het midden een tot den nok van het dak opgemaakt en hiermede verbonden versierden Lod. XIV halsgevel ter breedte van de over de geheele diepte doorlopende hal. Het middenste gedeelte van dezen gevel is over de breedte van het segmentvormig fronton iets uitgebouwd en bevat het deurkozijn met houten pilasters, dubbele deuren met bovenlicht, hoofdstel en geprofileerd driehoekig fronton. Hierboven is een groot venster en eene nis met beeld. De gevelijst van den top eindigt in zware voluten. De voorgevel is verder onversierd en bevat in het middenstuk twee halve kozijnen ter breedte van 3 ruitjes en in elk der zijstukken twee groote kozijnen van dubbele breedte, alle voorzien van schuiframen en halve luikjes met paneelwerk. De uiteinden van het dak worden door eenvoudiger gehouden halsgevels afgesloten. De zij- en achtergevels zijn verder onversierd. Vóór het gebouw is een breede stoep met stoepbanken aan de uiteinden.

Het terrein is hellend en ligt aan de achterzijde ongeveer twee meter lager, waardoor gelegenheid ontstond om hier een slavengevangenis onder de zaal te bouwen. De verbinding met het terras geschiedt door een massieve trap. De groote bekoring van het gebouw ligt in de juiste verhouding en in de tegenstelling van de witte muren met het door den tijd gedonkerde hout der kozijnen en het zware rieten dak, dat door de werking van tijd en weer een prachtig sonoor patine verkreeg en als een zacht fluweel de in de felle Afrikaansche zon tintelende wit gepleisterde muren dekt. De warme werking van het krachtige zonlicht, dat elke profileering in den gevel onderstreept, vormt met de goede verhoudingen de grootste bekoring van de oude Kaapsche gebouwen.

De hal is door een gemakkelijk te verwijderen schot in tweeën gedeeld en kan bij feesten en samenkomsten tot een groote zaal gemaakt worden. Rechts hiervan is een groot vertrek en links zijn twee kleinere ruimten, die oorspronkelijk tot slaapkamers bestemd waren. Aan de achterzijde zijn nog twee vertrekken, die door een smalle gang verbonden zijn met de kamertjes in de uitgebouwde vleugels.

Het terras is afgesloten door een lagen muur met een hek met sierpotten. Vroeger liep hierachter eene vaart, waarover een brug lag, waarvan de steenen brugbanken nog behouden bleven.

Onder de bijgebouwen vallen te vermelden twee lange steenen wijnschuren aan den oprijlaan, met eenvoudige Amsterdamsche halsgevels in het midden en tegen de zijanten, en het wijnpakhuis of wijnkelder achter het hoofdgebouw, met een stuc reliëf in het fronton, zijnde een tafreel uit de geschiedenis van Ganymedes op een schild omgeven door kinderfiguren, draperieën en wijngaardranken. Deze frontonversiering is in 1779 aangebracht en wordt geacht ontworpen te zijn door den bekenden beeldhouwer Anton Anrijts.

Tegen den heuvel is nog een oud steenen bassin voor baden behouden, waarin het water uit de bergen stroomt uit een spuwer in den vorm van een Triton met bazuin. Hierbij vond ik ook nog een oude steenen bank en in den tuin een ouden zonnewijzer.

De brand ontstond op een Zaterdagmiddag, toen alle arbeiders ontbraken en ook de super-intendant elders vertoefde. Geregeld wordt hier Vrijdagmiddags om 5 uur het loon uitbetaald en dan zoekt ieder zijn heenkomen tot den Maandagmorgen. Het vuur kon daardoor niet in het begin gestuit worden en verbreidde zich door het rieten dak spoedig over het geheele hoofdgebouw. De Wijnbergsche brandweer werd bij het blusschen bemoeilijkt door

gebrek aan water en kon alleen beletten, dat de brand zich ook uitbreidde tot de bijgebouwen, waarvan de rieten daken reeds hadden vuur gevat.

Met het hoofdgebouw verbrandde het grootste gedeelte van het oude meubilair, dat door het Gouvernement hier was bijeengebracht en zooveel medewerkte om de bekoring van het geheel te verhoogen. Ik zag hierbij onder meer verschillende tafels en stoelen, een glazenkast met de oude Kaapsche klauwpooten en met zilveren beslag, gelijk alleen nog bij enkele voorname oude Kaapsche geslachten wordt aangetroffen, eenige kasten en een Engelsche staande klok.

Van het gebouw zijn alleen de muren behouden en men overweegt om Groot Constantia weder geheel op te trekken als de muren sterk genoeg blijken. De gegevens zijn hiervoor aanwezig, doch de volle bekoring van het door de eeuwen ongerepte is niet meer hieraan terug te geven. De krachtige Afrikaansche zon kan echter spoedig weder het rieten dak stoven en het houtwerk verkleuren en, als de muren behouden zijn, bleven ook de goede verhoudingen en de tinteling van het zonlicht op de blanke muurvlakken. Het oude is niet geheel te herstellen, doch bij een deskundige en piëteitvolle leiding der her-

Uit: The Cape of Good Hope, Official Handbook, 1909.

stellingswerken is althans de herinnering te behouden aan een der oudste en meest bekende voorbeelden van hoevenbouw in Zuid-Afrika, die door de indeeling van den plattegrond een eigen schakel vormt in de ontwikkeling van de onder Hollandschen invloed ontstanen, doch tot een eigen nationale kunst ontwikkelde Zuid-Afrikaansche bouwkunst.

J. C. OVERVOORDE.

FAIENCES BELGES, NON HOLLANDAISES, DU XVIIme SIECLE.

Errare humanum est, perseverare diabolicum: c'est par cette épigraphe, empruntée à la dispute théologique, que je voudrais commencer cet article destiné à corriger, voire même à contredire, celui que j'ai fait paraître dans la dernière livraison du *J a r b o e k*. On se souvient qu'étudiant une série de plats en faïence caractérisés par des rinceaux et grotesques jaunes ou bleus — plats connus depuis longtemps et dont l'origine est douteuse — je me ralliai à l'opinion de Riesebieter pour qui ce sont des faïences hollandaises. J'avais procédé comme un antiquaire, comparant les pâtes, les émaux, les couleurs de ces faïences à ceux de faïences sûrement hollandaises et ceci avait emporté ma conviction, encore que d'autres spécialistes, je dois le déclarer, et particulièrement Melle Neurdenburg, ne fussent pas convaincus. Depuis lors, d'autres pièces ont attiré mon attention, j'ai reçu des renseignements plus précis, en sorte que la question, aujourd'hui, se présente autrement à mes yeux et m'amène à des conclusions différentes: les faïences que j'ai publiées sont belges, anversoises et non pas hollandaises.

Voici d'abord un argument négatif tiré des armoiries. Il fut indiqué par M. Thomassen à Thuessink van der Hoop, secrétaire de la société d'héraldique: *D e N e d e r l a n d s c h e L e e u w*, à Melle Neurdenburg qui m'en fit part: les armoiries reproduites dans mon article fig. 3 et 4 peuvent bien être espagnoles mais ne sont pas les armes d'Espagne simplifiées comme je l'avais cru. Sur le dernier des deux plats en question, elles rappellent une branche de la famille d'Aragon difficile à identifier; sur le premier (fig. 3), on reconnaît celles des *Moncada y Aragon*. Or, de ces *Moncada*, il y en a un qui fut en relations étroites avec les Pays-Bas, juste au moment où le plat fut fabriqué, selon toute vraisemblance: c'est Francesco de *Moncada*, troisième marquis d'*Aytona*, grand sénéchal d'Aragon, qui servit le roi Philippe II en Flandre. Après avoir commandé la forteresse de Dunkerque, il entra comme général en 1633 au service de l'infante Isabelle, combattit à *Stevensweert*, à *Bréda* et mourut à *Clupland* en 1635. Il laissa deux enfants dont un fils qui, en 1670, avait quitté les Pays-Bas pour rentrer en Espagne. Quelle conclusion à tirer de là, sinon que le plat portant les armes des *Moncada* fut probablement exécuté pendant son séjour en Flandre et, naturellement, dans les Pays-Bas espagnols?

Mais voici des arguments positifs. Toute la série des plats à rinceaux jaunes ou bleus sur la bordure, décorés d'amours, d'armoiries, de scènes religieuses ou de paysages au centre, est dominée par une pièce que je publie aujourd'hui (fig. 1). Elle provient de la collection van *Vinckeroy*, de Bruxelles, et appartient aujourd'hui à M. *Vecht*, d'Amsterdam. C'est un plat de module moyen analogue pour la forme à ceux que j'ai publiés dans le *J a r b o e k* et décoré en camaïeu bleu.

Le marli tout d'abord requiert l'attention: il est couvert de rinceaux feuillus qui sont exactement pareils et pour la forme des feuilles et pour leur disposition le long des

tiges à ceux qui distinguent les plats publiés précédemment. Comme dans ces derniers, on remarque au milieu du décor végétal des sirènes à la queue empanachée, des draperies suspendues en festons et bordées de points, des masques, des volatiles et particulièrement un paon à double tête et aux ailes éployées, d'où est sorti, sans le moindre doute, la double aigle des pièces plus tardives. Notons encore des têtes d'amours. En résumé, nous avons ici le type le plus ancien, connu à ce jour, de la série céramique dont il s'agit d'établir l'origine.

Or, la composition figurée qui orne la centre du plat est singulièrement instructive à cet égard. Elle représente *Jésus et la femme adultère*. Depuis assez longtemps déjà — le catalogue de la vente van Vinckeroy en fournit la preuve — on savait qu'elle remontait à un tableau de Martin de Vos (1531—1603); mais j'ai pu, grâce au secours de M. van Bastelaere, conservateur du Cabinet des Estampes, à Bruxelles, déterminer son modèle d'une façon plus précise: c'est une gravure de Jean-Baptiste Barbé, exécutée d'après Martin de Vos et qui fut éditée par Adrien Collaert (ca 1560—1618) dans la suite intitulée: *Vita, Passio et Resurrectio Christi*¹⁾.

Le décorateur céramiste ne s'astreignit pas à une copie tout à fait littérale: c'est ainsi que le fond, dans la gravure, étant formé d'architectures, il remplaça ces dernières par un large paysage avec des collines, des clochers, des tours et, comme motif central, un bouquet d'arbres touffus. Il n'y a qu'un personnage au pied de ces arbres, alors qu'il y en avait deux à la même place, devant une draperie; à gauche, je note deux figures au lieu de trois et l'inscription — une inscription en flamand très correcte: *Die sonder sondenis, die werpt de eerste steen* — se voit toute écrite, alors que, dans le modèle, Jésus penché se disposait seulement à en tracer les lettres sur le sable. Pour le reste, la copie est fidèle, certains détails ou accessoires, certains gestes ou attitudes caractéristiques ne peuvent tromper à cet égard.

Donc l'image céramique dépend de l'estampe. Celle ci, éditée par Adrien Collaert, ne peut être postérieure à 1618; d'autre part, Barbé ne peut l'avoir exécutée avant 1610, date à laquelle il obtint la maîtrise et eut le droit de signer des oeuvres. Voilà le modèle daté. Pensera t-on que la copie du céramiste lui soit de beaucoup postérieure? Il est bien plus probable qu'elle a été faite alors que la *Vita, Passio*, possédait encore son attrait de nouveauté. On a donc des chances de se rapprocher de la vérité en la faisant remonter aux alentours de 1620. Et pour ce qui regarde son origine, n'est-il pas frappant que le décorateur-céramiste dépend entièrement d'artistes anversois? Trois artistes anversois, Martin de Vos, J. B. Barbé et Adrien Collaert se rencontrent aux sources de son inspiration. Il serait bien difficile de le situer lui-même ailleurs que dans la grande ville des bords de l'Escaut.

Au surplus, le plat de M. Vecht, dans la première moitié du XVIIe siècle, n'est pas une pièce isolée: je crois et compte démontrer qu'un tableau de faïence ayant passé au

1) Sur Jean-Baptiste Barbé, voir Le Blant, no. 5, et Wurzbach, article Barbé.

Musée du Cinquantième avec la collection Evenepoel provient de la même ville sinon du même atelier, et date approximativement de la même époque.

C'est une plaque rectangulaire (0,37 × 0,33) représentant le fameux combat de Vucht, près de Bois-le-Duc entre Gerrit Abrahamsz et ses cavaliers d'une part et le sire de Bréauté d'autre part, à la tête de cuirassiers français comme lui au service des Etats (fig. 2). Ce combat eut lieu en 1600. Gerrit Abrahamsz, dit L e k k e r b e e t j e, y trouva la mort; et sire de Bréauté, chevaleresque et malheureux, fut fait prisonnier et sauvagement mas-

Fig. 1

de 1661, comme l'indique l'ancien catalogue du Musée et, sans doute d'après lui, Wurzbach : Seb. Vrancx mourut en 1649! — mais bien de 1601²⁾. A sa suite et d'après lui, les graveurs Jean Baptiste Doetekum et Martin Snyders s'emparèrent du sujet. Il existe du premier une gravure d'après Vrancx avec l'adresse de

sacré par les soldats qui le ramenaient à Bois-le-Duc¹⁾. Le gouverneur de cette dernière ville, Antoine de Grobbendonck, fut véhémentement soupçonné d'avoir donné cet ordre cruel. Quoiqu'il en soit, tandis qu'on pleurait Bréauté en Hollande, on célébrait dans les Pays-Bas catholiques la bravoure De Lekkerbeetje et la victoire de ses hommes.

Sébastien Vrancx, celui qu'on appelait le *pictor minorum praeliorum*, peignit plusieurs fois le combat. (Anvers, Bruxelles, Amsterdam, Utrecht, Brunswick). Le plus ancien de ces tableaux est celui d'Anvers, non pas daté

¹⁾ Sur le combat de Vucht, la bibliographie ancienne est abondante. Voir F. Muller, *Historieplaten*, ouvrage cité plus bas; *Biographie Nationale*, art. Abrahams et Molhuysen-Blok, *Nieuw Nederl. biographisch Woordenboek*, art. Abrahams.

²⁾ La date de 1601 est parfaitement lisible: M. Cornette, conservateur de Musée d'Anvers, a bien voulu s'en assurer.

C. J. Visscher, datée de 1631. „Cette planche, dit F. Muller¹⁾, la plus ancienne de celles qui représentent le combat, est extrêmement rare”. Nous verrons plus loin qu’il est bien vrai qu’elle soit la plus ancienne qui ait popularisé le combat de Vucht; en tout cas, j’ai pu m’en assurer, ce n’est pas celle-là que le peintre-céramiste a utilisée, mais bien une gravure de Martin Snyders, rare mais très connue — il en existe un exemplaire au Cabinet des Estampes à Bruxelles — dédiée au baron Antoine de Grobbendonck et qui fut, à son tour, imitée.

Comme il va de soi, le décorateur simplifia son modèle, mais j’ai noté, de part et d’autre, au premier plan le corps étendu de Lekkerbeetje et deux mousquets gisant sur le sol; de part et d’autre se répètent les principaux groupes de combattants luttant deux à deux, le double groupe des sonneurs de trompette à droite et à gauche, les mêmes détails pittoresques: le moulin, la tour, le gibet(?) et la ville.

Il serait donc bien intéressant de pouvoir dater la gravure de Snyders. Elle est dédiée au baron de Grobbendonck, gouverneur de Bois-le-Duc. Or, le baron fut fait comte²⁾ en 1637. Elle serait donc antérieure à cette date. D’autre part, Martin Snyders ne se signale par aucune oeuvre à Anvers après 1630:³⁾ ceci

Fig. 2.

nous fait dépasser en arrière la date de la gravure de Doetekum. Et rien n’empêche de remonter plus haut encore, de rapprocher chronologiquement la gravure de Snyders du tableau de Sébastien Vrancx et de considérer comme contemporains, vers 1625, et le plat de M. Vecht et le tableau en faïence du musée de Bruxelles.

Les ressemblances d’exécution entre les deux pièces sautent aux yeux: on trouve

¹⁾ F. Muller, *Beredeneerde beschrijving van nederl. historieplaten*, no. 1121.

²⁾ Poplimont, *La Belgique héraldique*. Paris, 1853, art. Ursel.

³⁾ Wurzbach, art. Snyders.

dans l'une et dans l'autre le même lavis de bleu à l'avant plan; la notion du pittoresque y est identique et s'exprime par des moyens analogues, qu'il faille indiquer la succession des plans, les dénivellations du terrain ou les constructions lointaines sur la ligne d'horizon. Ce qui frappe encore, c'est le ton pâle du bleu de cobalt pour indiquer le modelé, un modelé qui comporte de larges régions blanches. Il est vrai que, dans la plaque de Bruxelles, le dessin est plus maigre; aussi n'attribuerai-je pas les deux compositions à la même main; peut-être même l'atelier est-il différent, encore que je ne sois pas porté à le croire, mais les procédés, l'aspect extérieur, la couleur employée témoignent à coup sûr d'un même centre de fabrication.

Les Pays-Bas septentrionaux sont exclus pour ce qui regarde le combat de Vucht à cause de la signification politique donnée au sujet, à cause des modèles d'où il procède et des caractères techniques du décor. Ces mêmes raisons désignent un centre situé dans les Pays-Bas espagnols et ce centre ne peut être qu'Anvers, où l'industrie céramique, pour déchu qu'elle fût, n'avait pas encore renoncé à la lutte.

Elle continuait à s'inspirer de modèles italiens. Ce que je disais dans mon article précédent du *J a a r b o e k* à ce sujet peut maintenant être précisé. A la fin du XVIme et dans la première moitié du XVIIme siècle, la Belgique a dû être envahie par une masse de faïences importées d'outre-monts, des faïences polychromes surtout, dérivées de celles des Patanazzi: les potiers anversoises leur empruntèrent les rinceaux, les amours, les fonds armoriés, les grotesques, mais non pas sans transformer ces motifs selon leur goût particulier. Il est impossible de confondre nos faïences à rinceaux et grotesques, décorées en jaune ou bleu, avec les faïences polychromes italiennes. Ces produits indigènes disputaient aux produits importés d'Italie la faveur de la clientèle. La céramique anversoise ne voulait pas mourir, mais ce fut, je pense, son dernier combat.

Il est clair, en effet, que les plats à rinceaux et armoiries publiés dans le no. précédent du *J a a r b o e k* procèdent tous de spécimens comme celui de M. Vecht que nous avons daté approximativement de 1620. Sont-ils beaucoup plus tardifs? Je ne le crois pas. Si l'on admet que le plat aux armes de Moncada fut exécuté — ce qui est fort vraisemblable — quand le général marquis d'Aytona se faisait connaître par sa valeur, il ne sera pas postérieur à la mort de cet homme de guerre, en 1631. Par là tout le groupe auquel il appartient se trouve suffisamment daté. D'autre part, j'ai relevé dans les *L i g g e r e n* tous les noms de faïenciers depuis 1570 et cela nous amène à des conclusions analogues. Voici cette liste:

- 1570. Jan van den Bogaerde ¹⁾ et son apprenti Gheert Bosmans.
- 1574. Jan Matthys, telloorschilder.
- 1575. Jan van den Bogaerde, meestersoon.
- 1577. Baptista Panneel et Lauwerijs Nobelet, telloorschilders.
- 1579. Cornelis van Aecken.

¹⁾ Auteur du beau vase polychrome du Musée du Cinquantenaire publié Burlington Magazine, 1925, p. 319.

- 1585—1586. Lambrecht de Costere, Guido Andriessen ¹⁾, Bernaert Fierleger, Jan Haquenay.
1592. Hans Boudewijn.
1595. Ghuilliam van Bracht ¹⁾ et son apprenti Hansken Cole, Adriaen Pijnhout et son apprenti Neel Severdonck.
1599. Guilliam van Oppen.
1605. Vincent Montaly, telloorschilder, Jasper Bosman, meestersoon.
1606. Heynrick Nuijts.
1614. Le même Heynrick Nuijts avec son apprenti Bastiaen van Schoor.
1615. Nicolaes Flowijn, Lambert Collegie.
1616—1617. Wilm van Lommel, meestersoon.
1617—1618. Pauwels Vleeschouwers en son apprenti Hans van Campen.
1623—1624. Hans Willems.
1626—1627. Adriaen van Hauten.
1636—1637. Mort de Vincent Montalia (Montaly).

On peut se rendre compte par ce tableau que, dans le dernier quart du XVIme siècle, les troubles politiques et religieux avaient nui singulièrement à la céramique anversoise. Dès auparavant Joris Andriessen ²⁾, Kerstiaen van den Abeele, Adriaen Bogaert — ces deux derniers protestants — avaient quitté Anvers pour la Hollande; ce fut après eux Hans Barnaert Fierleger, un fils du Bernard cité plus haut, Michel Noutsz (Nuijts) ³⁾.

Néanmoins, les potiers étaient restés encore assez nombreux pendant les vingt-cinq premières années du XVIIe siècle. C'est depuis lors qu'ils disparurent successivement, dirait-on, sans laisser de successeurs. Adriaen van Hauten, en 1626—1627, est le dernier potier dont le nom apparaisse dans les *L i g g e r e n*. En 1636—1637, la veuve de Vincent Montaly payait la dette mortuaire pour son mari. Puis plus rien. On dirait que, vers 1630, au moment où les manufactures de Delft atteignaient à leur grande prospérité la concurrence pour les faïenciers anversois fût devenue impossible et que le métier ne tentât plus personne. Tout ceci concorde avec les observations faites en étudiant les oeuvres et avec la date centrale de 1620 que nous avons indiquée pour leur groupe tout entier. Il en existe encore, d'ailleurs, d'autres spécimens et j'espère avoir l'occasion de le montrer bientôt.

MARCEL LAURENT.

¹⁾ Cf. *Burlington Mag.*, 1922, p. 293.

²⁾ Elisabeth Neurdenburg. *Old dutch pottery and tiles*, Londres, 1923, p. 22.

³⁾ Voir l'excellent article de M. Nanne Ottema: *De opkomst van het Majolica-bedrijf in de Noord-Nederl.*, Oud Holland, 1926, pp. 3—7 du tirage à part.

BANDCERAMIEK IN LIMBURG.

De onlangs gemelde vondsten van woonkuilen in Limburg met steenen werktuigen en scherven van zoogen. bandceramiek verlokken tot een korte beschouwing, over wat er eigenlijk aan dit, tevoren in ons land nog onbekende aardewerk vastzit. Volgens de gangbare opvatting brengen scherven geluk; -- hebben ze maar lang genoeg in den grond gelegen, dan veroorzaken ze echter in de eerste plaats hoofdbreken, ergernis en min of meer heftige gedachtenwisselingen. Daar de scherven der bandceramiek tegen de 4500 jaar in de aarde verwijlden is op dit „meer” den nadruk te leggen.

Reeds de naam is bedenkelijk. *Klopflisch*, wiens overigens opvallend fijne stilistische beschouwingen over het neolithische ornament al weer in vergetelheid zijn geraakt, betitelde het eerst een door hem in Thuringen gevonden type van vaatwerk uit het steenen tijdperk als „Bandkeramik” ter onderscheiding van de naburige „Schnurkeramik”. De versiering der potten met bandjes uit evenwijdige lijnen komt echter ook herhaaldelijk in andere neolithische groepen voor. Juister is de benaming „spiraal-meanderceramiek”, die op den vorm van het ornament betrekking heeft. Mocht er tegen alle verwachting uit een Hunnebed in Drente of Hannover, in Denemarken of Zweden een neolithisch potje met spiraal- of meanderversiering te voorschijn komen, dan zal dat een zeker teeken van zuidelijke beïnvloeding zijn. Omgekeerd is de genoemde versiering voor den hier te bespreken groep uiterst karakteristiek, al kunnen vooral aan de peripherie ook andere ornamenten voorkomen. Misschien is dit in Limburg het geval.

Deze kromlijnige- of meanderachtige versiering is het hoofdkenmerk ter bepaling van de cultuur der bandceramiek. Andere gegevens komen daarbij, zonder dat deze echter voor het geheele verbreidingsgebied der bandceramiek geldig behoeven te zijn: zoo de voorkeur voor bolronde of peervormige potten, die door sommigen van kalebassen, door anderen uit vlechtwerk afgeleid worden, terwijl weer anderen geen van beiden verklaringen noodzakelijk achten. Dan het gebruik van steenen bijlen in den vorm van een schoenleest; een lichaamssieraad uit schelpen of uit schelpen gesneden armbanden; het tot een zeer bepaald gebied beperkte voorkomen van een primitieve plastic (mensch- of dierfiguurtjes) en de evenzoo lokaal beperkte *b e s c h i l d e r i n g* van het vaatwerk, dingen, die bij ons echter niet zijn te verwachten. Kenmerkend is, bijv. in het Rijngebied, het begraven der dooden met opgetrokken knieën („Hockerstellung”) en vooral, wat nu weer Limburg bewijst, het kiezen van den vruchtbaren löss der rivierdalen voor de in den grond gegraven, natuurlijk met een dak voorziene woningen. Er is niet aan te twifelen, dat de dragers van deze bandceramiek-cultuur in de eerste plaats akkerbouwers waren. Naar *Schliz*, die speciaal studie maakte van de Zuid-Westduitschen groep, onderscheidten zich deze akkerbouw-drijvende boeren scherp van de vaak naburige stammen der snoerceramiek, die hij als jagers en herders beschouwt. Deze onderscheiding moge te scherp zijn, maar wel is om bepaalde redenen aan te nemen, dat het volk van de bandceramiek op een hooger beschavingspeil stond dan de aangrenzende of noordelijker wonende stammen.

Deze cultuur der bandceramiek moet vóór het jaar 2000 voor onze jaartelling hebben gebloeid, daar we dit met eenige zekerheid als laagste grens voor den jongeren steentijd aannemen. Op een eeuw meer of minder komt het voorloopig niet aan. Letten we echter op het feit, dat nog in den loop van den steentijd door het toestroomen van noordelijker stammen vooral in West- en Zuidwest-Duitschland mengculturen zijn ontstaan, die met zekerheid o.a. uit de versiering van het aardewerk zijn te constateeren, dan moeten wij den bloeitijd van de zuivere bandceramiek in ieder geval nog verder terug in het 3de millennium dateeren.

De uitbreiding van deze sterk gedifferentieerde maar toch ongetwijfeld één geheel vormende cultuur is verrassend: zij is van de Russische Zwarte Zee-kust dwars door Europa langs Donau, Neckar, Rijn en Maas tot de Fransche kust te volgen en wel in een breede zone, die haar uitloopers langs Elbe, Oder en Weichsel naar Noord-Duitschland, zuidelijk tot diep in het Balkanschiereiland en Italië zendt. En nu rijzen de vragen, die reeds jaren de archeologen bezig houden, kwellen, opwinden, zonder dat alsnog een definitieve oplossing is gevonden: waar komt die bandceramiek vandaan en in welke richting heeft ze zich verbreid? Geschiedde deze verbreiding door een volksverhuizing of door contact tusschen naburige stammen? Zijn deze vondsten het kenmerk van een bepaald ras en is dit ras, gelijk Kossinna vermoedt, dat der Zuid-Indogermanen in tegenstelling tot de Noord-Indogermanen in Noord-Duitschland, Nederland, Scandinavië? Hoe kwamen deze menschen er überhaupt toe, in plaats van het streng rechtlijnige, in den wand der potten gegroefde of gestoken ornament, dat als op streng bevel het neolithische aardewerk op Creta, op Sicilië, in Spanje en geheel West- en Noord-Europa versiert, de vrije, bewegelijke, zwerige spiraallijn en den grilligen meander te kiezen?

Voor zoover deze vragen op anthropologisch gebied vallen, kan ik geen oordeel uitspreken, daarentegen geloof ik, voor het ontstaan en de verbreiding van 't bewuste ornament een verklaring te kunnen geven, al moet deze ook nog in menig opzicht aangevuld en gecorrigeerd worden. Het groote euvel, waaronder de praehistorische archeologie heden lijdt, is de sterke specialiseering, waardoor verweg de meeste archeologen — niet ieder is een Montelius, Sophus Müller of Reinecke — slechts een lokaal eng begrensde gebied overzien en daaruit hun vaak zeer eenzijdige conclusies trekken. Een tweede euvel is het totaal gemis aan kunstbegrip, in 't bijzonder ornamentbegrip, waarvan het gevolg is, dat de taal dezer vroege sierkunst, die meestal niets aan duidelijkheid te wenschen overlaat, voor de vakgeleerden een onverstaanbaar, willekeurig gebrabbel blijft. En toch biedt juist de ontwikkeling der vroegste kunst in Europa een toonbeeld van strengste wetmatigheid!

Om nu meteen op de grondwet te komen, waarmee iedere beoordeeling der Oud-Europeesche kunstverschijnselen heeft te rekenen: de kunst van het voorhistorische Europa na de diluviale perioden (met de beroemde jagerkunst van het Magdalénien) en die van het voorhistorische Voor-Azië, Noord-Afrika verhouden zich diametraal tegenovergesteld — de eerste is streng ornamenteel en daarmee abstract-geometrisch, de laatste heeft, misschien in samenhang met de oudere, naturalistische jagerkunst, steeds de vrije uitbeelding der omringende werkelijkheid gekend, de vrije schilderkunst en sculptuur beoefend en de aan de realiteit ontleende motieven ook in haar sierkunst toegepast, 't zij gestiliseerd,

't zij naturalistisch. Daar reeds de jagerstammen van den ouden steentijd, wier beschaving ver bij die van de neolithische akkerbouwers ten achter stond, sublieme diervoorstellingen schiepen en zoowel schilderkunst als sculptuur beheerschten, kan de hier aangeduide tegenstelling oorspronkelijk niet door cultuurverschillen verklaard worden. Daarentegen is uit het ontegenzeggelijk bestaande cultuurverschil tusschen het voor-historische Oosten en Europa een ander wetmatig verschijnsel te verklaren: het steeds voortgezette afvloeien van kunstvormen uit de vroege cultuurhaarden in het Zuid-Oosten naar de over zee of langs de waterwegen toegankelijke barbaarsche gebieden in het Noorden en Westen. Met de verplaatsing der cultuur in de opeenvolgende beschavingsperioden verschoof ook de bron dezer vreemde kunstvormen: van Egypte en Azië naar Creta, Griekenland, Italië. Het verschijnsel blijft echter constant, steeds weer worden zuidelijke naturalistische motieven door de geometrisch-ornamenteele sierkunst van het Oude Europa opgeslurpt, geassimileerd en verwerkt in den geest der inheemsche kunst. Zien wij vooreerst nog van den steentijd af, dan zijn het in den bronstijd Myceensche ranken, die in Hongarije op aardewerk en bronzen tot een vaak uiterst bizar vlammenornament verbasteren. In den vroegeren ijzertijd overstroomden Oostersche anthropo- en zöömorphe motieven geheel Europa en zijn dan, volslagen ornamenteel verwerkt, tot in Scandinavië terug te vinden. In den La Tène-tijd zijn het de Kelten, die Grieksche ranken en palmetten tot een uiterst eigenaardig, abstract en phantastisch ornament herleiden. In den na-Romeinschen ijzertijd scheppen de Germanen uit antieke dier-motieven hun even phantastisch, streng gedisciplineerd dierornament. En herhaaldelijk stuiten wij daarbij op een even wetmatig verschijnsel: bij deze assimilatie wordt niet alleen de vreemde vorm streng ornamenteel omgewerkt maar ook de vreemde techniek vervangen — de voor de vrije beeldende kunst zoo karakteristieke technieken der polychrome beschildering en plastiek (resp. gedreven relief) maken plaats voor de primair-ornamenteele graveering, die, zonder de stof, de kleur, de grensvlakken der te versieren voorwerpen aan te tasten, het ornament in de gegeven oppervlakte groeft. Een lange reeks van voorbeelden, die de geheele praehistorische ontwikkeling in Europa begeleiden, heb ik elders besproken. Ik wil den lezer niet met deze opsomming vermoeien, maar er op wijzen, dat sommige verschijnselen hier opmerkelijk aan de bandceramiek herinneren. Zoo de omzetting van de geschilderde Myceensche rank in het gegraveerde spiraalornament op Hongaarsche potten in den bronstijd, die van geschilderd Grieksche plantenornament in de gegraveerde versiering op Engelsch aardewerk in den Keltischen La Tène-tijd.

Nog een enkel woord voor wij tot onze bandceramiek terugkeeren. Het rechtlijnige, gegraveerde ornament, dat buiten het terrein der bandceramiek in geheel Europa gedurende het steenen tijdperk, dus minstens een tiental eeuwen heerschte, berust niet op een afspraakje en ook niet, gelijk velen nog aannemen, op de mechanische ontleening aan een andere techniek (vlechten), doch is de logisch-aesthetische uiting van een zuiver decoratief kunstgevoel: een sierkunst, die zich enkel en alleen laat leiden door de gegeven vormen van het voorwerp, die de voorhanden grens- en scheidingslijnen onderstreept, de structuur accentueert, de in het voorwerp werkzame mechanische krachten symboliseert, kan niet anders dan rechtlijnig zijn. De gebogen lijn met haar eigen beweging, innerlijk leven, duidt a priori

op een emancipatie der sierkunst van deze eerste, strenge gebondenheid aan het object. Deze bevrijding heeft inderdaad later, in den metaaltijd, plaats gevonden en op haar berust zelfs het wezen der Oud-Europeesche kunst- en geestesontwikkeling. Stuiten we echter midden in het steenen tijdperk en gelijktijdig met de alleen-heerschappij van het rechtlijnige ornament op een samenhangenden groep, waarin een goed ontwikkeld, vrij spiraalen boogornament tezamen met grillig gebroken of afgehakte motieven domineert, dan is dat een buitengewoon opmerkelijk verschijnsel, dat reeds op zichzelf de inwerking van vreemde invloeden met zekerheid doet vermoeden.

Nu is reeds vroeger op het klaarblijkelijke bestaan van vreemde invloeden in de cultuur der bandceramiek gewezen. Aan den Rijn werd recent (niet fossiel) ivoor tezamen met scherven van bandceramiek gevonden, op ver uiteenliggende plaatsen in Duitschland schelpen uit den Indischen Oceaan(!). Die dingen moeten natuurlijk geïmporteerd zijn. *F o r r e r* vergeleek de „Hockerstellung” der dooden in Rijnsche graven en de daar gevonden schelparmbanden en „Farbreibpaletten” met Egyptische vondsten. *H o l w e r d a* verklaarde den peer- en bolvorm van het vaatwerk uit de nabootsing van kalebassen, dus uit zuidelijke of zuidoostelijke invloeden. Maar nooit dacht men er aan, dat nu juist ook dit raadselachtige spiraalmeanderornament een afwijking van den natuurlijken gang der Oud-Europeesche kunstontwikkeling beteekent, die slechts door vreemde inwerking verklaard kan worden, en dat deze beïnvloeding zich onder symptomen openbaart, die zich stereotiep in alle latere perioden herhalen.

En toch zijn de bewijzen voor het grijpen. Wij merkten op, dat de vaasbeschildering in strijd is met de autochthone, streng ornamenteele kunstopvatting in het neolithische Europa, dat zij echter in Voor-Azië en Egypte in de voorhistorische perioden algemeen was. Welnu, in het gebied van de bandceramiek vindt de beschildering van het vaatwerk haar hoogtepunt in Zuid-Rusland, ze is ook in Galicië, aan de Beneden-Donau, op den Balkan, in Hongarije aan te treffen, dringt door tot Bohemen om dan echter in het Noorden en Westen uitsluitend door ingegroefd ornament te worden vervangen. De Limburgsche scherven zijn zeker niet beschilderd! We zagen, dat naturalistische motieven en vrije beeldende kunst in het Oosten steeds werden toegepast, en we vinden in de Oekraïne en in Galicië niet alleen echte plantenranken maar ook dezelfde dierrijen, die reeds om 't jaar 3000 v. Chr. aan Nijl en Tigris als versiering op beschilderde vazen werden gekozen. We weten dat, in verband met den in het Oosten zeer verbreiden stiercultus, stierbeeldjes of ook stierkopjes als versiering in Oud-Babylonië en het voordynastische Egypte voorkomen — deze vinden we dan niet alleen in de vroege Trojaansche nederzettingen, maar ook in Zuid-Rusland, Zevenburgen, Bohemen, Servië. Het schema van een Oostersche godin met over de borst gekruiste armen is in Troje en op de Grieksche eilanden, dan, steeds primitiever, in Zuid-Rusland, Bulgarije te vinden; — naar 't Noorden en Westen verdwijnt deze idoolplastiek. De swastika verschijnt veelvuldig en als vroegste voorbeeld in de Perzisch-Elamitische vaasbeschildering; — ze treedt plotseling in de bandceramiek van Zevenburgen op om dan weer spoorloos te verdwijnen. Dat alles zijn dingen, die van beslissende beteekenis bij het onderzoek naar ontstaan en verbreiding van de bandceramiek moeten zijn.

En nu het ornament. Nog steeds is de opvatting verbreid, dat het spiraalornament ergens in Centraal-Europa spontaan is ontstaan, en men stuit daarbij op de onnoozelste verklaringen. Afgezien van de tevoren besproken theoretische gronden zijn het de volgende overwegingen, die mij een dergelijke opvatting doen bestrijden. Wanneer wij, wat bij het samenhangend karakter der bandceramiek onafwijsbaar is, één bepaalde bron, één laatste uitgangspunt voor het genoemde ornament veronderstellen, dan kan dit niet in Centraal-Europa liggen, omdat de artistiek superieure, rijpe, organisch gegroeide, streng beheerschte en toch speels toegepaste vaasversiering in den Z.O., groep onmogelijk als een aflegger van het dorre, geometrische, sterk tot degeneratie neigende spiraal-meanderornament uit Midden-Duitschland of Bohemen kan worden beschouwd. De vaasbeschildering in Zuid-Rusland bestaat uit vettige, in elkaar geschakelde S-vormige voluten; de spiraal is er bekend, maar daarnaast vinden we zuiver plantaardige vormen, ranken met bladeren. De afleiding van een dergelijke versiering uit een geometrisch spiraal- of boogornament is even onmogelijk als die van de Hellenistische bladrank uit het gestiliseerde Keltische plantenornament. Wij moeten ons dus den samenhang omgekeerd voorstellen: de nog half plantaardige motieven uit Zuid-Rusland, die reeds in het onmiddellijk aangrenzende Westen niet meer begrepen en ontleed worden, geven in Midden-Europa den aanstoot tot vorming van een zuiver geometrisch, abstract spiraal- en boogornament, dat op zijn beurt òf degeneert tot geïsoleerde kromlijnige motiefjes, òf in den geest van het rechthoekig ornament wordt vertaald, eerst tot den meander, ten slotte tot een eenvoudigen zigzag, die dan volkomen in het kader van de Oud-Europeesche neolithische sierkunst past. Op sommige plaatsen, bijv. in Bohemen, is deze laatste ontwikkeling stap voor stap te volgen; dat dit niet overal mogelijk is en bijv. de opgravingen bij Worms in de opeenvolging der scherven precies het omgekeerde beeld toonen als in Bohemen, kan geen verwondering baren, als we bedenken, dat we hier met een proces te maken hebben, dat vermoedelijk eeuwen lang duurde, zoodat alle mogelijke gebeurtenissen, de verschuiving en verdringing van stammen, de tijdelijke afsluiting van sommige gebieden, het plotseling optreden van nieuwe stroomingen uit het Oosten, den toestand sterk kunnen compliceeren. Ik ben op deze speciale vragen nader in mijn werk over „Die Altnordische Kunst” ingegaan en wil den lezer er hier niet mee lastig vallen.

Wáár precies is nu de vreemde bron gelegen, waarvan deze machtige cultuurstrooming — een volksverhuizing komt vermoedelijk niet in aanmerking — uit is gegaan? Een afdoend antwoord is nog niet te geven, omdat de stand der praehistorische archeologie juist in de oudste cultuurlanden nog zeer veel te wenschen overlaat. Wij kunnen de swastika, de stierbeeldjes, de vrouwelijke idolen, de vaasbeschildering, de geschilderde mensch- en dierfiguurtjes enz. over het gebied der Beneden-Donau en de Zwarte Zeekust tot naar Mesopotamië volgen, maar een vegetabel ornament, waarvan met zekerheid is te zeggen: dit is het voorbeeld van de Oekraïnsche voluten en ranken, is nog niet gevonden. Wij mogen echter niet vergeten, dat, in tegenstelling tot Europa, de groote praehistorische cultuurperioden in Azië en Afrika eerst betrekkelijk zeer laat bekend zijn geworden of beginnen te worden, dat we de hoogst interessante Perzisch-Elamitische cultuur eerst sedert 't begin van deze eeuw kennen, ja dat R o s t v o t z e f f eerst in 1920 het Kubangebied

(N. Kaukasus) in een samenhangend elamitisch-summerisch-egyptisch cultuurcomplex omstreeks 3000 v. Chr. betrok. Niet alleen Mesopotamië maar ook Centraal-Azië kan daar nog de grootste verrassingen brengen. Reeds spreekt men, misschien wat voorbarig, over vondsten van „bandceramiek” in Oost-Turkestan, ja in Japan!

Hoe dit nu zij, we mogen met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid aannemen, dat die simpele scherven uit Limburg met hun armelijke, ingekraste ornamentjes de eerbiedwaardige getuigen zijn van een beschavingsgolf, die tusschen de jaren 3000 en 2000 v. Chr. uit het Aziatische Oosten Europa binnendrong, en die haar weg koos langs de groote rivieren en de vruchtbare lössdalen tot in Noord-Frankrijk, België, het Limburgsche Maasdal. Die scherven kwamen met den eersten golfslag van die nimmer rustende branding, die, eerst uit het Oosten, later uit het Middellandsche Zeegebied, over het door ons ras bewoonde Europa sloeg, om er haar bevruchtenden invloed uit te oefenen.

Het begon met een paar bolvormige potten met gebogen lijntjes er op — het eindigde met het middeleeuwsch-christelijke kerkgebouw. Tusschen de Limburgsche vondsten van bandceramiek en de St. Servaas te Maastricht bestaat een merkwaardig verband!

Dr. F. ADAMA v. SCHELTEMA.

AFBEELDINGEN IN OUDE JOURNALEN VAN ZEEREIZEN.

Men mag als bekend veronderstellen, dat, gelijk thans dikwijls dezelfde clichés soms voor verschillende werken worden gebruikt, ook in vroeger tijden dezelfde houtblokken en koperen platen soms voor verschillende boeken tot illustratie strekten. Vooral de kronieken en de volksprenten leveren hiervan vele voorbeelden. Gewoonlijk zijn het dan echter phantasievoorstellungen of illustraties van zoo algemeene strekking, dat het weinig bezwaar opleverde, dat de oorspronkelijk bedoeling der voorstelling niet geheel overeenkwam met het later daarvan gemaakt gebruik.

Ernstiger wordt dit echter, zoodra de voorstelling betrekking heeft op beschrijving van landen en reizen, en de voor bepaalde landen ontworpen illustraties voor geheel afwijkende streken worden aangewend. Vooral de bekende Gillis Joosten Saeghman, „in de Nieuwe-straet, Ordinaris Drucker van de Journalen ter Zee, en de Landt-Reysen”, gelijk deze Amsterdammer zich in het Journael van Olivier van Noordt's Wonderlijcke voyagie in 1598 noemt, schijnt zich wel wat al te weinig beperking te hebben opgelegd bij het gebruik van reeds in zijn bezit zijnde clichés. Ik noteerde uit een bundel door hem in de eerste helft der 17de eeuw uitgegeven journalen, die tot een deel samengevoegd zich thans bevinden in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam onder No. 18037, o.a. de hierna besproken voorbeelden, welke gemakkelijk door raadpleging van meer werkjes zouden zijn aan te vullen.

Weinig bezwaar kan gemaakt worden tegen het gebruik van hetzelfde prentje van de „dodeersen”, de bekende vogel dod, in de tweede reis van Joris van Spilbergen, 1615, bl. 22 (T. 1028) en in de reis van Willem Ysbrandts Bontekoe, 1626, bl. 7 (T. 160), doch het wordt bedenkelijker, als ongeveer gelijke handelingen in verschillende landen door hetzelfde cliché worden toegelicht. Zoo zien wij voor het aanbieden of verzamelen van vruchten dezelfde houtsnede achtereenvolgens gebruikt in de tweede reis van Spilbergen, in de Voyaegie vande Nassausche vloot, 1624, bl. 17 (T. 669), waar het verhaal te Ambon speelt, en in de reis van P. van den Broeck, 1615, bl. 22 (T. 196). Schepen met jonken worden zoowel in Joris van Spilbergen's eerste reis, 1604, bl. 5 (T. 1023) te Puorte Deale bij Cabo Verde, als in de reis van Steven van der Hagen, 1603, bl. 5 (T. 446) te Goa door dezelfde houtsnede weergegeven, gelijk ook de ontvangst bij een Voor-Indisch gouverneur in de reis van Paulus van Solt, 1606, bl. 57 (T. 446) en die te Mocha in de reis van P. van den Broeck, bl. 195. Evenzoo is de afbeelding gelijk bij het aanbieden van groenten op het eiland Caput in Zuid Amerika, in van Spilbergen's tweede reis, 1615, bl. 52 en in de Ladrones in de Nassausche vloot, 1624, bl. 55.

De grappige voorstelling door C. van Sichem van het verbranden der weduwe, waarbij deze als een engel Michael in den vuurpoel huppelt, vond ik in de reis van Van den Broeck, bl. 78, als te Masulipatam geschied, en in de tweede reis van Jacob van Neck, 1600, bl. 23 (T. 789), als in Siam voorgevallen.

Deze voorstellingen zijn echter op zich zelf reeds zoo phantastisch, dat men hieraan geene reële waarde zal toekennen. Ernstiger echter wordt het, waar opzettelijk bedrog wordt

gepleegd, of bepaalde stadsgezichten foutief worden gebruikt. Van het eerste geeft de feestelijke optocht te Patane, in Jan van Neck's tweede reis, bl. 19, en die van den koning van Pegu, in de reis van Steven van der Hagen, bl. 28, een voorbeeld. Het op de plaat gegraveerde opschrift bij de eerstgenoemde uitgave: „Hoe de Koninginne Haer gaet vermaecken” is door het uitslijpen van den vrouwelijken uitgang en het veranderen van „Haer” in „Hem” voor den koning van Pegu pasklaar gemaakt.

Een vrij dubieus gezicht op Sint Helena in Van Neck's tweede reis, bl. 27, deed later dienst voor de Tafelbaai in Van Spilbergen's eerste reis, bl. 31, en voor het eiland Joan Fernando voor de Zuid Amerikaansche kust in de Nassausche vloot, bl. 31. Het brutaalst is echter wel het tweemaal achter elkander gebruiken van dezelfde, oogenschijnlijk naar eene tekening ter plaatse gemaakte kopergravure, voor Cochín zoowel als voor Pegu, in Steven van der Hagen's reis, 1606, bl. 10 en 12.

Dikwijls vindt men in hetzelfde boekje afbeeldingen van verschillende grootte en van verschillende techniek, die er op wijzen, dat zij althans gedeeltelijk aan andere werken zijn ontleend en omgekeerd levert het gebruiken van afbeeldingen van verschillende voorstellingen, doch van dezelfde grootte, omlijsting en techniek in verschillende werken het vermoeden, dat die alle oorspronkelijk voor een zelfde, mogelijk niet meer terug te vinden werkje zijn gemaakt. In die gevallen valt het dikwijls moeilijk om de afbeeldingen te vergelijken met authentieke gegevens en vervalt de waarde voor de topographie, zoolang de mogelijkheid open blijft, dat de afbeelding feitelijk op eene andere plaats betrekking heeft. Onder de plaatsafbeeldingen is veel kaf onder het koren, waarbij het vrij onverschillig is, voor welke stad de illustrator oorspronkelijk zijn geheel phantastische en dus topographisch waardelooze afbeelding heeft ontworpen, doch daarnaast zijn er niet alleen onder de fijnere kopergravures van C. van Sichem, doch ook onder diens grovere houtsneden, een aantal, die den indruk maken van naar schetsjes ter plaatse te zijn vervaardigd. Ik verwijs b.v. naar de houtsnede van de loge te Suratte en den plattegrond van Batavia, opgenomen in de reis van P. van den Broeck, bl. 104 en 105. Soms vallen die afbeeldingen te vergelijken met den nog bestaanden toestand ter plaatse, of met onaanvechtbare gegevens, doch daarnaast zijn er een groot aantal, waarbij het vergelijkingsmateriaal ontbreekt. Daarvoor acht ik het van belang, dat er van bevoegde zijde eens eene studie aan dit onderwerp worde gewijd om uit te maken voor welk boek elke afbeelding oorspronkelijk was bestemd, en welke plaats daarmede was bedoeld. Het is een vrij omslachtig werk, waarbij het noodig is om allerlei zeldzame boekjes op te sporen en met elkander te vergelijken, doch het resultaat kan de moeite ruimschoots beloonen. Hierdoor toch zullen niet alleen geheele foutieve bijschriften kunnen verbeterd worden, doch kan ook naar den aard en vorm der afbeelding de bron worden aangewezen en daarmede dikwijls hare meer of mindere betrouwbaarheid en betrekkelijke waarde worden vastgesteld.

J. C. OVERVOORDE.

DE DATEERING VAN HET MISSAAL DER DUITSCHE ORDE
TE ZWOLLE.

In de vorige aflevering van het Oudheidkundig Jaarboek (V, 1925, blz. 208—215) kon ik een missaal beschrijven in het Museum te Zwolle, blijkens inschrift, in 1415 vervaardigd voor Johan van den Sande, landscommandeur der Duitse orde te Utrecht. Ik merkte daarbij op, dat in den kalender bij 27 Maart staat „Resurrectio Domini”, en daar het Paaschfeest op dien datum viel in 1418, meende ik daaruit nog eenige verdere gevolgtrekkingen te mogen maken.

De Heer fr. B. Kruitwagen was zoo vriendelijk mij mede te deelen, dat dit niet juist is. Men was namelijk van meening, dat Christus op denzelfden datum was gestorven, waarop hij was „vleeschgeworden” (Incarnatio Domini = 25 Maart = Annuntiatio B. Mariae, na negen maanden gevolgd door de Nativitas Domini = 25 December). Christus zou dus zijn gestorven op Vrijdag 25 Maart. Zijn Resurrectio had plaats op den daaropvolgenden Zondag 27 Maart. Zoo zegt bij voorbeeld Augustinus, De Trinitate IV, 5 (Migne, Patrologia Latina XLII, 894): „Octavo enim Kalendas Aprilis conceptus creditur, quo et passus.” (Verg. Grotefend, Zeitrechnung I, blz. 165: Resurrectio Domini, en II, 2, blz. 89: Domini resurrectio). In vele kalenders teekende men het Paaschfeest ter herinnering aan op 27 Maart, terwijl dit feest toch altijd valt op den Zondag na de eerste volle maan in de lente (dus niet vóór 22 Maart en niet na 25 April).

De aantekening in den kalender van het Missaal der Duitse orde is dus zonder waarde en men zal dit handschrift op 1415 moeten dateeren. Hetzelfde geldt voor het Missaal uit Almkerk, dat te Haaren (N.B.) wordt bewaard (verg. Oudheidkundig Jaarboek II, 1922, blz. 187 en v. — Noord-Nederlandsche Miniaturen, n. 16, blz. 7, fig. 11—12). Dit handschrift moet niet gedateerd worden 1418(?), maar omstreeks 1415 of 1420.

A. W. BYVANCK.

MEDEDEELINGEN EN KORTE BERICHTEN

DE STICHTING VAN DEN DIRECTEURENDAG.

EEN VEREENIGING VAN MUSEUM-DIRECTEUREN EN VAKGELEERDEN.

Den 27sten Februari 1926 kwam te 's-Gravenhage, onder leiding van Prof. Dr. W. Vogelsang, de vereeniging tot stand van museumdirecteuren en vakgeleerden, tot welker oprichting in 1924 Mr. Dr. J. C. Overvoorde het initiatief had genomen op de vergadering van den Oudheidkundigen Bond te Bergen op Zoom. Het was niet zonder reden, dat de heer Overvoorde daar de mogelijkheid besprak van het instellen van een Directeurendag, welke bestemd zou zijn voor directeuren onzer musea ter onderlinge bespreking van museumbelangen. Bij alle waardeering voor de vergaderingen van den Bond, voelde toch menig museumdirecteur, dat hem een milieu ontbrak, waarin museumbelangen konden worden besproken, die meer uitsluitend den vakkundige interesseerden, en als zoodanig op de vergaderingen van den Bond weinig of niet tot hun recht konden komen. Zoo werd door Mr. Dr. Overvoorde het initiatief genomen tot het vormen eener vereeniging van museumdirecteuren, waarin, als vakkundig milieu, ook zouden kunnen worden opgenomen de vakgeleerden, die in nauwe betrekking tot onze musea staan. Ten opzichte van den Bond bleef een moeilijkheid, dat er museumdirecteuren waren, die geen lid waren van den Bond. Dat echter een vereeniging, als de Directeurendag bedoelde, in deze niet exclusief kon zijn, gaf den doorslag, dat ook met deze categorie van directeuren rekening zou worden gehouden. Dienovereenkomstig stelde het Bondsbestuur een commissie samen, die het instellen van een Directeurendag zou voorbereiden. In deze commissie namen zitting Prof. Dr. W. Vogelsang, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Prof. Dr. A. W. Byvanck en Dr. M. A. Evelein. De niet bij den Bond aangesloten museumdirecteuren, welke het bestuur daarenboven had

aangezocht, meenden zich van deelneming te moeten onthouden.

In een tweetal vergaderingen, onder voorzitterschap van Prof. Vogelsang gehouden op 6 April en 10 Juli 1925, stelde de commissie eenige hoofdpunten vast, welke naar haar meening als basis konden dienen voor den op te richten Directeurendag. Deze hoofdpunten betroffen het doel der vereeniging, de soort van musea, welke zij binnen haar terrein zou betrekken, de vraag, wie als lid konden worden toegelaten, en hoe de verhouding der vereeniging qua talis zou moeten zijn tegenover den Bond.

Bij het doel der vereeniging werd vooropgesteld, dat het geen wetenschappelijke vereeniging zou worden in dien zin, dat de leden geleerde verhandelingen zouden houden over stukken uit hunne musea of andere studie-onderwerpen, die veelal een te speciaal terrein van studie bestrijken, doch dat het karakter der vereeniging van meer practischen aard moest zijn. Wat de commissie zich daarbij voorstelde, waren bijv. de behandeling van technische vraagstukken, zooals de conserveering van bronzen en andere voorwerpen, de methoden van restaureeren, de bespreking van falsificaten, en van zooveel zaken meer, die kortgezegd het practisch museumbedrijf raken. Dat naast deze practische belangen van meer internen aard, naar de commissie meende, ook algemeene museumbelangen tot het terrein der vereeniging behoorden, lag voor de hand, daar die belangen, zoo iemand, toch zeker den museumdirecteuren interesseerden. Voorzover de vereeniging daarmee ook het terrein van den Bond betrad, zou gemeen overleg niet uitgesloten behoeven te zijn.

De soort van musea, welke de vereeniging binnen haar sfeer zou betrekken, meende de commissie te moeten beperken tot kunst- en geschiedkundige musea, welk begrip zij, zoo ruim mogelijk willende nemen, aldus formuleerde, dat de ver-

eeniging tot haar terrein nam die musea en verzamelingen, waarin voorwerpen worden bewaard, die door menschenhand zijn vervaardigd, en kunst- of historische waarde bezitten. Derhalve bleven buiten dit verband geologische musea, musea van natuurlijke historie, anatomische en dergelijke verzamelingen. Ook archieven en bibliotheken zouden, naar de commissie meende, buiten de vereeniging kunnen blijven, daar hun directeuren reeds hun eigen organisaties hebben.

Het derde hoofdpunt betrof het lidmaatschap der vereeniging. De commissie stelde zich op het standpunt, dat, waar de vereeniging vooral bedoelt de bespreking van vraagstukken, die den practischen museumdienst betreffen, niet alleen directeuren, doch ook onderdirecteuren, conservatoren en andere wetenschappelijke ambtenaren lid der vereeniging zouden kunnen worden. De vakgeleerden, wier lidmaatschap van den beginne in den opzet der vereeniging besloten was, meende de commissie, althans voorloopig, te moeten beperken tot hoogleeraren en lectoren in de archaeologie en kunstgeschiedenis, ten einde aan de vereeniging, buiten directeuren en andere museumambtenaren, geen al te groote uitbreiding te geven.

Met het lidmaatschap der leden hield vanzelf verband de vraag, op welke wijze dit kon worden verkregen. De commissie kwam daarbij tot de volgende conclusies. De museumdirecteuren kunnen door het bestuur worden aangezocht, of wel zich zelf als lid opgeven, in welk geval vooral het karakter hunner verzameling voor het bestuur de wenschelijkheid der toelating zal bepalen. Onderdirecteuren en andere wetenschappelijke ambtenaren, alsmede vakgeleerden, worden aangezocht door het bestuur, de eersten op voorstel hunner directeuren, of ook op eigen initiatief van het bestuur, waarbij de commissie in de eerste plaats voor oogen had gevallen, waarin een directeur om een of andere reden geen lid der vereeniging zou zijn.

In zake het vierde hoofdpunt, de verhouding der vereeniging tot den Bond, was de conclusie der commissie, dat, in weerwil van het contact, dat zij tusschen Bond en vereeniging wilde behouden, de Directeurendag als vereenigingslichaam zelfstandig diende te zijn. Het verband met den Bond zou o.m. tot uiting kunnen komen,

door het doen opnemen van mededeelingen over den Directeurendag in het Jaarboek van den Bond, zoo dikwijls onderwerpen werden besproken, die voor publicatie in aanmerking kwamen.

Deze vier hoofdpunten vatte de commissie samen in een circulaire, welke November 1925 werd gezonden aan museumdirecteuren en vakgeleerden, ten einde bij genoegzame instemming, een algemeene bijeenkomst te houden, waarin tot oprichting der vereeniging zou kunnen worden besloten. Verzonden werd deze circulaire aan directeuren en hoofden van 's-Rijksverzamelingen, en aan hoogleeraren en lectoren in de archaeologie en kunstgeschiedenis. Voor provinciale, gemeentelijke en andere musea, wier bestuursvormen zoozeer uiteenloopen, liet de commissie zich voornamelijk leiden door den bij aanstelling verkregen titel van directeur of conservator.

De vele bewijzen van instemming, die de commissie op hare circulaire mocht ontvangen, gaven haar alle aanleiding om tot het bijeenroepen eener algemeene vergadering over te gaan. Zoo kwamen den 27sten Februari in het museum van Dr. C. W. Lunsingh Scheurleer, door dezen welwillend daartoe beschikbaar gesteld, de directeuren van zeventien musea bijeen, in welke bijeenkomst de vereeniging werd geconstitueerd. Met de commissie van voorbereiding, waarvan Prof. Byvanck ook in 't bijzonder als voorzitter van den Bond aanwezig was, waren tegenwoordig Mr. L. G. N. Bouricius, Dr. H. P. Coster, W. Croockewit, Jkvr. C. Engelen, A. v. Erven Dorens, Dr. A. E. v. Giffen, F. A. Hofer, Dr. H. H. Juynboll, A. O. v. Kerkwijk, Dr. C. W. Lunsingh Scheurleer, Mej. I. C. E. Peelen, Mr. W. C. Schuylenburg, Jhr. H. Teding v. Berkhout, M. W. Vieweg, W. Voorbeytel Cannenburg, Prof. W. v. d. Pluym, Mej. Dr. E. Neurdenburg, Dr. G. v. Hoorn. Bericht van verhindering hadden gezonden Dr. H. E. v. Gelder en Dr. P. C. Molhuysen, die mede met de heeren J. E. Brom, Dr. J. J. de Gelder en G. D. Gratama, instemming met het doel der vereeniging hadden betuigd.

Met de conclusies der commissie, in hare circulaire gesteld, kon de vergadering zich in hoofdzaak vereenigen. Een gewijzigde formulering kwam tot stand voor de toelating als lid van museumdirecteuren, in dier voege, dat alle

directeuren van wettige verzamelingen het recht krijgen zich op te geven bij het bestuur als lid der vereeniging, doch het bestuur de toelating afhankelijk kan stellen van den aard van het museum, dat de betrokkene beheert.

Sttaande de vergadering werd een bestuur gekozen, dat als volgt werd samengesteld: Dr. C. W. Lunsingh Scheurleer, voorzitter, Dr. M. A. Evelein, secretaris, A. v. Erven Dorens, penningmeester, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Prof. Dr. W. Vogelsang.

De zienswijzen en voorstellen, welke verder ter vergadering werden gedaan en aan den dag traden, werden in handen gesteld van het bestuur, om die nader te bezien en daarmede rekening te houden bij het maken van een ontwerp-reglement. Besloten werd den Directeurendag jaarlijks te houden in aansluiting aan de vergaderingen van den Oudheidkundigen Bond, zoowel om practische redenen, alsook om met den Bond het contact te behouden, uit wien de Directeurendag was voortgekomen.

M. A. E.
Dir. Museum Kam
Nijmegen.

MUSEA EN VEREENIGINGEN.

Amsterdam, Commissie van advies voor het Amsterdamsch Historisch Museum. — In deze Commissie zijn benoemd: dr. H. G. de Boer, dr. Joh. C. Breen, prof. Dr. H. Brugmans, J. van Eck en F. Schmidt Degener. Voorzitter is de wethouder voor de kunstzaken, de heer F. M. Wibaut; als ondervoorzitter fungeert de heer C. W. H. Baard, directeur van het Stedelijk Museum, die belast is met de inrichting en het beheer van het Historisch Museum. Aan de commissie is als secretaresse toegevoegd mevrouw mr. H. van Dam van Isselt, hoofdcommies voor de kunstzaken ter gemeentesecretarie.

Arnhem, Openlucht museum. — De nieuwe Gids, samengesteld door den Directeur, den Heer A. A. G. van Erven Dorens begint met een uiteenzetting over het doel van het Museum en den aard der verzameling. Dan volgt een zeer overzichtelijke beschrijving van den inventaris; het eerste wordt het Museumgebouw

behandeld, waarin behalve de groote voorwerpen als wagens, sleden, betimmeringen, veel kleine huishoudelijke benoedigheden voorkomen, die langzamerhand in onbruik zullen geraken; voorwerpen betrekking hebbend op folklore zijn ook in dit gebouw ondergebracht, benevens kleederdrachten en boerensieraden. De verschillende bouwwerken worden beschreven naar volgorde van den weg, dien men op het Museumterrein heeft af te leggen. De molenverzameling begint aan te groeien, er zijn reeds verschillende interessante typen van boerenhuizen, het zal echter nog een paar jaar duren voor de doolhof voor gebruik gereed is. De Gids is een praktische handleiding voor de bezoekers en geeft juist genoeg details om de belangstelling gaande te houden. Het kaft is voorzien van een mooie gekleurde reproductie van het Saksische „los huis” uit Lichtevoorde; tusschen den tekst staan tal van goed genomen afbeeldingen en enkele aardige teekeningetjes beide door Mr. W. P. A. Smit. Achterin is een kaart van het terrein.

Deventer, Waag. — De Raad heeft het voorstel van B. en W. aangenomen om het gebouw „Di dri vergulden herinck” aan het bestuur van het museum „De Waag” ter beschikking te stellen voor museum-doeleinden, dit gebouw en de Waag eenigszins te laten restaureren en beide gebouwen door een tunnel met elkaar te verbinden. N.R.Ct. 17 Febr. '26

Enkhuizen, Waagmuseum. — De eerste verdieping van den Drommedaris wordt tot Waagmuseum ingericht.

's-Gravenhage, Mauritshuis. — Prof. Dr. W. Martin heeft door de som hem door de huldigingscommissie voor zijn ambtsjubileum aangeboden een kleurig en zeer decoratief schilderij van Frans Sniijders voor het Museum aangekocht. Een klein bedrag der geschonken gelden is nog overgebleven en zal worden besteed voor verbetering van de lijsten der beide portretten van Rubens' vrouwen.

's-Gravenhage, Oranje Nassau Museum. — De officieele opening heeft plaats gehad, welke plechtigheid werd bijgewoond o.a. door den Prins, door min. mr. Waszink, den burgemeester en nog vele andere autoriteiten. De

voorzitter der vereeniging „Oranje Nassau-Museum”, mr. A. J. E. A. Bik, hield een inleidende toespraak, waarna de burgemeester, mr. J. A. N. Patijn de openingsrede hield. Er is ook een afdeling Amsterdam van de Vereeniging opgericht.

Het Museum, gevestigd in het Waaggebouw, Prinsegracht no. 1, is voor het publiek toegankelijk op Woensdag- en Zaterdagmiddagen, van halftwee tot halfvijf en voorts op dezelfde uren den eersten Zondag van elke maand. Mocht van voldoende belangstelling blijken, dan zal het museum ook op andere Zondagen worden opengesteld. Schoolkaarten kunnen worden aangevraagd aan het secretariaat, Nieuwe Parklaan no. 63, in Den Haag.

Leden en begunstigers hebben toegang op vertoon van hun bewijs van lidmaatschap.

Groningen, Museum van Oudheden. — Wijlen Mejuffrouw E. J. Clant Bindervoet te Leeuwarden, geboren op huis „Hanckema” te Zuidhorn, heeft aan het Museum ten behoeve van de toekomstige stoffeering van den borg Menkema vermaakt twaalf zilveren lepels en vorken en twee kandelaars gelegateerd, alle versierd met het wapen van het geslacht Lewe alsmede een zilveren presenteerblad met wapens Clant en Gruys. De voorwerpen zullen vooreerst in het Museum te Groningen bij de verzameling Groningsch zilverwerk worden tentoongesteld. De heer P. E. B. Clant Bindervoet te Bergen op Zoom schonk een, kort vóór de afbraak in 1877 genomen foto van het huis „Hanckema”.

Leeuwarden, Friesch Museum. — Zonder den renaissance-gevel aan de Tweebaksmarkt te schaden, heeft men, door het optrekken en met elkaar verbinden van de daarachter gelegen zolderruimten, een serie vertrekken kunnen inrichten, die, uitstekend verlicht en door het aanwenden van binnenbetimmering uit een oud heerenhuis aan het Noordvliet fraai in stijl gehouden, zijn gebruikt voor het onderbrengen van een aantal verzamelingen. Van veel belang is o.a. de uitgebreide verzameling ceramiek, welke een historisch overzicht geeft van het in Friesland gebruikte, deels ook vervaardigde, aardewerk van de 15e tot de 19e eeuw. Verder treft men een verzameling oude Frieschekleeding, gouden en koralen sieraden enz. aan. Gelukkig geslaagd

is de inrichting van een oud Friesch zilversmidbedrijf. De inrichting is compleet met een werkplaats, waarin een groote verzameling van de vakwerktuigen en mallen, bij de vervaardiging van oorijzers, kerkboeksloten, lepels enz. gebruikt, een gieterij, een trekbank en stempels. In een ander vertrek zijn nog verscheiden oude Friesche winkelbedrijven met de daartoe behoorende utensiliën min of meer volledig ingericht. Tot de inrichting van deze nieuwe verdieping hebben vooral bijgedragen de heer N. Ottema, bestuurslid van het Friesch Genootschap, die den stoot tot de verbouwing gaf en uit zijn omvangrijke verzamelingen zeer veel ter beschikking stelde, en de heer N. M. Vieweg, directeur.

Middelburg, Museum Zeeuwsch Genootschap. — Een zeer belangrijke collectie van Schouwsche kleedingstukken is geschonken door de familie Mulock Houwer. De oudste dateeren uit het begin der 19e eeuw. Het is de bedoeling in het Museum de interessantste stukken ten toon te stellen en aldus een overzicht te geven van de kleederdrachten der vrouwen op Schouwen in dien tijd. Van den Heer P. J. de Vos te Zierikzee ontving het Museum een aantal burgerkleedingstukken, waarvan enkele uit het begin der 19e eeuw zijn.

N.R.Ct., 20 Apr. '26.

Vereeniging Oud-Alkmaar. — In een te Alkmaar in het stadhuis gehouden vergadering is de vereeniging Oud-Alkmaar opgericht, die zich ten doel stelt: 1. de historische schoonheid van Alkmaar en omgeving te beschermen; 2. de studie der plaatselijke geschiedenis aan te moedigen. Als bestuursleden werden aangewezen de heeren jhr. H. van Foreest te Heilo, voorzitter; mr. H. G. J. Maas Geesteranus, aldaar, vice-voorzitter; mr. M. Moens, te Alkmaar, penningmeester; mr. A. D. van Regteren Altena, secretaris, en J. Belonje, adj.-secretaris. Den burgemeester van Alkmaar, mr. W. C. Wendelaar, werd het eerevoorzitterschap aangeboden.

Indische Museumplannen. — Op voorstel van den eere-voorzitter van den Bond van Kunstkringen, den heer P. A. Moojen te Batavia werd besloten aan de regeering te verzoeken zich garant te stellen voor de aflossing

van het nog resterende deel van de hypothe-caire schuld, groot f 50,000.—, van het gebouw van den Kring op Nieuw-Gondangdia. Daartegenover zou de Kring door van de bovenverdieping naar de benedenverdieping te verhuizen het bovengedeelte ter beschikking stellen van de regeering en zou deze voor museumruimte beschikbaar gemaakt kunnen worden. De Indische regeering staat sympathiek tegenover dit voorstel, temeer daar het Kringbestuur tevens heeft aangeboden gratis het beheer te voeren over het museum. De gemeente Batavia gaf van hare instemming blijk; de kosten der verbouwing zal zij voor hare rekening nemen.

Op 31 Augustus 1926 zal het 25 jaar geleden zijn, dat de eerste tentoonstelling onder de auspiciën van den Nederlandsch-Indischen Kunstkring te Batavia werd gehouden, ter gelegenheid waarvan getracht zal worden een particulier fonds te stichten, waaruit geput kan worden voor aankopen van schilderwerken voor Indië's Museum van Beeldende Kunst.

N.R.Ct. 21 Dec. '25.

VERSLAGEN.

Groningen, Museum van Oudheden. — Ten einde den financieelen toestand van het museum te verbeteren, werd tot de gemeentebesturen in de provincie het verzoek gericht, het loffelijk voorbeeld van enkele hunner te volgen en als begunstiger van het museum met een jaarlijksche bijdrage van f 10 als minimum toe te treden. De besturen van 16 gemeenten gaven aan dit verzoek gehoor. De nadere schifting van de talrijke prenten van het in 1919 verworven legaat Bakker werd ter hand genomen. Onder de aanwinsten zijn te noemen: een vijfdeelig kaststel van Japansch porselein.

Zowel de Provinciale Groningsche Archaeologische Commissie als het Centraal bureau voor de kennis der provincie Groningen gaven hun uitgebreide verzamelingen platen en foto's in bruikleen.

De restauratie van Menkema kon hervat worden en dank zij de hulp van vrienden van Menkema, die onbekend wenschen te blijven, kon ook de restauratie van het merkwaardige schathuis ter hand genomen en voltooid worden. De familie Lewe van Nijenstein gaf een groot

aantal voorwerpen voor de toekomstige aankleding van den borg in bruikleen. Zij verklaarde zich verder bereid bij de in 1926 te verrichten restauratiewerkzaamheden tot verfraaiing en meubilering van de voor haar in den borg gereserveerde kamer te zullen bijdragen. Wijlen mejuffrouw E. J. Clant Bindervoet legateerde aan het museum ten bate van Menkema, vrij van rechten, een aantal zilveren gebruiksvoorwerpen, versierd met het wapen van het geslacht Lewe en afkomstig van den borg Hanckema te Zuidhorn.

Prov. Zeeuwsche Schoonheids- en Archaeol. Comm. — In het afgelopen jaar werd tot de gemeentebesturen van Aardenburg, Brouwershaven, Hulst, Sluis en Veere het verzoek gericht een monumentenverordening in het leven te roepen, hetgeen reeds te Middelburg, Zierikzee, Goes en Tholen is geschied. Alleen de Raad van Sluis en Veere gingen daartoe over.

Naar aanleiding van een mededeeling, dat het klooster Waterloo swerve onder Aagtekerke zou worden gesloopt, werd een onderzoek ter plaatse gedaan. Slechts fragmenten van het oude klooster bleken over te zijn: twee kelders met tongewelven, waarvan één gespaard is, het onderstuk van een traptoren met zandsteen treden en een laat-Gothische schouw. Uit de 17e eeuw dateert een gangpoortje, dat naar het Museum van het Zeeuwsch Genootschap is overgebracht. De Comm. liet van het inwendige eenige foto's nemen.

De gemeente Aardenburg verzocht advies oer de Kaai- of Waterpoort, Veere over een huisje aan de Kaai. In de Ned. Herv. Kerk te Axel kwamen eenige grafzerken te voorschijn, waarvan vijf geplaatst zijn in het overgebleven gedeelte der oude kerk.

Het Hand-exemplaar van de Voorloopige lijst der monumenten werd bijgehouden, Aardenburg en Axel werden door den Secretaris ter plaatse gecontroleerd.

Middelburg, Sted. Oudheidkamer. — Het jaarverslag geeft een overzicht van de aanwinsten. Ter voortzetting van het in 1916 genomen raadsbesluit werden dit jaar drie schilderijen gerestaureerd, nl. „Laatste oordeel” in 1560 geschilderd door meester Ghijsbrecht,

„Schutters van de bus" en „Overlieden van het Kuipersgilde". Bij de Schutters kwam de signatuur van den schilder te voorschijn, nl. H. Bermmans, 1660.

Prov. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant. — Het in gebruik nemen van het nieuwe museum wordt gememoreerd. De inrichting had plaats door den thans afgetreden secr. mr. Smit in overleg met de gedelegeerden van de Rijkscommissie voor de Musea, dr. Van Gelder en dr. Holwerda. Er zijn thans 3800 nummers tentoongesteld, terwijl een gelijk aantal een bewaarplaats vond op een der zolders en in de penningkast. In overleg met den heer Van Kerkwijk, werd de verzameling munten en penningen door mr. Smit opnieuw bewerkt. De gemeente Den Bosch stond haar geheele museum (635 nummers) in bruikleen af. Over de inrichting eener kerkelijke afdeling worden met gunstige vooruitzichten onderhandelingen gevoerd. In het verslag worden de talrijke aanwinsten genoemd, die het museum in het afgelopen jaar te boeken had, terwijl eveneens een groot aantal voorwerpen van Noord-Brabantsche geschiedenis en folklore werden aangekocht.

Restauratie Hindoe-Javaansche Monumenten. — De Restauratie Commissie heeft te Jogja vergaderd onder voorzitterschap van Dr. Schrieke. Een rapport samengesteld door den heer van Erp, voorzitter der werkcommissie, bevat in hoofdzaak beschouwende critiek over den arbeid, die door den Oudheidkundigen Dienst aan de Prambanantempels is geschied met name aan den tempel van het complex. De commissie heeft de meening uitgesproken, dat alle werkzaamheden, tot nu toe aan den tempel gedaan, volkomen aanvaardbaar zijn als de basis voor verdere reconstructie. Daarentegen wordt aangetoond, dat de hogere gordels van den tempel en de tempeldeelen, die er om heen staan opgesteld, meer als sorteeringswerk dienen te worden opgevat, dan als op zichzelf volledige, authentieke brokstukken van het bouwwerk. De heer Perquin, inspecteur van den Oudheidkundigen Dienst in Midden Java, heeft het herstelwerk van Prambanan uit-

gevoerd. De commissie was zoo gelukkig den heer Van Erp ook tot verdere medewerking aan haar taak bereid te vinden.

N.R.Ct. 15 Dec. '25.

KORTE BERICHTEN.

Te Amsterdam werd een verordening tot behoud van monumenten door den Raad goedgekeurd.

N.R.Ct. 19 Febr. '26.

Colombo (Ceylon). — Het Algemeen Nederlandsch Verbond meldt het volgende: De Nederlandsche Gereformeerde Kerk, een van de oudste Protestantsche kerken op het eiland Ceylon, heeft dringend herstelling noodig. De leden van het kerkgenootschap, „Dutch Burghers", zijn niet bij machte de noodige som bijeen te brengen en hebben de hulp van onzen minister van buitenlandsche zaken ingeroepen, die terecht meent, dat het verleenen van den gevraagden steun op den weg van het Algemeen Nederlandsch Verbond ligt. De noodzakelijkste herstellingen vragen een bedrag van ongeveer f 3000. Er wordt een dringend beroep gedaan op allen, die iets voor de instandhouding van dit Nederlandsche gedenkteeken voelen. Men zende giften aan het hoofdkantoor van het A. N. V., Laan 34, 's Gravenhage, dat voor doorzending zal zorgdragen aan den heer W. S. Christoffelsz te Colombo.

N.R.Ct. 25 Febr. '26.

Arnhem. — Na een onderzoek is het gebleken, dat het noodzakelijk is eenige bogen die het middenschip der St. Eusebiuskerk naar de zijden van het orgel afscheiden van de zijgangen, worden gerestaureerd. Op verschillende plaatsen werden scheuren en verzakkingen geconstateerd, terwijl ook de ribben, die in het plafondwerk zijn aangebracht tusschen de bogen afwijkingen vertoonden. Men zal beginnen de bogen voorzichtig af te lichten om den inwendigen toestand daarvan te kunnen nagaan en om te zien, of er meer radicale herstellingen noodig zijn. De Rijks-Commissie voor Monumentenzorg en de Architect der Kerk voor wat de restauratie betreft, de heer Jos. Cuypers, werden met den toestand op de hoogte gebracht. De oorzaak van de scheuren en de verzakkingen is thans niet vast te stellen. Het kan zijn, dat de Augustus-

storm daarop van invloed is geweest, misschien ook, dat het zware rij-verkeer op de Markt dat trilling in het gebouw te weeg brengt, oorzaak van afwijkingen is, terwijl het even goed mogelijk is, dat een gedeelte van de gewelven boven het middenschip, dat in vroeger tijd niet door pijlers werd gesteund, daardoor in verzakking is gekomen. In verband met een en ander zijn de restauratiewerkzaamheden aan den Zuid-kant voorloopig stop gezet. N.R.Ct. 19 Jan. '26.

Axel. — Bij de afbraak van de Ned. Herv. Kerk kwamen onder den houten vloer, drie grafzerken voor den dag, waarvan die der familie Lammens de meeste beteekenis heeft. De zerken zijn tegen den muur van de consistorie van het nieuwe kerkgebouw gemetseld. N.R.Ct. 29 Mei '26.

Borculo. — De Ned. Herv. Kerk zal gedeeltelijk door Rijkssubsidie herbouwd worden, de ontbrekende gelden worden door het Alg. Steuncomité aangevuld. De kerk zal in haar ouden vorm herbouwd worden. N.R.Ct. 25 April '26.

Deinum. — De toren der Ned. Herv. Kerk zal gerestaureerd worden met behulp van Rijks-subsidie en subsidies van de gemeente Menal-dumadeel, het Popta-gasthuis te Marssum, Vreemdelingenverkeer te Leeuwarden en den Bond „Heemschut”. Deze bedragen, gevoegd bij een garantiesom van ingezetenen en een subsidie van de plaatselijke kerk, maken de restauratie mogelijk. N.R.Ct. 25 Mrt. '26.

Delft. — Het Hammenpoortje voor de Hamswoning aan den Rotterdamschenweg te Delft zal door den eigenaar gerestaureerd worden. N.R.Ct., 9 Apr. '26.

Delft. — De kerkvoogden hebben een subsidie van f 204,000 aangevraagd van rijk, provincie synode en gemeente voor de verdere restauratie van de Oude kerk, waarvan f 20,800 voor kosten van de Gemeente. N.R.Ct. 10 Febr. en 1 Mrt. '26.

Dordrecht. — De heeren J. A. Bergmeijer, J. L. van Dalen, Jhr. E. W. Six en Mr. A. Staring zijn door B. en W. aangezocht om een

commissie te vormen, tot inventarisatie van de kunstschaten welke toebehooren aan de gemeente Dordrecht en zich in de verschillende gemeentelijke eigendommen bevinden. Deze commissie is tevens aangezocht het college in te lichten omtrent den toestand, waarin zich deze kunstschaten bevinden.

Dordrecht. — Het rapport uitgebracht door de Commissie tot inventarisatie van kunstschaten in het bezit der Gemeente meldt dat de toestand der schilderijen in de Raadzal over het algemeen bevredigend is. Behoorlijke verzorging blijft zeer aan te bevelen. N.R.Ct. 14 Apr. '26.

Enschot. — De gemeenteraad van St. Oedenrode heeft besloten, den ouden toren overeenkomstig de plannen van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg te laten restaureren. Deze toren is het eenige overblijfsel van de oude parochiekerk van welk gebouw de laatste bouwvallen in 1839 zijn opgeruimd. N.R.Ct. 15 Mrt. '26.

Gouda. — B. en W. van Delft stellen den raad voor, om de commissie voor de restauratie van de St. Janskerk te Gouda een bijdrage van f 1000 toe te kennen in de kosten van restauratie van het in 1603 door burgemeesters der stad Delft aan genoemde kerk geschonken raam. N.R.Ct. 1 Mrt. '26.

Haarlem. — Openbare Werken van Heemstede hebben de Tolpoort op den Leidschevaartweg hoek Zandvoortschelaan verwijderd, omdat zij in een zoodanigen staat van verval verkeerde, dat er gevaar voor de voorbijgangers bestond. Het ligt in de bedoeling deze poort eventueel later weer op te bouwen. Daar toe worden de stukken zorgvuldig bewaard. N.R.Ct. 16 Dec. '25.

Katwijk. — De Ned. Herv. Kerk heeft een algeheele restauratie ondergaan. In 1919 werd de doopkapel door de Provinciale Archaeologische Commissie gerestaureerd. In 1922 besloot de kerkvoogdij de kerk verder te

restaureeren, doch daarmede werd eerst in Juni 1925 begonnen. Het gebouw heeft centrale verwarming gekregen en wordt elektrisch verlicht.

N.R.Ct. 23 April '26.

Koudekerke Z. — Het slot *Ter Hooge* zal dank zij de beschikkingen van wijlen Gravin van Lynden, behouden blijven.

N.R.Ct. 26 Mei, '26.

Laren. Het gemeentebestuur is in overleg getreden met de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg om het gebouw „Het Klooster”, dat thans zeer bouwvallig is, te behouden.

N.R.Ct. 12 Febr. '26.

Middelburg. — De Commissie voor Zeeuwsche folklore heeft een enquête omtrent de Zeeuwsche kleederdracht ingesteld. 96 van de 99 Hoofden van scholen zonden de vragenlijst ingevuld terug, zoodat het mogelijk is over ruim 8000 kinderen eenige conclusies vast te stellen. Het hoogste percentage voor meisjes wordt gevonden in de gemeenten Aagtekerke (97.3), Meliskerk (97.1), Zoutelande (96.4), Westkapelle (96.2), Biggekerke (94.5), Grijskerke (92.5) en Ritthen (88.2); voor de jongens is het percentage lager, het slechtste figuur in de statistiek maakt Nieuw-St. Joostland, waar geen tiende der meisjes en geen een jongen het Zeeuwsche costuum dragen. Door op gezette tijden de enquête te herhalen hoopt de Commissie althans voor een deel het verloop van het dragen van het lands-eigen costuum in cijfers vast te leggen.

N.R.Ct. 7 Mrt. '26.

Te Middelburg is de lijst van perceelen, die uit oogpunt van geschiedenis of kunst bijzondere waarde hebben, gereed gekomen. Eenige bezitters van perceelen, die daarop voorkomen, teekenden protest aan bij den Raad.

N.R.Ct. 13 Dec. en 16 Dec. '25.

Narden. — Het pand No. 11 in de *Kloosterstraat*, een patriciërswooning met goed bewaarden trapgevel, is aangekocht door de Vereeniging: „Hendrick de Keijser”.

N.R.Ct. 11 Febr. '26.

Roermond. — De middeleeuwsche wand-schildering die in de kapel naast de kerk van het *Groot Seminarie* ontdekt is, is overgebracht naar het gebouw van het *Liefde-werk*.

N.R.Ct. 27 Mrt. '26.

Rotterdam. — De oude ommanteling der *St. Laurenskerk*, die na de restauratie in 1915 geëindigd overbleef, zal nu eveneens verdwijnen. In plaats daarvan zullen twee nieuwe gebouwtjes verrijzen, waarin het kerkenkantoor en de ambtswoning van den kerkbewaarder ondergebracht zullen worden, welke huisjes zich, wat hun architectuur betreft zullen zij zich zoo veel mogelijk aanpassen bij de omgeving. Van deze verbouwing wordt tevens gebruik gemaakt, om een van de beeren, die indertijd, toen de oorspronkelijke huisjes gebouwd werden, gedeeltelijk afgebroken is, weer in zijn oorspronkelijken staat te brengen. Voorts zal het kerkkraam, dat bij diezelfde gelegenheid dichtgemetseld is, weer geopend worden.

N.R.Ct. 28 April, '26.

Tholen. — In den laatsten tijd vertoonden zich aan de conterforten van de *Ned. Herv. Kerk* overal scheuren en de naar beneden vallende steenen leverden gevaar voor de voorbijgangers op. Het gemeentebestuur van Tholen heeft daarom om den zuidwestelijken hoek van den toren een stelling doen aanbrengen en een voorloopig onderzoek doen instellen. Aan het Rijksbureau voor de Monumentenzorg is mededeeling van den slechten toestand van het monument gedaan.

N.R.Ct. 10 Febr. '26.

Veere. — In den afgelopen zomer is bij het afbikken van een muur van de *Grote Kerk*, die den doorgang van dwarspand naar den zuidelijken kooromgang sluit, een Gothisch poortje van zandsteen te voorschijn gekomen, dat voor de geschiedenis van den bouw niet zonder belang is. Uit deze vondst blijkt, dat men reeds van den aanvang af dezen doorgang heeft gedicht en slechts door een eenvoudig poortje gemeenschap tusschen dwarspand en kooromgang werd onderhouden, in afwachting wellicht van den dag, waarop het geconcipeerde nieuwe koor zou zijn voltooid. Aannemelijk is het, dat

ook de noordelijke omgang aldus van het dwarspand was gescheiden; misschien komt ten aanzien hiervan bij latere werkzaamheden het bewijs voor den dag. Zooals echter uit het gebezigde materiaal van binnen, maar vooral van buiten, kon worden geconstateerd, is de vulling van den middelsten spitsboog na den brand in 1686 aangebracht. Dat ook daarvóór een afscheiding aanwezig was is zeer aannemelijk.

Bij de voortzetting der werkzaamheden is in een der traveeën van het noordelijk transept bij het verwijderen van enkele steenen ten behoeve van een onderzoek naar de constructie der muren, een deel van het triforium voor den dag gekomen. Toen in den Franschen tijd de kerk tot militair hospitaal werd ingericht, is de balustrade eenvoudig weggebroken en een éénsteens-muurtje op die plaats opgetrokken; nog ziet men de moeten van de toen aangebrachte balklagen der vier verdiepingen zich op de verminkte muren afteekenen. Om een overzicht te krijgen is de schijnmuur in de middelste travee thans weggebroken. Van de fraaie profileering in de spaarnis zijn gelukkig belangrijke stukken bewaard. Ook in het zuidelijk transept is de thans nog verborgen aanwezigheid van den omgang aan te nemen. In het schip echter is hij onherroepelijk verloren.

N.R.Ct. 13 Dec. en 29 Dec. '25.

V e n l o. — De Vereeniging „Hendrik de Keyser” heeft een huis gelegen aan de J o d e n s t r a a t aangekocht, hetwelk dagteekent, uit de 16e eeuw. Vermoedelijk heeft het vroeger tot Gildehuis gediend. De vereeniging zal den gevel restaureeren en het inwendige zoodanig moderniseeren, dat het oorspronkelijke bouwwerk er niet door geschaad wordt.

N.R.Ct. 12 Dec. '25.

V l a a r d i n g e n. — De kerkvoogden der Ned. Herv. gemeente hebben aan B. en W. verzocht het aanplakbord bij de Ned. Herv. Kerk en het Waaggebouw te verplaatsen en het varkenshok bij dit aanplakbord te doen verwijderen of door losse hekken te doen vervangen, welke na het gebruik in het Waaggebouw opgeborgen zouden kunnen worden. Inderdaad, geeft het kerkgebouw aan die zijde een rommelig

aanzien. Niet alleen echter zijn het aanplakbord en het varkenshok daarvan de oorzaak, doch in nog veel sterker mate het waaggebouwtje zelf, dat indertijd is verknoeid door het maken van een tweede kerkingang, het wegbreken van het kozijn, het maken van een zeer leelijken bepleisterden aanbouw, het maken van een lantaarn, die daar niet past, en het gedeeltelijk bijlappen met pleisterwerk van het waaggebouwtje zelf. B. en W. hebben met kerkvoogden overleg gepleegd om tot een goede oplossing van het geheel te komen. Het waaggebouwtje zal gerestaureerd worden en teruggebracht worden in zijn oorspronkelijken toestand. De kosten van een en ander worden begroot op / 900.— à / 1000.—, waarin hetkerkbestuur voor een som van / 300.— zal bijdragen. Het plan heeft de instemming van de Rijkscommissie voor de monumentenzorg. B. en W. stellen den raad voor het bovengenoemd crediet toe te staan voor de uitvoering van het werk.

N.R.Ct. 19 Mei, '26.

T e Z u t p h e n is een door B. en W. ingediende monumenten-verordening door den Raad vastgesteld. De gemeente roept een stichting in het leven, waaraan zij jaarlijks een bijdrage schenkt, die ten doel heeft om uit haar inkomsten subsidies te verstrekken tot restauratie, onderhoud of wenschelijk geachte wijzigingen aan bouwwerken, welke van belang zijn voor geschiedenis of kunst. Bij den stichtingsbrief is voorgeschreven, dat de stichting jaarlijks ten minste 10% harer inkomsten moet besparen. Een commissie voor het opmaken van een lijst van de bedoelde gebouwen wordt door B. en W. samengesteld.

N.R.Ct. 17 Febr. en 2 Mrt. '26.

PERSONALIA.

Bij Kon. besluit zijn benoemd tot lid van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg prof. dr. W. Martin te 's-Gravenhage en J. W. Hanrath te Hilversum met bepaling, dat zij zitting zullen nemen in de afdeling B dier commissie.

B. en W. van 's-Gravenhage hebben aan Dr. A. Bredius, als bewijs van bijzondere er-

kentelijkheid voor hetgeen hij nog bij voortdurende doet tot uitbreiding van zijn, aan de gemeente in bruikleen afgestane verzameling, een exemplaar van den museumpenning uitgereikt.

Prof. Dr. W. Martin heeft met 1 Januari zijn 25-jarig jubileum gevierd als Directeur van het Mauritshuis.

Mr. Dr. J. C. Overvoorde vierde 1 Mei zijn 25-jarig jubileum als Archivaris van de Gemeente Leiden en Directeur van het Gemeente Museum de Lakenhal.

BOEKAANKONDIGING.

Ir. Daan Jansen, Oud-Utrecht H. J. Paris, Amsterdam, 1926.

In bovengenoemd werkje geeft de schrijver in 23 blz. een aangenaam geschreven overzicht van den groei en de indeeling der stad en de daar nog aanwezige belangrijke gebouwen.

Dit laatste ontleent eene dubbele bekringing hieraan, dat niet alleen de gedrukte bronnen met kennis blijken geraadpleegd te zijn, doch dat de schrijver ook het aesthetisch gedeelte der beschrijving goed heeft verzorgd.

Enkele kaartjes en verschillende afbeeldingen

buiten den tekst verhoogen de waarde van het geheel. De afbeeldingen zijn goed gekozen, doch de afwerking der illustraties had hier en daar beter kunnen zijn.

Het Gildeboek. De October aflevering bevat vervolg en slot van het artikel van R. van Marle over de Iconographie der Afneming van het Kruis tot het eind der 14de eeuw en kleinere artikelen van A. Hensen over het kruis uit de abdij van Egmond en van J. F. M. Sterck over enkele Amsterdamsche familieportretten uit de 16de eeuw.

NIEUWE UITGAVEN.

Friedländer, Max. J. — Die alt-Niederländische Malerie, 3e Band, Dierick Bouts und Joos van Gent, Berlin, Cassirer, 1925.

Kaudern, Walter. — Migrations of the Toradja in Central Celebes, ethnogr. studies in Celebes, results of the author's expedition to Celebes 1917—1920, with 25 maps, Göteborg, 1925.

Parent, Paul. — L'architecture des Pays-Bas méridionaux aux 16e, 17e et 18e siècles, Paris—Bruxelles, G. van Oest (1925).

AANTEEKENINGEN OMTRENT ZWOLLE

door F. A. HOEFER.

N a a m s a f l e i d i n g. De naam Swolle komt het eerst in 1040 voor. De naamsafleiding ligt evenals de oorsprong der stad in het duister. Sommigen brengen dien naam in verband met de prachtige weilanden, waarop de grazende ossen „zwollen”, of in verband met den grooten koophandel in „wolle”, of in verband met een „Saal”, een paleis of Heerenhof. Het spreekt van zelf, dat dergelijke afleidingen niet ernstig moeten opgevat worden. In lateren tijd heeft men den naam willen afleiden uit de samenstelling van „Zwoll” en „ee”; daar Ee of Aa water beteekent zou hierbij te denken zijn, dat bij Noordwester storm vaak de Aa, die vroeger door de stad liep, zeer zwol. Anderen hebben den bestaanden vorm Suollo teruggebracht tot Suotlo, Zuidbosch beteekenende, doch dan zou „Suol” Zuid moeten beteekenen, hetgeen etymologen bedenkelijk vinden. Eindelijk zoekt men de oplossing door den naam Zwolle in verband te willen brengen met het Angelsaksische Solinga, Swollinga en Swollyngland, dat ploeg- of akkerland zou beteekenen.

Aanvankelijk was Zwolle de naam der marke, waarin de buurtschappen Middewijk en Assendorp lagen.

S c h e l d n a a m B l a u w v i n g e r s. Deze benaming heeft men op verschillende wijzen trachten te verklaren. Allen brengen hem in verband met minder eervol verkregen geld, van welks telling de vingers blauw werden. De een zoekt verband met de opsluiting van Karel van Egmond in 1524 bij de Sassenpoort; een ander met den verkoop van klokken en klokkenspijs na den brand der Grootte Kerk in 1669. Gebleken is echter, dat de Zwollenaars reeds in 1522 met dien naam werden aangeduid. Vermoedelijk moet de afleiding gezocht worden in het schenden van den eed van trouw aan den landsheer, den bisschop van Utrecht, in 1521, toen Zwolle zich onder het gezag van Karel van Gelder stelde.

S t a d r e c h t. In 1230 verhief Willebrand van Oldenborch Zwolle tot stad. Het grootste gedeelte van Middewijk werd daarop ommuurd, de naam dier buurtschap verdween op den duur en de stad kreeg den ouderen naam der marke: Zwolle.

Z e g e l s. De St. Michaël komt reeds op het stadszegel aan een charter van 1380 voor en bleef dit op de opvolgende zegels met het stadswapen.

W a p e n. Dit is steeds geweest een schild met blauw veld, beladen met een wit kruis met den aartsengel St. Michaël — de patroon der stad — tot schildhouder, die later vervangen is door twee leeuwen.

Z w o l l e h o o f d s t a d v a n O v e r i j s s e l. Tijdens de Republiek nam Zwolle de derde plaats onder de groote steden van Overijssel in: Deventer, Kampen, Zwolle.

Bij de indeeling der Bataafsche Republiek in departementen werd een departement van de Ouden-IJssel ingesteld, dat geheel Overijssel, het Noordelijk gedeelte van de Veluwe, bijna geheel Drenthe, het Zuidelijk gedeelte van Friesland en een stuk van Groningen omvatte. Door zijn ligging werd Zwolle zetel der regeering en bleef dit toen de vorige provinciale grenzen allengs hersteld werden.

Plattegrond van Zwolle uit Blaeu's stedenatlas.

Muntrecht. Vermoedelijk was reeds onder bisschop Jan van Nassau (1267—1282) binnen Zwolle geld geslagen, maar de stad miste dat recht. Dank zij de hulp van den proost van Heck gaf de Keizer 4 October 1488 aan Zwolle het recht van goud en zilver te munten. Hier maakte men, gewinshalve, evenals elders de munten van andere landen na. Zoo vergunden Schepenen en Raad 18 Februari 1641 den muntmeester zonder

de fijnte of het gewicht voor te schrijven portugalozers te munten. Deze portugalozers vertoonen aan de eene zijde het wapen van Portugal, de koningskroon en het schild, maar in plaats van de vijf schildjes in het midden staat de aartsengel met den draak onder de voeten en een klein Zwolsch kruisje op de borst. Het binnenste omschrift luidt: „Ad valorem Emanuel R. Portug.” Het buitenste: „Moneta aureo civitatis Zwollae”. Ter zijde van het wapenschild zijn twee kleine cirkeltjes. Aan de andere zijde staat een kruis met het opschrift: „In Christo crucifixo nostra Salus”.

Opmerkelijk is de Zwolsche ducaat van 1646. In den rand leest men „Fardina II” inplaats van „Ferdinand II”. Keizer Ferdinand II was echter reeds 15 Februari 1637 overleden. Vermoedelijk heeft het muntgebouw gestaan bij de Muntsteeg.

Na het aannemen der Unie van Utrecht schijnt in Zwolle niet meer gemunt te zijn. Wanneer Zwolle 21 Maart 1606 (s. v.) bij de Staten-Generaal pleit voor een subsidie voor de versterking, wijst de magistraat op het derven der inkomsten „van wegghen des stillestandtz van onser stadt Rijcx Munte (daerinne wij gelijk die andere steden bewillighen”).

Vesting. Bij haar kan men vier tijdperken onderscheiden. Het eerste omvat hare omtuining met houten weermiddelen; het tweede hare omringing met steenen muren, torens en poorten; het derde het aanleggen van aarden voorwerken vóór die muren en poorten; het vierde het omgeven met aarden wal en bolwerken. Vermeldenswaard is, dat Zwolle een van die versterkte plaatsen was, waar vóór tevens een landweer met koerhuizen lag. Deze landweer moest voorkomen, dat een kleine vijandelijke macht de stad zóó maar kon naderen en insluiten en tevens maken, dat het voorterrein zoo lang mogelijk voor voeding van mensch en dier beschikbaar bleef. Wanneer men oude plattegronden van de stad, hetzij die van Jacobus van Deventer of die van Guicciardini voor zich neemt ziet men dat de stad destijds door twee grachten — de Groote en de Kleine Aa — in drie scherp van elkander gescheiden deelen verdeeld werd. De richting dier grachten, ten deele gedempt of overwelfd is, thans nog op het terrein te volgen. Zij zijn belangrijk als aangevende het oudste, historisch vaststaande gedeelte der stad en de twee opvolgende uitleggingen van Zwolle. Het oudste vaststaande gedeelte der stad is begrepen tusschen de Groote Aa, de Walstraat, de Koestraat, de Blijmarkt, de Kalverstraat en de Korte Kamperstraat. De daarop volgende uitlegging omvatte het gedeelte tusschen de beide Aa's en de tweede uitlegging het gedeelte tusschen de Kleine Aa en een muur ten Noorden van de Walstraat. Het gedeelte begrensd door de Groote Aa had echter ook reeds een historische ontwikkeling ondergaan. De vraag rijst: welke waren de grenzen van dat Zwolle, dat reeds in 1040 een parochie kerk bezat en in 1230 stadrechten kreeg? Het beantwoorden dier vraag wordt door gebrek aan gegevens en het afbranden der stad in 1324, waardoor sporen werden uitgewischt, bemoeilijkt. Het bestaan der parochiekerk in 1040 en de stichting van het klooster Belthem in 1308 leveren echter twee vaste punten voor het bepalen der ligging van het oudste gedeelte der stad, waarvan wij de grenzen zouden willen trekken over Luttekestraat, Groote Markt, Oude Vischmarkt, Gasthuisplein, Walstraat, Koestraat en Blijmarkt. Dit gedeelte was wellicht eens omgeven met een houten omheining met

voorgelegen gracht. Kort na de verheffing tot stad werd het stuk, begrepen tusschen de tegenwoordige Kalverstraat, Korte Kamperstraat en Melkmarkt, bij het gebied gevoegd en het geheel met een steenen muur omringd, waardoor ten Noorden de latere Groote Aa de grens werd. Een stuk muur dier bevestiging, een gebogen lijn vormende en aangevende de aansluiting aan den muur ten Zuiden van de Aa, komt vooral duidelijk op den platte-

De Sassenpoort.

grond van Guicciardini in het Oosten uit. De eerste historisch vaststaande uitleg, tusschen de beide Aa's, had daarop vóór 1329 plaats; de tweede, waardoor het gedeelte ten Zuiden van de Waterstaat en de tegenwoordige Kerkstraat binnen de stadsmuur kwam, geschiedde in het einde der 15e eeuw. Bij de aansluiting van de nieuwe gedeelten aan de oudere werd de inspringende hoek in het Oosten, boven vermeld, afgesloten. Van de verdedigingswerken gelegen tusschen de uiteinden der Groote Aa is niets bekend, wel van die aan de Kleine Aa. Aan het einde der Diezerstraat lag de Diezerpoort, waar de Steenstraat eindigde de Stintepoort, tusschen beide de Plaspoort, waarschijnlijk bij de Roggestraat en bovendien een Waterpoort bij de Broerenstraat. Lang bleef de Kleine Aa de Noordelijke grens. Nog in 1493 lag de Smeden buiten de stad. In het begin der 16e eeuw krijgt men berichten over verplaatsing en den bouw van nieuwe poorten in de richting van de Waterstraat, als gevolg van de uitlegging der stad. Aan de andere zijde der stad ondergingen de versterkingen verbeteringen. Tusschen Kamper- en Sassenpoort werd vóór den vestingmuur een lagere muur met voorgelegen gracht aangelegd, tusschen de Kamper- en Luttekepoort vier aarden halve manen en tusschen de Lutteke- en Sassenpoort vijf aarden halve manen. Op het verzoek van de frontierstad Zwolle aan

de Staten-Generaal in 1591, om met nieuwe grachten, bolwerken en strijkweeren en verdere benoedigheden voorzien te worden, alsmede het opmaken van een nieuwe gracht van de IJssel tot Zwolle, maanden de Staten-Generaal den 29 Maart tot geduld. Allengs verrees echter vóór de ommuring een aarden wal met bolwerken, waarvoor de Algemeene Staten steun verleenden.

Prins Maurits zond in 1606 een bestek voor bevestiging der stad. Het bolwerk buiten

de Diezerpoort werd afgewerkt, evenzoo dat tot dekking der Kamperpoort. Het opnemen der uitgevoerde werken geschiedde door den ingenieur Abraham van Nievelt. In 1608 kwam het Suikerbolwerk gereed bij de Spinhuiswal. Deze werken gaven aanleiding tot de vierde uitlegging der stad, ten Noorden van de tegenwoordige Thorbeckegracht. In 1612 werd het Cranen-Bolwerk buiten den Rooden Toren aangelegd. In 1615 maakte men toebereidselen voor den aanleg van het bolwerk „de Suickerberch”. Men maakte toen vooral ernst met het versterken der stad. Als aannemer der werken wordt genoemd Johan van Brussel uit Gorinchem en sinds 1616 als werkmeester, tot onderhoud der fortificatiewerken der stad, Mathys Truirniet. Als ingenieurs komen voor Jan van den Bosch en Willebrant Smit.

In 1629 bestond de bevestiging der stad uit een aarden hoofdwal met elf bolwerken en een natte gracht. Bovendien lag er een hoornwerk vóór de Sassen- en een ravelijn vóór de Diezerpoort.

Tusschen de stad en de IJssel was in 1598 een verdedigingslinie aangelegd, wier doel was het doordringen van den vijand tusschen Zwolle en de IJssel, vooral met het oog op de bedreiging van Hasselt te beletten. Volgens een kaart van 1650 bestond zij uit een borstwering met natte gracht er vóór. Zij liep in rechte lijn van Zwolle tegenover de voormalige Luttekepoort in nagenoeg Oost-Westelijke richting naar de Bergschans, een vierkant werk met bolwerken op de hoeken, thans de Spoolderberg. Deze schans wordt reeds in de resolutiën der Staten-Generaal den 10 Mei 1588 genoemd. In dit gedeelte der linie lag nog ter plaatse van de tegenwoordige oude Israëlitische begraafplaats de „Kleine ofte Luyschans”, in 1722 den Joden afgestaan. Ook deze schans wordt al den 10 Mei 1588 vermeld. Van de Bergschans naar de IJssel splitsten zich de werken: in één linie nagenoeg in het verlengde van eerstgenoemde met de Coterschans bij de IJssel, bij het Katerveer; en één getenailleerde linie in Zuid-Westelijke richting naar de IJssel met binnendijs de Nieuwe schans, bij het Nieuwe werk. Door de binnendijsche ligging der laatste schans werd de linie nog over de breedte uiterwaard tot de IJssel doorgetrokken. Beide schansen waren vierkant met bolwerken op de hoeken. In 1629 waren deze werken nog niet voltooid. Aan hen werkten de ingenieurs van den Bosch en Bronkhorst.

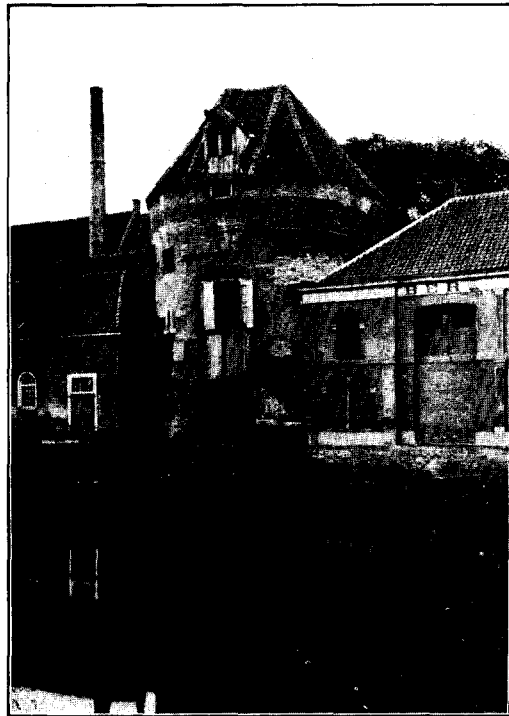
In 1672 wordt van de stad gezegd, dat zij door elf bolwerken omringd was en door een gemeenschapslijn, linie, versterkt door vier schansen: de Nieuwe Schans, de Koterschans, de Bergschans en de Kleine Schans, met de IJssel in verbinding stond. Opmerkelijk is, dat in dat jaar nog in de bewapening worden genoemd „morgensterren en vlegels” en den 13 April 1672 de stad 8 ijzeren vuurmonden voor ten minste één jaar huurde van den Amsterdamschen koopman Nicolaas van de Putte tegen een jaarlijksche huur van 250 gld. 10 st. Deze huur eindigde ten slotte in September 1675.

In het begin der 18e eeuw was er sprake van de stad te versterken volgens de denkbeelden van Coehoorn.

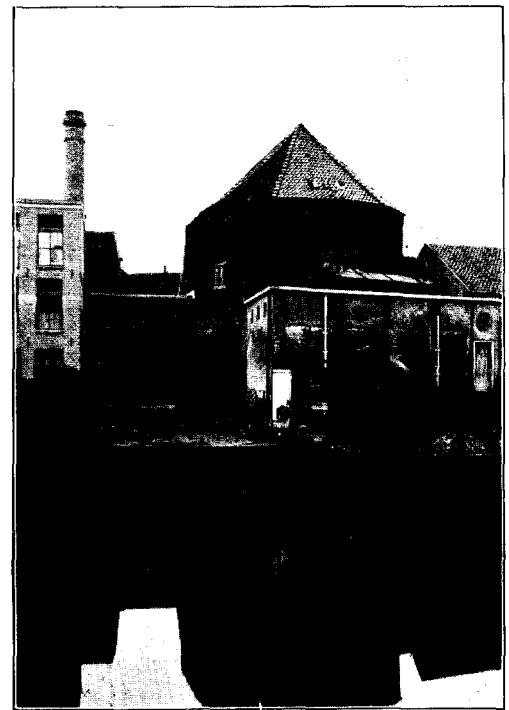
In 1766 beklagde zich de Raad van State bij den magistraat over het misbruik dat van 's lands versterkingen werd gemaakt door neringdoenden voor hun bedrijf als mandenmakers, schoenmakers, touwslagers, pelsers, houtkoopers enz., zelfs door particulieren, zooals de Freules van Dedem.

In 1790 werd Zwolle voor een open plaats verklaard. Uit een geteekende kaart uit

1765 door J. B. van Batenburg blijkt, dat de werken tusschen de Bergschans en de IJssel aan het uiteinde zeer gewijzigd waren. Aan het einde der borstwering lagen twee redouten, Oostelijk de Kleine-, Westelijk de Venus-redoute, elk voorzien van een corps de garde en sortie. Vóór deze redoute lag een vrij uitgebreid werk, waarin een kruitmagazijn en hiervoor naar de IJssel toe een nog uitgebreider aarden werk met op den linkervleugel de „Schel-redoute”. Allengs verviel deze linie en gingen de werken in particuliere handen over. 20 Maart 1809 kwam bij decreet van Lodewijk Napoleon een gedeelte der werken aan de stad Zwolle en verrees sinds 1828 het wandelpark het Nieuwe Werk.

Wijndragerstoren aan de Thorbeckegracht.

Pelsterpoortje met toren aan de Thorbeckegracht.

Van de voormalige versterkingen zijn nog onderstaande over of te herkennen:

a. van de grachten:

- 1°. van de Groote Aa gedempte en overwelfde gedeelten, vooral zichtbaar bij het huis hoek Groote Markt en Oude Vischmarkt;
- 2°. van de Kleine Aa, in 1475 nog de Nieuwe gracht genoemd, in de tuintjes achter de huizen Waterstaat, Eiland en Waterstraat.
- 3°. de stadsgracht na de bevestiging met aarden wal en bolwerken loopt nog, hier en daar vervormd, om de stad.

b. van de muren:

- 1°. hier en daar overblijfselen verscholen in de huizen;
- 2°. vooral nog nagenoeg geheel doorlopende muur tusschen de achtergevels der huizen tusschen Waterstraat en den Buitenkant.

c. van de torens:

- 1°. aan de overzijde der Thorbeckegracht de overblijfselen van den Wijndragers-toren. Een ronden baksteenen toren met een gedeelte van een spitsboogfries, uit het einde der 15e eeuw.
- 2°. uit dienzelfden tijd een ronde vestingtoren, aan de Westzijde van het Pelserspoortje bij de Waterstraat, met busgaten in bergsteenen omlijsting.

d. van de Poorten:

De *Sassenpoort*, oudtijds *Sassing-Sassinkpoort* genoemd. Het eerst vermeld 1393, ofschoon van den aanvang der stad af bestaande. Zij is de binnenpoort der voormalige vesting met aarden wallen. Vermoedelijk werd de tegenwoordige in 1409 gebouwd en had aan de buitenzijde het opschrift:

„MC quater, tria ter, haec fracta fuit atque refacta”.

In een der nissen boven den doorgang stond eens een houten beeldengroep voorstellende: de H. Anna, daarnaast Maria met het Kind.

Vóór de poort werd een rondeel aangelegd, dat in 1551 voltooid was. Sinds 1724 werd de poort als gevangenis gebruikt. In 1752 werd de „houten hameide” van deze poort afgebroken en vervangen door een hek. Een hek vóór de *barbacane* vindt men reeds op den plattegrond van Guicciardini. In 1893 werd de poort aan het Rijk overgedragen. Zij is in 1893—1898 gerestaureerd en is thans Rijksarchief.

Zij is opgetrokken in baksteen met spaarzame toepassing van bergsteen, vormt een vierkant gebouw met vier hoektorens, waarvan twee aan de veldzijde rond, de beide kleinere aan de stadszijde achthoekig zijn van grondplan. De toren met uurwerk en klok boven het vierkant ontlokte een Franschman het woordenspel:

„cinq tours et quatre cents (sans) cloches”.

De doorgang is overdekt met een baksteenen kruisgewelf met zandsteenen ribben, rustende op gebeeldhouwde draagsteenen en een sluitsteen met de voorstelling van den H. Michaël. Aan de buitenzijde is nog onder den doorgang de gleuf voor de hamei of schortpoort aanwezig. Boven den doorgang is aan elke zijde een nis voor een heiligenbeeld. Aan de buitenzijde zijn nog overblijfselen die in verbinding stonden met de ophaalbrug vóór de poort. Daar vindt men ook de groote meezekouw tusschen de twee torens, van onder in den bodem van werpgaten voorzien.

De twee buitentorens gaan ter halver hoogte van rond in achtkant over, door overkraging op een bergsteenen spitsboogstelling met gebeeldhouwde draagsteenen. Aan de bovenzijde vindt men een dergelijke omlopende boogstelling, waarop een weergang met kanteelen uit 1898 is gemetseld.

De dakruiter, die vermoedelijk in de 18e eeuw vervangen werd door een klassicistisch kapeltorentje werd met de spitsen met dakkapellen in 1894 vernieuwd.

Een baksteenentrap met ingang onder den doorgang voert naar de eerste verdieping. Hier vindt men in een vensternis een eikenhouten spinde uit de 15e eeuw, met beslag; boven een deurtje een toog en latei van Bentheimer steen. Op de tweede verdieping is een opening, waardoor de ketting liep, waaraan het valhek, de hamei, hing; een gevangencel, waarin een ketting bevestigd in den muur; in den hangtoren aan de Zuid-Westzijde een gemetseld kielgewelf.

Stadszegels van Zwolle.

In den toren op het vierkant hangen twee klokken met opschriften in blokletters. Op de grootste: „Me fecit N. Muller Amsteldam, Anno 1732” en op de kleinste: „Me fecerunt de Grave et N. Muller Amsteldam, Anno 1731. Uit den tijd der restauratie dagteekenen de op de wanden geschilderde wapens: de Stuers, van Panhuis en van Ittersum. Het laatste in verband met het historisch feit hieronder vermeld en de lijfspreuken van Robert van Ittersum:

„Mye verwerff es Godt” en
„Fide sed cui vide”.

Uit dienzelfden tijd dagteekenen ook de aangebrachte dichtregelen uit den „Maysche Morgenstond” van Dirk Raphaelsz. Kamphuisen.

Aan deze poort zijn enkele historische herinneringen verbonden. In 1464 diende zij tot veilige verblijfplaats aan het echtpaar van Ittersum, bij den twist over de nalatenschap tusschen Jan van Ittersum en diens zwager Wolter Keppel. In 1524 scheidde de neergelaten schortpoort Karel van Egmond, Hertog van Gelre, van zijn leger en maakte hem tot een gevangene der stad.

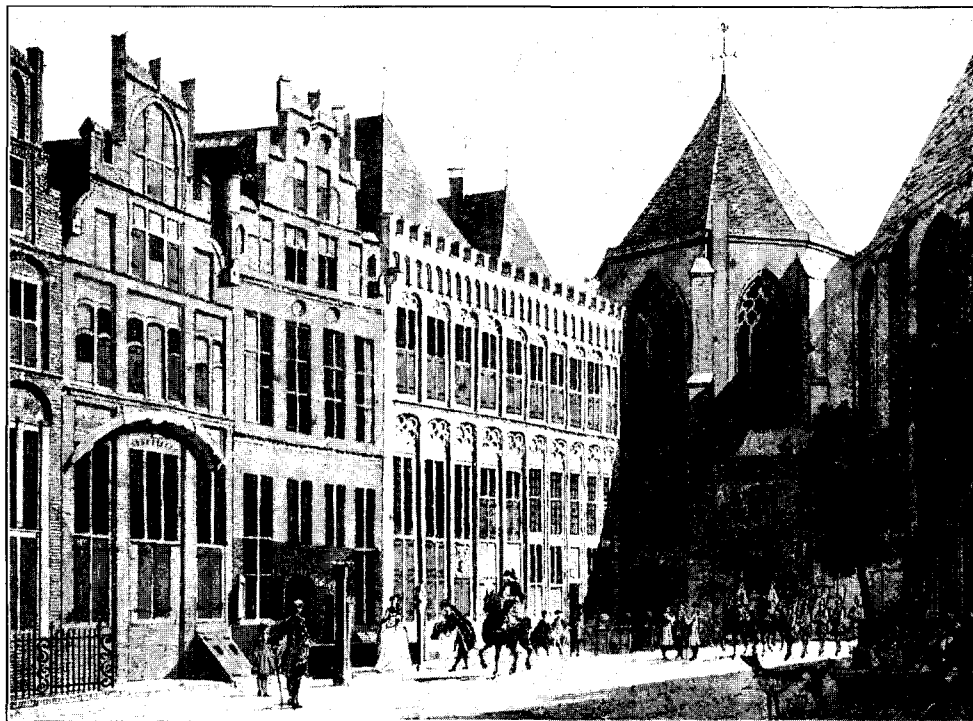
- e. De voormalige en hieronder volgende bolwerken, die men later hier te lande eigen taal vergetende, met het Fransche woord bastions aanduidde, zijn bijna alle nog op het terrein terug te vinden, ter hoogte van de voormalige Hagen-, thans Hagelsteeg. Verder rechts rondgaande vond men volgens de kaart van 1765 de bolwerken: Den Genverberg, bolwerk aan de Ziel, Sassenpoortsbolwerk, de Suikerberg, Eekmolenbolwerk, Maagjesbolwerk, Kraanbolwerk, Vischpoortbolwerk, Nieuw Kerksbolwerk, Tanerybolwerk, Dieserpoortsbolwerk en verder vóór de Sassenpoort het gesloopte hoornwerk en tusschen het Tanery- en Dieserpoortsbolwerk een geslecht ravelijn.

P e n a n t e n. Ten einde Zwolle, Hasselt en den pas over Rouveen door onderwaterzetting te versterken werden omstreeks 1684 door Hendrik Jasper Nuis voorstellen gedaan. In het begin der 18e eeuw werd dit plan door Generaal Coehoorn aangevuld en onder zijn leiding de penanten aangelegd, bezijden het Zwarte Water even beneden de Vecht en boven Hasselt, en in verband hiermede de weg van Hasselt naar Rouveen verhoogd om hem bij die onderwaterzetting waterkeerend te maken. In de afwerking dezer werken bleef men vooral in het leiden der rivier door de penanten steken.

Toen echter het Fransche leger in 1741 omtrent „Keyserwaard” kwam kampeeren en oprak om in het Munstersche de winterkwartieren te betrekken, wenschte Zwolle zeer de onderwaterzetting te kunnen doen. In 1742 begon men met het graven van het kanaal door de penanten en besteedde het leveren van rijshout voor de afdamming der oude rivier aan. Toen echter dien zomer het leger naar den Rijn trok, week de vrees en vertraagde men in het werk. Bovendien bemerkte men, dat men bij den aanleg van het nieuwe kanaal niet de richting van het ontwerp Coehoorn gevolgd had. Het had naar het Varkensgat moeten loopen, de ligplaats der Zwolsche schepen, om vrachten op te vangen langs de Lichtmis en de Stokkeler weg naar Hasselt vertrekkende. Toen het Fransche leger naar Bohemen en Beijeren getrokken was, hoorde men van de penanten niet meer. Toch kwam de toedamming der rivier trots den tegenstand van Zwolle tot stand. Een dwarsdam werd gelegd van den Mastebroeker dijk door de rivier naar de penanten en vandaar naar den tegenover gelegen dijk. In den winter of het voorjaar van 1743 werd op aandringen van de Zwolsche schippers echter de dam in de rivier geopend. Men vleide zich met de gedachte, dat de opening, zoo noodig met schepen of op andere wijze kon gesloten worden, waartegen in 1755 de ingenieur Cleisheim met klem opkwam en aandrang de scheepvaart door de penanten te leiden. Hevig was de tegenstand van Zwolle, partij trekkende voor zijn schippers, die hoog opgaven van de gevaren van het varen door de penanten. Deze zaak kreeg nooit

haar volle beslag. Men sprak van het Penantengat. Omstreeks 1825 werden de hoofden en in 1876 de fundeering der penanten opgeruimd.

De schans bij Rouveen. Zij sloot den pas van Rouveen af, die in onze krijgsgeschiedenis bekend is. Na de inneming van Zutphen en Deventer trok Prins Maurits door dien pas en bevond zich 16 Juli 1591 te Staphorst. Deze tocht gold als een belangrijk krijgsbedrijf. Tengevolge van de vijandige houding van den bisschop van Munster verrees een sterkte bij het Pannenhuis nu de Lichtmis. Den 12 October 1665 verschalkte Bern-

Gevels van het Raadhuis, Meentehuis en Mostertshuis in de Sassenstraat vóór 1821.

hard van Galen de onzen, die met 280 man en 2 stukken geschut die sterkte bezetten. Hij drong door tot Punterbrug, verzuimde het retranchement achter zich te bezetten, waardoor de onzen dit wel doende, hem den pas afsneden. Na den vrede rees het plan tot den aanleg van een grooter werk. In Augustus 1666 geschiedde vanwege den Raad van State een onderzoek ter plaatse, waarbij werd vastgesteld, dat een „royaal fort” zou aangelegd worden. Een vierkante versterking met vier bolwerken werd ontworpen door den controleur Roemers en den ingenieur Cool. De aanbesteding bij trommelslag had den 21 April 1668 op het stadhuis te Zwolle plaats, doch geen aannemer zich voordoende, werden „nader-

hand", 23 April, overeenkomsten aangegaan met verschillende aannemers. Dienzelfden dag kwamen nog gedeputeerden uit Friesland, hiervoor afgevaardigd, om den voortgang van het werk „op 't favoraebelst te recommanderen”.

In het bestek van „de Steene Corpdugarde, benefens de poorte” zijn opmerkelijk het vermelden der „sweetbancken”, britsen; „geweerhouten”, om musketten op te leggen en wapens aan te hangen en „een luyfkou”, om de pieken „onder op te connen leggen”. Toen de oorlog in 1672 uitbrak was de schans nog niet gereed. Den 28 Maart 1672 had de provincie Zeeland nog voor het opmaken van het fort betaald f 9183—6—8. Den 23 Juni verschenen de Munsterschen vóór de schans. De bezetting had een goed heenkomen gezocht. Na den vrede werd aan Friesland en Groningen het recht toegekend de versterking te vergrooten. Overijssel moest het recht van verboden kringen erkennen. Het herstel en onderhoud kwam ten laste der provinciën, wier gemachtigden ten allen tijde vrijen toegang tot het fort zouden hebben. Het recht tot onderwaterzetting en de moeren onder te zetten werd den provinciën toegekend. Onmiddellijk er op werd het fort in orde gebracht. In 1690 was het weer verlaten en vervallen. Ten slotte liet de bewoner van de Lichtmis ongestraft eigendomsrechten op de schans gelden en liet den grond verkoopen.

D e V o o r m a l i g e H o o f d w a c h t ligt aan de Noordzijde van het koor der St. Michaëlskerk, ter plaatse van de vroegere „garfcaemmer” „ende het winkeltgien daer zalige Bartholts weduwe” woonde. Zij werd in 1614 door Adam Straes van Weilburg naar het ontwerp van Thomas Berendsz opgetrokken en in 1887 gerestaureerd. Het is een baksteen gebouw met rijke toepassing van bergsteen. Zij heeft een breede Ionische kroonlijst met cornissingen, rustende op consoles met kopjes en bekroond door een balustrade met obelisk. Boven de middenpartij een topgevel, geflankeerd door gebeeldhouwde Ionische pilasters en zware vleugelstukken, en bekroond door een doorbroken driehoekig fronton, waarboven het stadswapen. In dezen top drie halfrond getoogde gekoppelde vensternissen, met kopjes als „sluitsteenen”. Hieronder: „Vigilate et Orate” en „Anno 1614”. Vensters met bergsteenen kruiskozijnen uit 1887. Ter weerszijden van het middenvenster twee rondbogige ingangen, waarboven sluitsteenen met kopjes.

D e S t a d s z w a n e n. Deze worden nog gehouden krachtens het recht, dat de stad eertijds had op zoogenaamd „Vrijen Swanenvlot” op de stadsgrachten en op het Zwarte Water. Een drift van tamme zwanen was reeds in het midden der 15e eeuw aanwezig. De uitbreiding der zwanenbevolking en hare beteugeling maakten reeds in 1479 bepalingen noodig. Een pluimgraaf belast met de bescherming dier vogels vindt men zoowel te Zwolle als Genemuiden, door de stadsregeering aangesteld. Nog 4 Mei 1746 komen verordeningen voor tegen het verstoren van zwanennesten enz. Met groote gestrengheid werd vastgehouden aan het recht der stad in dezen en slechts bij hooge uitzondering en tot wederopzegging werd aan particulieren toegestaan het hebben van zwanen op de stadsgrachten en het Zwarte Water. In 1534 zag de magistraat zich genoodzaakt heer Otto van Rechteren, drost van Genemuiden, te schrijven over zijn ongeoorloofd schieten van zwanen. Het gold hier de gerechtigheid van „vryen zwanenvlot van langen tyden af bishier toe onbespied door den Zwarte Water hent in der zee”. In den strijd over de brug bij Hasselt betoogt

Zwolle bij de Staten-Generaal in 1589 het recht van het „gebruyck eenes vryen swanenvlottes ende van te visschen op het Zwarte Water”.

Het schenken van vette zwanen, een geliefkoosd gerecht opleverende gebraden aan het spit, door de stad aan Groote Heeren komt menigvuldig voor.

Het Gouvernementsgebouw. Tot het laatst der 18e eeuw vergaderden Ridderschap en Steden te Zwolle bijeenkomende in de tegenwoordige trouwzaal op het

Gezicht in de trouwzaal, schoorsteen, twee spinden, kastje met zwaarden, hekwerk, voor den schoorsteen een koperen lichtkroon.

stadhuis; de Gedeputeerde Staten in eenige kamers van het Jufferenconvent, thans een deel van het Odeon aan de Praubstraat. Toen Zwolle hoofdplaats van het Departement van de Oude IJssel geworden was, werd op 's Lands kosten in December 1800 een huis in de Koestraat aangekocht, thans de Groote Societeit. Gebrek aan ruimte noopte tot aankoop in 1803 van een perceel in de Diezerstraat. In 1810 kocht men twee perceelen aan de Oostzijde, later nog een derde. In 1814 kreeg het Rijk het perceel op den hoek van de Roodehaansteeg, sinds tijden bekend onder den naam van de Roo Haan. Van dit huis werd een vergaderzaal der Provinciale Staten gemaakt. Toen na 1848 die vergaderingen

openbaar werden, ontstond gebrek aan ruimte en werd in 1856 de Roo Haan verbouwd. De Staten kwamen tijdens die verbouwing in het Odeon samen. Sinds 1854 diende de bovenverdieping voor den telegraafdienst. In 1864 werd het achterste gedeelte van het Gouvernementshuis afgebroken en vernieuwd. In 1865 kocht men een huis aan de Oostzijde, het Botervat. In 1874 volgde een geheele vertimmering van het voorste gedeelte van het laatst aangekochte huis. Zoo verrees het tegenwoordige Gouvernementsgebouw. Het huis er naast was ambtswoning van den Commissaris des Konings. In 1892 verrees het nieuwe huis voor den Commissaris in het Terpelk wijkpark. Het oude huis van den Commissaris werd afgebroken evenals het hoekhuis van de Roodehaansteeg en in 1896 verbouwd tot Statenzaal. Het nieuwe gebouw werd voor het eerst voor de wintervergadering van 1898 gebruikt. Het nieuwe gebouw, opgetrokken naar de plannen van J. van Lokhorst, bevat: de vergaderzaal, vijf sectiekamers, een koffiekamer en een werkkamer voor den Commissaris der Koningin. In de vergaderzaal trekken de aandacht de gebrandschilderde glazen met de wapens der Overijsselsche gemeenten, bijna allen ontworpen door F. A. Hofer, en verder de volgende op de muren geschilderde historische tafereelen: „Lebuinus predikt het Christendom in Overijssel”, „1368. Kampens' vloot vertrekt tot ondersteuning der Hanse tegen den koning van Denemarken”, „1478. David van Bourgondië geeft te Vollenhoven aan Overijssel zijn tweeden landbrief”, „1440. Thomas a Kempis leert zijn navolging Christi aan de Religieuzen van Windesheim”, „1524. Karel van Gelder door de Zwollenaren gevangen”, „1592. Steenwijk door Prins Maurits veroverd”, „1614 Het weversgilde van St. Severius te Oldenzaal”.

H e t S t a d h u i s. Voor de beschrijving hiervan verwijs ik naar mijne mededeelingen over: „de trouwzaal in het Raadhuis te Zwolle” voorkomende in het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, 1ste Jaargang, 2e Serie, blz. 251 vlg.

G i l d e n. Op het Overijsselsch Geschiedkundig Museum worden uit den gildentijd o.m. nog bewaard:

Twee op koper gegraveerde gildetafels uit de 17e en 18e eeuw met namen, stempelmerken en meestertekens van de goud- en zilversmeden binnen Zwolle.

Een beker, die Roelof van Sonsbeek in 1606 liet maken te Zwolle, bevindt zich in particulier bezit.

Van het St. Nicolaas- of Kremersgilde een draagpenning uit 1676. De Heilige wordt voorgesteld met in de rechterhand een weegschaal, in de linkerhand een staf. Op den grond staan gewichten. Het randschrift luidt:

„Sante Nicolaas Domine Bisschop Anno 1676”.

Een cachet waarop de voorstelling van St. Nicolaas en randschrift:

„St. Nicolaesgilde”.

Twee zwarte borden, waarop de namen der Procuratoren en:

„Het Kramers Gild alhier (de Zoonen van Mercur),

Om op haar eigen haart te vrijer te vergaëren.

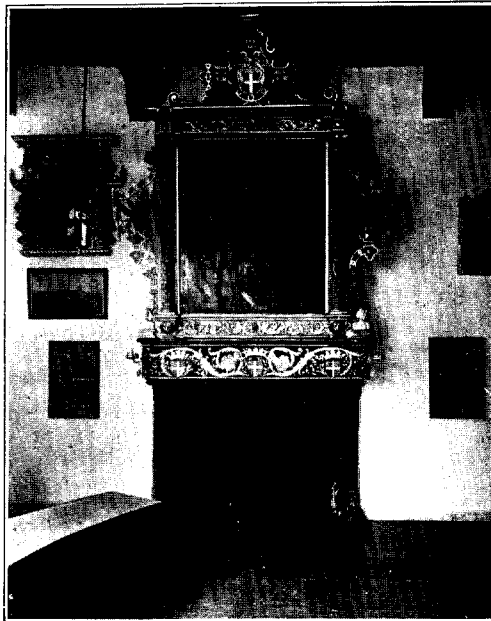
Verkoozen liever een Gebouw in koop dan huur,

Toen dees' navolgende Procuratoren waren”.

Onderaan staat:

„Naar 't Magistraats-besluit van Duizend zeven honderd
En vijf en zeventig, wanneer men in April
Schreef drie en twintig heeft men dit Huis afgezonderd
Voor deze Broederschap, die wars van gramgeschil
Hier eensgezindheid kweekt, behoefligen zal schragen,
En hulp en voorstand aan het koopbelang toedraagen”.

Een schilderij op doek, voorstellende een zitting van het Glazenmakersgilde met de namen der negen gildebroeders en:

Raadhuis.

Schoorsteen, spinden en kast met zwaarden
in de trouwzaal.

Een tinnen kroes, waarop boven het jaartal de naam J. P. Wijntjes, toenmaals procurator van de Lieve Vrouwen Broederschap. 1790.

Een koperen bekken van den knecht van de Lieve Vrouwen Broederschap uit de 18e eeuw.

Een beker van het klompenmakersgilde, bestaande uit een in zilver gevatte noot, rustende op een zilveren voet, waarop een Bacchusbeeldje op een vat, uit de 17e eeuw.

Een zilveren beker rustende op een pelsmof en driekanten hoed met het omschrift: „Hoedemakers en Bontwerkers Gilden Beker Aangelegt 1726. Ber. Blijdenstein 1693. Ber. van Delden 1699” en verdere namen.

Wiegedrukken. Van 1479 tot 1480 komt te Zwolle een onbekende drukker

„Glazenmakers Gild herboren,
Dat vernietigd was te voren,
Weer hersteld in zijn geheel
Adrieanus kunstpenseel
Schildert achttien honderd zeven,
Deze leden naar het leven,
Die, zooals men eertijds plag,
Nu weer houden gildendag”.

Een gildeprouf van een glazenmaker, ver-
vaardigd te Zwolle, tusschen 1770 en 1780. Een
zilveren draagteeken van het timmermansgilde
van „Jan Westerink” 1783.

De houten Gildekist van het St. Lucasgilde,
voorzien van twee geschilderde wapens van het
gilde en het opschrift:

„Svint Lucas Anno 1669”.

Drie tinnen kannen met het opschrift:

„Het Lieve Vrouwen Broederschap 1776”.

Een tinnen kroes met jaartal en naam
Johannis Jansz. Prins toenmaals procurator van
de Lieve Vrouwen Broederschap. 1789.

voor, vermoedelijk Johannes van Vollenhoe. Verder vindt men er Petrus van Os, afkomstig uit Breda, die sedert 1480 met zijn bekende typen te Zwolle tot het begin der 16e eeuw drukte. De zoon van dezen Petrus Tymannus Petri van Os werkte een tijdlang 1497—1500, met zijn vader samen en vertrok naar Zutphen, waar men hem in 1517 terugvindt.

De Groote Kerk. Deze kerk was vóór de Hervorming gewijd aan den H. Michaël. Eens lag zij vlak bij den stadsmuur. Een muur scheidde het kerkhof, tot 1827 begraafplaats, van de straten. In 1655 werd besloten den muur „bij langes de Luttekestrate” af te breken. De kerk wordt in 1040 genoemd, toen bisschop Bernulphus haar aan den proost van het kapittel van Deventer schonk. Een overblijfsel dier oude kerk, een boogtrommel uit het midden der 13e eeuw, vindt men in de Sassenstraat in het koor van den middenbeuk met de voorstelling van het zitten in Abraham's schoot en het inschrift:

„PR (AE) M (I) A F (E) RT VITE
LOCUS UT DOMUS
ISTA; VENITE”.

Omstreeks 1400 werd de kerk verbouwd. In 1403 schonk de stad een glasvenster en wijdde de wijbisschop twee altaarsteenen. Tot voortzetting der verbouwing vergunde in 1406 de cureit der kerk het afbreken der Weem. Die verbouwing hield vermoedelijk verband met den aflat in 1399 gegeven door paus Bonifacius IX ten voordeele der kerk-fabriek. In 1406 werd onder den dorpel van den nieuwen kerktoren 1 Vranc. Krone gelegd. In 1452 werd geld opgenomen om de kerk te welven. De toren stond aan de Westzijde. Volgens sommigen bouwde men over hem 32, volgens anderen 37 jaren. Het binnenwerk was in 1464 voltooid; in 1494 werden er acht klokken ingehangen. Den 5 Mei 1548 sloeg de bliksem in de spits, die evenals het dak der kerk een prooi der vlammen werd. In 1553 hersteld, trof de bliksem andermaal den toren den 25 Juni 1606. Hij brandde uit, de klokken sloegen diepe gaten in den grond. In het laatst van 1608 was de spits weer hersteld en de toren van een uurwerk en klokkenspel voorzien. Den 7 Juli 1669 tastte wederom het hemelvuur den toren aan, die tengevolge van den brand in 1682 instortte. Het kerkgebouw werd zeer beschadigd. De toren werd niet meer opgebouwd. In 1686 trok de stad 30000 gulden tot herstel der kerk uit, in dat jaar werd de achtkante kerkeraadskamer gebouwd. Vermelding verdient, dat tijdens het bezetten van Zwolle door den graaf van den Berg in 1572 de kerken ontwaard schijnen te zijn, althans dat jaar wijdde de bisschop van Deventer op nieuw kerken en altaren. Den 15 Juni 1580 leed de kerk zeer door den beeldenstorm. Toen de Keulschen Zwolle in 1672 bezetten, werd er weer den 16 Juni een mis in bediend, zij werd echter den 6 Mei 1674 weer door de Roomsche Katholieken ontruimd. In 1882—1896 is de kerk door Dr. P. J. H. Cuypers en L. C. Hezenman met rijkssubsidie hersteld. Een opschrift op een steen van binnen in den Noordmuur in het Westen herinnert aan deze herstelling.

De kerk, waarvan de Noord-, Oost- en Zuidmuren thans met tufsteen bekleed zijn en de Westmuur met baksteen opgetrokken is, is een driebeukige hallenkerk overdekt met kruisgewelven op ribben en in de koorsluiting met straalgewelven. De drie koren — van het Noorden naar het Zuiden het O. L. Vrouwe koor, het Michaëlskoor en het St. Peterskoor, gewoonlijk Schepenkoor genoemd — waarvan het Zuidelijke één gewelf-

vak kleiner is, dan de beide andere, zijn gesloten met vijf zijden van een achthoek. Tusschen midden- en Zuidkoor vindt men thans een overwelfde steenen verbinding, de later aangebouwde Mariakapel. Bij het laatst genoemde koor aan de buitenzijde bevindt zich eene met twee kruisgewelven overdekte kapel, uit het begin der 16e eeuw, volgens de overlevering voor de melaatschen. Thans is de toestand daar door afsluitingen van het hoofdkoor

aan Noord-, Oost- en Zuidzijde zeer veranderd. De eikenhouten, met snijwerk voorziene rand langs den bovenkant, wijst er op, dat de afsluiting plaats had in het midden der 17e eeuw.

Aan de Noordzijde der kerk vindt men een fraai portaal, uit het begin der 16e eeuw, gerestaureerd in 1888. Het heeft een hoog zadeldak waarboven het beeld van den St. Michaël, in 1888 vernieuwd. Het heeft een tweedeeligen ingang met rechten bovendorpel, waarboven een venster met vischblaastraceeringen, het geheel is gevat in een rondbogig afgedekte nis. Tegen den Oostmuur van het portaal staat een half zeskantige traptoren, boven wiens ingang aan de binnenzijde staat: „MDCCXIX”. De deur van dien ingang uit het begin der 16e eeuw is van cirkelvormig gestoken kruisklampen; boven den ingang bevindt zich een spitsbogige trommel, gevuld met beeldhouwwerk uit het eerste gedeelte der 16e eeuw, voorstellende het wapen der stad, gehouden door twee engelen. Tegenover dit portaal bevindt zich aan de Zuidzijde een soberder portaal uit 1568, van buiten en van binnen gemerkt met het jaartal „MDCCXX”. Den 28 April 1720 werd voor het vernieuwen een overeenkomst aangegaan met Mr. Lubbert Hage.

Raadhuis.
Een der muurkastjes in de trouwzaal.

In den Noord-Westhoek, naast het orgel, vindt men een open bergsteenen wenteltrap uit omstreeks 1680.

In de kerkeraadskamer komen de opschriften voor: „Conditur Anno 1688. Renovatum Anno 1898”.

Onder deze kamer vindt men een toegang tot de kerk overdekt met een vlak baksteenen gewelf.

In de kerk zijn onderstaande meubelen enz. opmerkelijk: Een piscina uit het derde vierendeel der 15e eeuw. De preekstoel werd door Adam Straes vervaardigd, hij ontving hiervoor ongeveer f 2500. Daarop komen onderstaande opschriften voor: „Kompt foort op desen oort”, „Syet hyer end hoort”, „Dye op God en Syn Woort”, „Alleyn vast betrouwt”, „Dye heeft Wel gebout” „Anno 1620”.

Op de stootborden der treden:

„So. la. ich. ha. gew.”

en verder de jaartallen MDCXVII tot MDCXXII en een vers, waarin:

„Adam Straes van Weilborch
uyt dat duyts lant Nassauwe
heft dit gemaect sonder arch
en dat al door Gods betruwe”.

Bij de trapleuning staat: „Anno 1617”.

Vóór de preekstoel is opmerkelijk eën
figuurtje met de Wet des Heeren.

Op de preekstoel vindt men twee koperen
armen, elk met een blaker voor twee kaarsen,
uit de 17e eeuw. Bij de voorlezersbank een kope-
ren lessenaar eveneens uit die eeuw.

Het doophek en het houtwerk aan eenige
banken dagteekenen uit de 17e eeuw. Vooral
aandacht vraagt het eikenhouten koorhek met
snijwerk en koperen stijlen uit 1597. Tot die
afsluiting besloten Raad en Meente den 17
December 1594. Het houtwerk vervaardigde
Swier Kistemaker, de „metaelen pilers” leverde
Geerdts Swelinck. De schilder Hans van der
Bluyck zorgde voor het „golden gemaessell ende
schilderie ant deurschott”. Arent Sloetemaeker
vervaardigde het ijzerwerk.

Een organist, dus ook een orgel, wordt
in 1516 vermeld. In 1557 wordt de bouw van een nieuw orgel aan Johan Schlegel aan-
besteed. In Januari 1566 is sprake van het bouwen van een klein orgel, het afbreken van
twee oude vervallen orgels en het gebruik van het vrijkomend materiaal voor het nieuwe.
Het in 1557 aanbesteede orgel bezat drie klavieren en een pedaal en verdween na den
torenbrand van 1669. Het tegenwoordige is een geschenk van Theodoor en Bernard Hueten
en werd vervaardigd door de gebroeders Johan George en Frans Caspar Snitger uit Ham-
burg; het front door Jurrien Westerman, beeldhouwer te Amsterdam, het lof- en snijwerk
door Herman van den Burg. Het schilderwerk verrichtte Anthony Aardewijn. De
stad leverde het noodige aan steen, hout en ijzer, terwijl de stadsarchitect Hendrik
Weideman toezicht hield. Begonnen April 1719, was het werk voltooid 21 Sep-
tember 1721. In het „lampet” is het wapen der Hueten's geplaatst met het opschrift:

„Theodorus Hueten et Bernardus Hueten ad organi hujus structuram quatuor
decem millia aureorum donaverunt. Ut Deus in Coelo Laudetur Maximus alto. Et Finis
Musae Principiumque Deus. Anno 1721”.

Raadhuis.

Lichtkroon in de trouwzaal.

In 1882 werden aan het orgel belangrijke herstellingen verricht door de firma Oekelen te Groningen.

Aan meubelen vindt men verder in de kerk twee eikenhouten ridderschapsbanken, uit tweede helft 18e eeuw; eikenhouten banken en deuren uit 16e, 17e en 18e eeuw; een eikenhouten kast uit het begin der 17e eeuw. Opmerkelijk is het uurwerk, uit 1683, in het koor van den Noord-zijbeuk, dat eertijds den predikant moest herinneren, dat de tijd nog andere eischen aan de hoorders stelde, dan het luisteren naar den prediker.

In den Noordmuur van den Noordelijken zijbeuk vindt men een epitaaf met het opschrift:

„O mensch, gedenck wat sterven sy
Soe werstu menger sunden frij;
Der doet zu Christo leer verheven
Isz gnaed en brijngt dat ewich leven”.

Een weinig lager vindt men een kreeft een wereldbol op zijn rug torsende. Daaronder staat:

„Miraris Cancri Dorso Consurgere Mundum
Desine: Sic Hodie Vertitur Orbis iter”.

Daaronder staat met gothische letters:

„Corneljs van Meckeren
Anno Dominy
1584 den 25 Februarius”.

Dicht hierbij een grafzerk met het veelzeggend opschrift:

„gert ter borch”
„GERHARD TER BORCH”.

In het koor van den middenbeuk is een hardsteenen grafzerk ingemetseld met het opschrift:

„Anno 1584 is gestorven
(EUSEBIUS) BENTINCK to
Werkeren droste
van Isselmuiden anno
1624 den 13 Septembris
is gestorven SOPHIA
VAN ITTERSUM WEDWE
BENTINCK's”

en verder aan elke zijde vier kwartieren.

Bentinck	Ittersum
Groeve	Buckhorst
Deest	Coeverden
L(erinck)	Bierwisch.

In den Zuidelijken muur van den Zuidbeuk een gebeeldhouwde grafzerk met zeer geschonden voorstelling der Kruisiging met onderschrift in gothische letters:

Año dnī m cccc.XXV.īpo.
die. Sci. Sev̄eri. ep̄i. obiit.
lubbtō. Wilhelmi. orate. p. eo''.

Verder liggen in de kerk verspreid grafzerken uit de 16e tot 18e eeuw. Vele zijn verlegd. In het koor hangt een rouwbord met het opschrift:

„De Heer
JOHANNES VAN
DE LINDE eerste
Oppercoopman en capitain
van de Comp. pennisten van
't Castel
Geboren tot Wapen Batavia den
Anno 1707 5 Februarij
Overleden tot Batavia A^o
1742 den 15 October
oud zijnde 35 jaren
8 maanden en
10 dagen''.

Raadhuis.
Bas of balkdrager in de trouwzaal.

Raadhuis.
Bas of balkdrager in de trouwzaal.

Muurschilderingen uit de 15e eeuw worden aangetroffen aan de West-zijde van den pijler, waartegen de preekstoel staat, met een voorstelling van Christus aan het Kruis; aan de Noordzijde van den eersten Noordelijken pijler van het middenkoor twee heiligen;

aan den Noord-Oostelijken wand van het Noordelijk koor een groote, niet meer te onderscheiden voorstelling; een tegen de Westzijde van den laatsten pijler tusschen midden en Zuidbeuk; in den Noordwand der voormalige Mariakapel een met de voorstelling van een zelfkastijder, met spreukbanden; tegen de Oostzijde van den Westmuur dezer kapel een kruisdraging; tegen den Zuid-oostelijken wand van den zuidbeuk drie figuren.

De gewelfschilderingen zijn alle zeer sterk opgehaald. Hierin vindt men in het Westelijk gewelfdak der voorlaatste travee van het middelste koor een voorstelling van den H. Michaël met stadswapen. In het Noordelijk koor bij den sluitsteen een naaktfiguur met het stadswapen, waarboven: 1707.

In de kerkeraadskamer, achter het orgel, bevindt zich een schoorsteenstuk in 1691 geschilderd door H. ten Oever, waarop zijn afgebeeld de vijf predikanten, destijds te Zwolle: Z. Groothuis, Z. Altius, F. van Leenhof, N. Noppen en A. van Dries, benevens de koster Haan.

In de kerk hangt een koperen kroon met het opschrift:

„Int jaer anno 1636 als kerkmeester Frederick van Brakel, Pieter Schuierman”. Naar haar werden de anderen vervaardigd. In de kerkeraadskamer treft men aan een verguld houten lichtkroon uit het einde der 18e eeuw.

Tot het avondmaalszilver behooren: Vier bekers, ieder voorzien van het wapen der stad Zwolle en daar onder: „Anno 1680”.

Vijf schotels met het wapen van de Linde in den bodem en een randschrift eromheen: „Legaat van Mejufrouw Susanna Catharina van de Linde. 1849”. Een ronde schotel met in den bodem het zegel der kerkelijke gemeente en „Sigillum interspinas. Cant. II. 2.,” randschrift: „Aan de Nederduitsche Hervormde Gemeente te Zwolle van een dankbare geeftster Paschen 1902”.

Twee ronde schotels: a. op de eene staat: „En Jezus nam brood, en als Hij gedankt had, brak Hij het en gaf het hun zeggende, dat is mijn lichaam, hetwelk voor U gegeven wordt”. b. op de andere: „Neemt, eet, dat is mijn lichaam doet dat tot mijne gedachtenis”. en twee offerbussen met: „Paschen 1902”.

Het klooster Bethlehem of Belhem. Dit klooster strekte zich met zijn aanhoorigheden uit tot aan de H. Geeststeeg, thans Wolweverstraat, de tegenwoordige Nieuwe Markt en de plaats der huizen aan de Oostzijde vormden den klooster-tuin. Aan de Zuidzijde lag het kerkhof.

Het klooster werd in 1308 door Bernhard van Vullenho gesticht binnen het oudste gedeelte der stad. Een groote brand in 1324 legde het klooster op het kerkje na in de asch, weer herrezen besloeg het ten slotte bovengenoemd oppervlak. In 1580 kwam de kerk in handen der Hervormden.

Van dit klooster is hoofdzakelijk nog over: ten deele het refectorium en de Bethlehem-sche kerk, die afzonderlijk zullen besproken worden.

Het Reventer of Reefter. De naam van dit gebouw is afgeleid van het woord „refectorium”, eetzaal in een geestelijk gesticht. Na de Hervorming schijnt het tot verschillende doeleinden gebruikt te zijn. Zoo hielden er de wollen- en zijden lakenkoopers hunne vergaderingen. In 1677 werd er dril- en schermles in gegeven. Veilingen, zelfs tooneelvoorstellingen hadden er in plaats. In 1812 werd het gebouw een kazerne, in 1842 garnizoensmagazijn. In 1843 kwam het gebouw weer ter beschikking der stad. Den 7 Juni 1846 werd er het Museum geopend der Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart. Nadat in 1875 het Museum nog vergroot was door aankoop van een huis, eigendom der Neder-

Prent uit „Sielentroost” en „Sterfboek”, uitgegeven door Pieter van Os van Breda te Zwolle.

Prent uit „Sielentroost” en „Sterfboek”, uitgegeven door Pieter van Os van Breda te Zwolle.

duitsch Hervormde Gemeente, werd het verbouwd. Deze verbouwing geschiedde tegen de plannen der Rijksadviseurs voor de monumenten van geschiedenis en kunst in. Een met portland-cement bepleisterde gevel verrees aan de straatzijde. In 1905 werd het Museum van het Reventer verplaatst en samengevoegd met dat der Vereeniging voor beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis. In 1915—1917 is het gebouw met Rijkssubsidie gerestaureerd en geheel vernieuwd het dient thans tot handelsschool. Opmerkelijk is de Oostelijke gevel en een traptorentje daaraan, waarin een steenen wenteltrap met waaiergewelf.

Onder het gebouw vindt men de kelders uit de tweede helft der 14e eeuw, waarvan

een met baksteen tongewelven en een met kruisgewelven op vierkante pijlers. In de muren bevinden zich spaarnissen. De keldervloer bestaat uit reuzenmoppen, afkomstig van de vroegere afbraak.

D e B e t h l e h e m s c h e k e r k. De tegenwoordige kerk is een tweebeukige baksteen hallenkerk. De twee schepen bestaan ieder uit vier gewelfvakken, overdekt met baksteen kruisribgewelven. Het koor van den Zuidbeuk, die uit de 15e eeuw dagteekent, met rechte sluiting, bestaat uit twee gewelfvakken met baksteen kruisgewelven op ribben, met een vierkanten traptoren tegen de Zuid-Oostzijde. Het koor van den Noordbeuk, die uit het tweede vierendeel der 15e eeuw is, met een sluiting van vijf zijden van een achthoek, bestaat eveneens uit twee gewelfvakken met baksteen gewelven op ribben en is in de sluiting met een straalgewelf overdekt.

In den Noordgevel treft men aan rond- en spitsbogige nissen en overblijfselen van een rondboogfries, uit het begin der 14e eeuw, vermoedelijk een vroegere gootlijst en in het vijfde vak overblijfselen van een grooten boog.

In de koorsluiting van den Noordbeuk bevindt zich een rondbogige ingang uit de 17e eeuw met een sluitsteen met het stadswapen.

In den Zuidkerkmuur zijn drie roode zandsteen ingemetseld, uit het tweede vierendeel der 15e eeuw; vroeger geplaatst bij het graf van Johannes van Kempen, broeder van Thomas a Kempis. Op den eenen wordt voorgesteld de Kruisiging met de lijdenswerktuigen, op den tweeden een Lorrijnsch kruis en op den derden een Nood Gods. Rudolf van Diepholt gaf in 1449 aan allen, die voor de laatste afbeelding en die der Kruisiging één Pater Noster en Ave Maria met een waar berouw voor de zielsrust van hen, die daarbij begraven lagen, baden een aflaat van veertig dagen.

Begeven wij ons nog even in de kerk dan merken wij op de reeds vermelde steenen kruisribgewelven uit de 15e eeuw. Tusschen beide beuken ronde zuilen met lijstkapiteelen en bezet met smalle, geriemde schalken, waarop de gordel- en scheibogen rusten. Tegen den Noordmuur komen de gewelfribben neer op halve zuilen, tusschen welke zich dichtgemetselde scheibogen bevinden. Aan de Zuidzijde rusten de ribben op muurzuiltjes met bladkapiteelen en beeldhouwde draagsteen, uit het midden der 16e eeuw. Boven de gewelven, tusschen het vierde en vijfde gewelfvak, vindt men nog overblijfselen van een gedeeltelijk gesloopten muur. In een der kapebinten boven den Zuidbeuk sporen, vermoedelijk van een vroegere torenconstructie.

Het orgel in de kerk is een geschenk van den heer P. Queysen en werd den 19en October 1826 ingewijd.

In deze kerk worden vier verguld zilveren Avondmaalsbekers gebruikt en wel:

Een kelk, waarvan het bovenste gedeelte glad is met gegraveerde wapens van Zwolle en van Haerst. Het omschrift van een der wapens luidt:

„Johan van Haerst, Ano Domini 1583”.

Het onderste gedeelte van den kelk, de voet en de baluster, die kelk en voet verbindt, zijn rijk versierd met drijfwerk, in hoog en laag relief, voorstellende menschenkoppen, en engelkoppen en allerlei ornamenten; gedeeltelijk geciseleerd. Onder aan den voet leest men „Ano. Doni. 1583, aetat. suae 73, consula 46”.

Een soortgelijke kelk, alleen in den voet eenigszins anders. Op het glatte gedeelte van den kelk leest men:

„Monumentum Wulferdi ab Ittersum posteritati Zwollanae relictum qui consul obiit anno 1586 penulte. Marty sui consultatus 49 aetatis 83”.

Een kelk bijna gelijk aan de beide voorgaanden. Op het glatte gedeelte van den kelk leest men: „Monumentum Bitteri van der Marsch posteritati Swollanae relictum qui consul obiit anno 1517, 18 die Maij consulatus sui 32 aetatis vero suae 62”.

Daaronder gegraveerde wapens, omgeven van lambrequins, o.a. dat van Zwolle en van der Marsch.

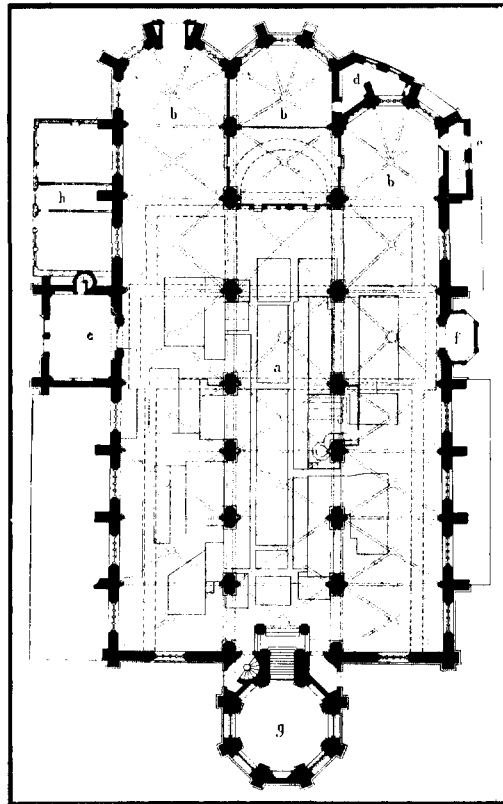
Een kelk van bewerking bijna gelijk aan de drie voorgaande, doch kleiner. Op het glatte gedeelte staat:

„Hoc mnemosynon S. P. Q. Swollano reliquit vir nobilliss. Arnoldus van der Lawick, qui obiit anno 1605, 10 Kal. Julii, aetatis 38 consulatus sui II.”

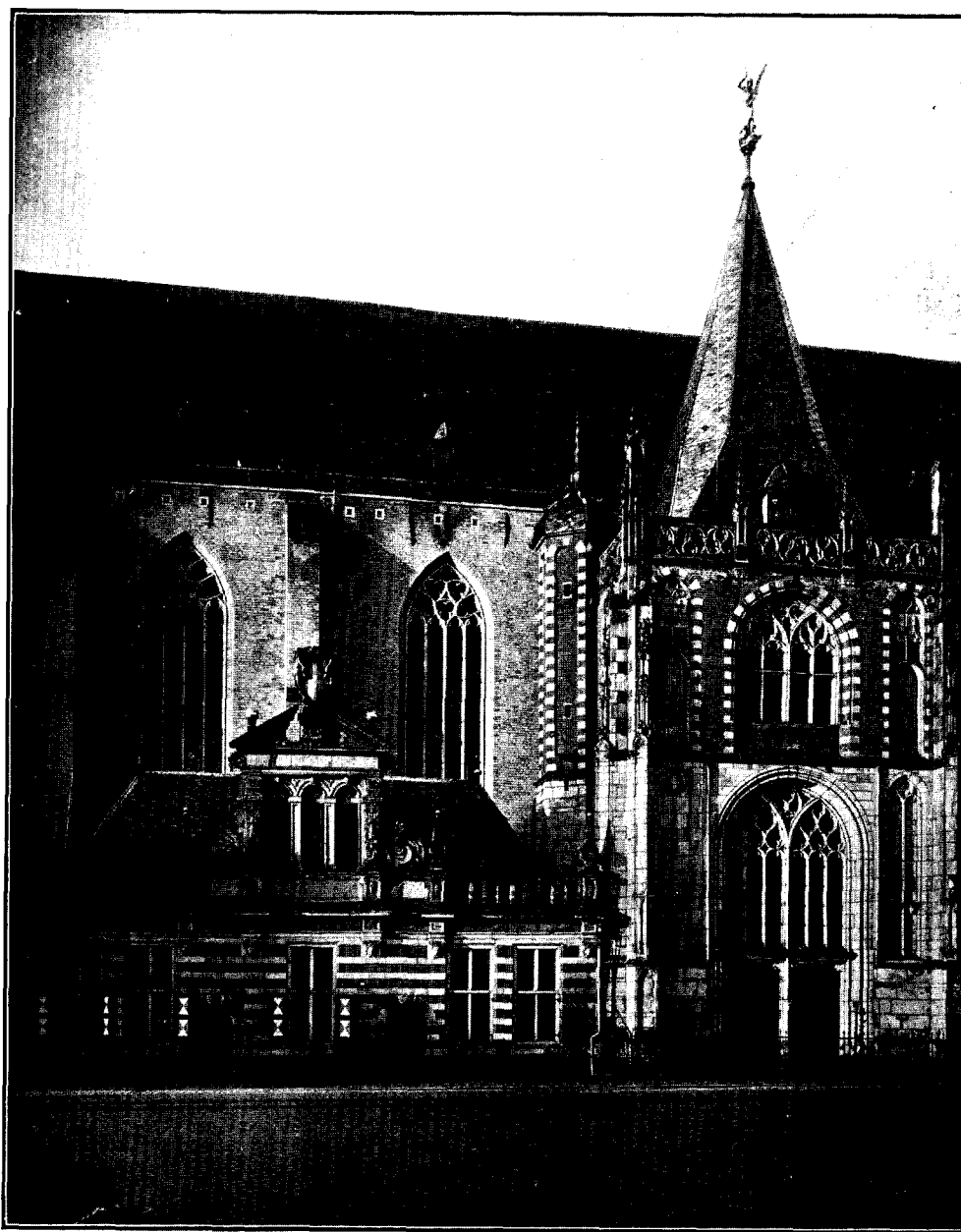
Daaronder gegraveerde wapens, omgeven van lambrequins.

Deze bekens behooren vermoedelijk tot het vroegere stadszilver.

Broer en klooster. Het oorspronkelijk Dominicaner of Predikheeren-klooster werd 1465—1468 gesticht buiten de toenmalige ommuring der stad. Dat er in 1493 echter nog aan gewerkt werd, blijkt hieruit, dat de stad toen aan het klooster „50000 grootsteens” schonk „toe vollest” der kerk. De stichting had plaats door de Hollandsche Congregatie der Dominicaner Kloosters, aan wie Paus Paulus II den 7 Juni 1465 daartoe toestemming gaf. Met het toezicht op den bouw was belast Pater Engelbertus Messemakers, in de geestelijke wereld als pater Cultrificis bekend. Het klooster evenals de er bij behorende kerk waren gewijd aan den H. Thomas van Aquino. Spoedig na de wijding werd het door het Kapittel der Congregatie tot studiehuis voor de jonge ordeleden bestemd. In 1572 werden tegen den naderenden storm uit de kerk voorwerpen in veiligheid gebracht. In 1576 lagen Duitsche soldaten zowel in het Broer en klooster als in het Fraterhuis. Den 13 Mei 1580

Plattegrond der Grootte kerk.

Hoofdingang der Grootte Kerk met voormalige hoofdwacht.

werd den Dominicanen gelast de stad te verlaten met achterlating van hunne goederen en hield de kerk op Kloosterkerk te zijn. Na de Hervorming is het klooster voor verschillende doeleinden gebruikt en vertimmerd. Sedert 1610 werd de kerk bij de Nederduitsch

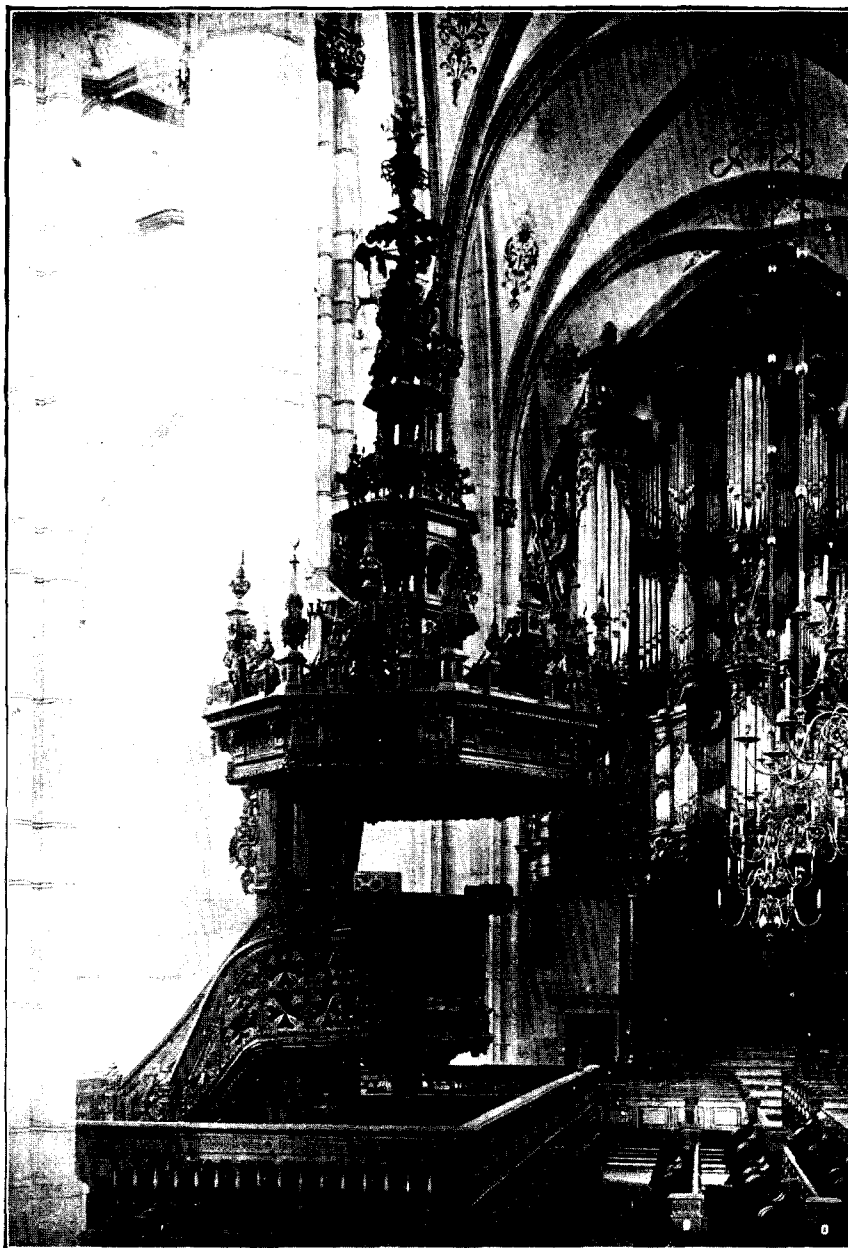
Hervormde Gemeente gebruikt. Na bezetting der stad door de Munsterschen, 13 Juni 1672, werd een gedeelte van het klooster weer door de Predikheeren bewoond. In den kloostergang werd een altaar opgericht en den 22 Januari 1673 droeg de prior er de eerste mis op. Het koor der kerk werd daarna afgeschoten en voor den dienst der kloosterlingen ingericht. In Mei 1674 moesten de Roomsche Katholieken de kloostergebouwen weer ontruimen. Het klooster had reeds te voren geducht geleden, de kloostermuur was verdwenen, door het hof waren straten aangelegd met huizen bebouwd.

De oude trans en eenige aangrenzende gedeelten van het voormalige klooster dienen sinds 1820 tot kazerne, waarbij wijzigingen plaats hadden.

Thans zijn nog aanwezig overblijfselen van den voormaligen kloostergang, uit het einde der 15e eeuw, op de binnenplaats der Broerenkazerne. Het Oostelijk deel brandde in 1877 af en werd herbouwd. De tegenwoordige Militiezaal is de oude librije van het Broerenklooster. Zij werd den 11 Maart 1614 in het openbaar verkocht en kwam sinds 1743 in het bezit der stad. In 1757 werd dit gebouw den Israëlieten tot synagoge aangewezen, die 6 September 1758 werd ingewijd. De ingang werd in de Waterstraat aangebracht. Na den bouw der nieuwe synagoge in de Schoutensteeg kwam het gebouw tegen betaling van f 1750 weer in het bezit der burgerlijke gemeente, die het gebouw 11 November 1901 kosteloos aan het Rijk afstond. Onder leiding van Dr. P. J. H. Cuypers had daarop de herstelling plaats, waarbij de ingang aan het Broerenkerkhof kwam. Omtrent de kerk van het klooster, thans de Broerenkerk, valt het volgende te vermelden.

Broerenkerk Op den gevel van den hoofdbeuk stond nog lang het beeld van de Moeder Gods van den Rozenkrans, terwijl de zijbeuk met het beeld van den H. Dominicus prijkte. Sinds 1641 hadden de regenten en gilden de kerkranken van gebrand geschilderd glas voorzien, waarbij het schoenmakersgild in 1612 was voorgegaan.

In Januari 1795 werd de kerk paardenstal, en werd het koor voor winteroefeningen gebruikt. Den 3 December 1809 weer kerk geworden, deed zij in 1830 weer dienst als kazerne. In 1909 werden belangrijke herstellingen gedaan aan de daken en werd een afsluiting van het koor gemaakt. De Broerenkerk, een baksteen hallenkerk, bestaat uit een Noordbeuk met groot koor gesloten met vijf zijden van een achthoek en een korteren en smalleren zijbeuk met rechte koorsluiting. Aan de Westzijde vindt men twee puntgevels met spitsbogige nissen, waarvan de Noordelijke nog de oorspronkelijke posten en traceeringen bezit. Tegen den Noordmuur vindt men den kloostergang overdekt met kruisgewelven. Elke beuk is overdekt met een zadeldak. De Noord- en zijbeuk zijn ieder met zeven steenen kruisgewelven overdekt, het groote koor van den Noordbeuk met vier dier gewelven en in de koorsluiting met een straalgewelf. De ribben der gewelven komen in het midden neer op slanke, ronde zuilen met smalle kapiteelen, omkranst door hanevoetornament. Dergelijk ornament komt ook voor aan de kapiteelen der korte, op gebeeldhouwde draagsteenen rustende, muurzuiltjes, die tegen den Noordwand, de aanzetten der gewelven dragen. De muurzuiltjes in den Zuidbeuk en de schalken in het koor hebben eenvoudiger kapiteelen. In den Noordwand treft men drie groote spitsbogige nissen met posten en traceeringen. De kloostergang is overdekt met steenen kruisribgewelven. In de kerk zijn belangrijk:

Preekstoel der Groote Kerk.

De eikenhouten preekstoel uit het midden der 17e eeuw. Het orgel met het wapen van den heer P. Queijsen en een vierregelig vers.

Lager staat:

„Deo Optima Maximo me consecravit Petrus Queijsen quondam tribunus Plebis Daventriae. Anno Salutis 1824”.

Verder vestigen wij de aandacht op banken uit de tweede helft der 17e eeuw.

Tot het avondmaalszilver van deze kerk behooren vier bekers met de volgende opschriften enz.:

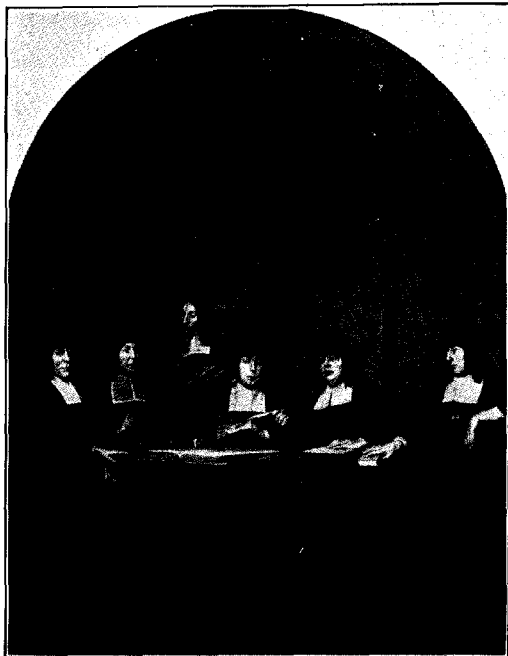
- a. In den rand „Aelerssen” en drie wapens, w.o. dat der stad Zwolle en daarboven: „Anno domini 1573 Johan Brouwer.”
- b. Eveneens met drie wapens, w.o. dat van de stad Zwolle en: „Derick Basters Anno 1585 des raedes gestorven”.
- c. Met twee wapens, waarvan een het wapen der stad en: „In 't jaer Ao. 1566 Lambert van Twenhuizen in sin leven des raet van Zwolle”.
- d. Een uit de 17e eeuw met drie wapens w.o. dat der stad. In den bovenrand: „Lucas van E. en

S t. L a u r e n s k a p e l. Zij lag tegenover de Bethlehemsche kerk. Gesticht in 1439 door Jan van Ittersum; in 1444 richtte hij in de onmiddellijke nabijheid der kapel een gasthuis op. Na de Hervorming werd de kapel in woningen veranderd. In 1880 door de stad voor f 3700 aangekocht werd de kapel afgebroken. De huisjes gingen allengs in particuliere handen over. Overblijfselen van hen ontdekt men echter nog in de muren der omliggende gebouwen.

L u t h e r s c h e k e r k. In 1649 verrees een kerkje aan de Blij- of Varkenmarkt tegen den stadsmuur, in 1850 werd het gewijzigd en in 1889 verhoogd en verbouwd. De twee windwijzers, één met het beeld van een lam, de andere met dat van een zwaan, zijn geschonken door J. J. Erdtsiek. De eikenhouten preekstoel schonk Ds. C. C. Rensink (1719—1774).

W a a l s c h e k e r k. De St. Geertruidakerk werd in de tweede helft der 15e eeuw gebouwd onder leiding van Albert van Calcar, bouwmeester en rector van het Fraterhuis. Eens maakte zij deel uit van het Vrouwen Convent. Vermoedelijk omstreeks 1390 door Geertruid Kadeneter gesticht. Na de Hervorming werd het grootste gedeelte van het Convent gewone huizen. De groote kelders hieronder herinneren nog aan den oorsprong. Ten Noorden van het kerkje lag het kerkhof. Het kerkje eigendom geworden van de stad werd in 1810 met eenige bezittingen aan de Waalsche gemeente, die in Mei 1686 gesticht was, geschonken. Het eenbeukig kerkgebouw, met een koorsluiting van vijf zijden van een achthoek, had vroeger op het dak een torentje, dat in 1828 afgebroken werd. Inwendig worden de vier gewelfvakken overdekt met baksteen netgewelven op ribben, rustende op geprofileerde kraagsteentjes; in de koorsluiting met een baksteen stergewelf op ribben. Tegen de Noord-Westzijde is een vijfzijdige baksteen toren gebouwd, gedekt met leien spits. De steenen trappen van den wenteltrap zijn op bogen gebouwd vormende grootendeels de opvolgende gewelven. De ramen zijn thans van ijzer. In het Oosten en Westen van het koor zijn dicht gemetselde vensters, waarin nog de oorspronkelijke vischblaastracee-

ringen aanwezig zijn. In den Westwand bevindt zich boven den ingang een dergelijke nis. In de kerk is aanwezig een preekstoel uit de 19e eeuw, die een in 1685 door Hermannus van Arnhem vervaardigde, verving. De kerk bezit een zilveren avondsmaalsbeker uit 1694 met het wapen van Zwolle.

Predikanten te Zwolle in 1693 door H. ten Oever. In de Consistoriekamer in de Grootkerk.

Roomsche Katholieke kerk gewijd aan O. L. Vrouw Hemelvaart. Den 16 Augustus 1393 vermaakte Gerard van Spoelde eenige goederen tot stichting van een kapel ter eere van de H. Maagd. Zij verrees in 1395, het kerkhof -- thans de Ossenmarkt -- werd in 1396 gewijd. In 1463 werd in de plaats van de kapel een nieuwe kerk gebouwd. In December 1578 hielden de Hervormden er hun godsdienstoefeningen in en in 1580 geraakte zij in hun macht. Sinds werd zij tot allerlei doeleinden gebruikt. In 1670 was zij een bergplaats, in 1678 vermoedelijk weer als kerk gebruikt, diende zij 1784 en 1787 des winters voor oefeningen van het Zwolsche exercitiegenootschap. In 1786 was het koor een timmermanswinkel; in de revolutiejaren een hooi- en stroomagazijn; in 1807—1808 manege. Bij besluit van 4 Maart 1809 gelastte Lodewijk Napoleon dit gebouw en het Armen Fraterhuis in de Praubstraat aan de Katholieken af te staan. Den 11 Augustus 1811 werd er de eerste dienst in gehouden. In 1871 is de kerk vergroot door een aanbouw van twee kapellen aan de Noord- en twee aan de Zuidzijde, in 1887 met een Zuid- en in 1889 met een Noordbeuk. Aldus heeft de kerk haar ouden kruisvorm verloren. Zij heeft een koor-sluiting met vijf zijden van een achthoek.

Met den bouw van den toren, thans eigendom der burgerlijke gemeente, werd 1487 begonnen; in 1497 voortgezet, doch niet hoog opgetrokken en met pannen gedekt. In 1538 werd besloten hem te verhoogen. Simon Pinet, die dit werk zou uitvoeren, pleegde bedrog, waarna het werk toevertrouwd werd aan mr. Jacob van Ceulen, die het werk in 1540 voltooide. Den 11 Januari 1815, door den bliksem getroffen, brandde het bovenstuk af en werd in 1828 door den architect H. Klinkert hersteld. Aan het ondereinde van den make-laar leest men „Deze toorenkap gebouwd door H. Klinkert, stadsarchitect, 1828”.

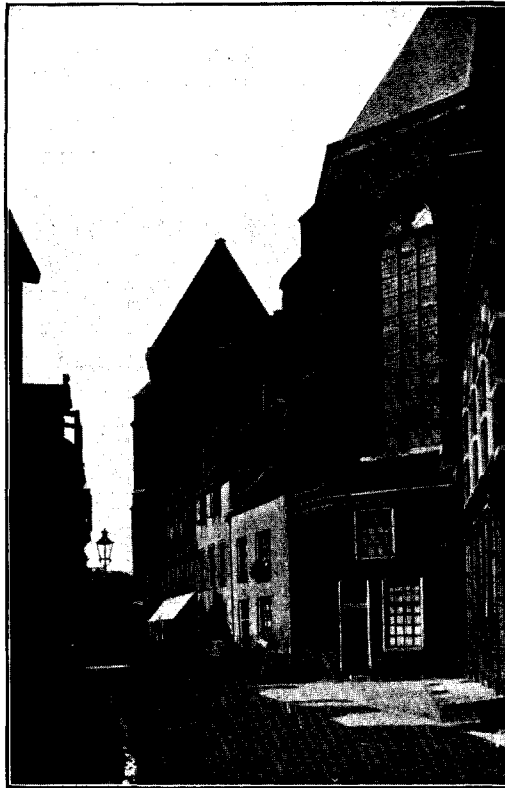
De toren bestaat thans uit een vierkant gedeelte van drie achtereenvolgens een weinig terugspringende geledingen, uit het einde der 14e eeuw; een achtkant van baksteen met bergsteenen banden, uit het midden der 16e eeuw, en een koepelvormige afdekking uit 1828. In de onderste geleding vindt men aan de Westzijde een spitsbogigen ingang met een nisje in den boogtrommel. Alle gevels zijn voorzien van spitsboog nissen met visch-

blaastraceeringen. Op de nokken van de bovenste geleding van het vierkant zijn voetingen aanwezig van arkeltorentjes, waar tusschen een leuning uit het midden der 19e eeuw. Het achtkant heeft op de hoeken eensversneden steunbeeren, tegen de Zuid-Oosthoek een half achtkanten traptoren en een gothisch geprofileerde waterlijst. In het Noordelijk- en Noord-Westelijk venster van dit achtkant vindt men nog de oorspronkelijke omlijsting, de andere zijn in 1828 hersteld en gewijzigd.

Inwendig is de oorspronkelijke kruiskerk, zooals gezegd, geheel gewijzigd.

In den toren vindt men een overzolderde benedenruimte, daarboven een met een kruisrib overkluisde eerste en tweede verdieping ingericht tot reserve-watertoren, waarvan het reservoir zich op de tweede verdieping bevindt. Op de derde verdieping werden omstreeks 1908 de klokken der vierde verdieping overgebracht en een nieuwe ijzeren klokkenstoel geplaatst. Op die vierde verdieping vindt men in de bovenhoeken gemetselde uitkragingen voor den overgang naar het achtkant. In den toren hangen vier klokken met onderstaande opschriften:

- a. „Maria Vocor, divina loquor fuga demonia Gherardus de Wou me fecit anno domini MCCCCLXXXIII”.
- b. „Claes Noorden Jan Albert de Grave me fecerunt Amstelodami anno domini 1714”.
- c. „J. en P. Verbruggen Haghe anno 1759 ex pulsu nostitur fuderunt”. In het lijf staat het wapen van Zwolle.
- d. de vierde heeft geen opschrift.

Koor van de Broerenkerk. Gezien van het Eiland af.

In de kerk verdienen de aandacht: Een zilveren borstbeeld voorstellende den H. Ignatius van Loyola, op ebbenhouten voetstuk, met zilver gemonteerd, uit het einde der 18e eeuw. Een soortgelijk borstbeeld van den H. Franciscus Xaverius uit denzelfden tijd.

Een houten beeld van den H. Franciscus van Assisi, uit begin 16e eeuw.

Een houten Pietà, uit het begin 16e eeuw.

Een houten beeld, voorstellende de H. Maagd met Kind, staande op de halve maan, uit het einde der 15e eeuw.

Een groot houten kruis met corpus, uit het einde der 14e eeuw, de armen zijn van lateren tijd.

Een schilderij op doek, voorstellende de kruisafneming. Uit het begin der 17e eeuw,

trant P. de Grebber. Een schilderij, voorstellende Maria Magdalena aan den voet van het kruis, uit het midden der 17e eeuw, Hollandsche of Vlaamsche school.

Een verguld zilveren miskelk met drijfwerk: op de cuppa zes tafereelen uit het lijden des Heeren, op den voet zes borstbeelden van Heiligen; uit 1676. Een kleinere verguld zilveren miskelk met drijfwerk: op de cuppa engelenkoppen en lijdenswerktuigen, op den voet engelenkoppen en hoofden van Jezus en Maria; uit het derde vierendeel der 18e eeuw. Canonbordjes in gedreven zilveren lijsten; uit het derde vierendeel der 17e eeuw. Vier groote zilveren altaarkandelaars met wapens van Zwolsche geslachten; uit het midden der 17e eeuw. Twee dergelijke kandelaars zonder wapens. Vier kleinere zilveren altaarkandelaars; uit het begin der 17e eeuw. Een zilveren wierookvat met gedreven borstbeelden van Heiligen; uit tweede vierendeel 17e eeuw. Een zilveren wierookvat met gedreven borstbeelden van Heiligen. Uit het midden der 17e eeuw. Een bronzen schel met het opschrift: „Lof Godt van al” en „ic ben ghegoten int jaar 1542”. Een zilveren reliekhouder met gedreven lijdenswerktuigen enz. Uit het derde vierendeel der 18e eeuw. Een verguld zilveren ciborie, uit het derde vierendeel der 18e eeuw, op voet; uit einde der 16e eeuw. Een koperen lamp; uit het einde der 17e eeuw. Een koperen hangblaker; uit de 17e eeuw.

Een rood zijden met verguld zilver gewerkte kasuifel, met kelkvelum en bursa; uit eerste helft 17e eeuw.

Het „Missale ad Consuetudinem insignis ecclesie Trajectensis”. Gedrukt te Parijs in 1507 en gebonden in lederen band met koperen haken.

De aflaatbul, uit 1399, op perkament, van Paus Bonifacius IX, ten behoeve van den bouw der kerk.

In de pastorie der kerk bevinden zich:

Een schilderij op paneel, voorstellende Thomas á Kamps op den Agnietenberg.

Een schilderij op doek, uit 1654, voorstellende Thomas a Kempis, den Agnietenberg en omstreken.

De R. K. kerk, gewijd aan den H. Michaël, zij werd in 1892 gebouwd door N. Molenaar. In haar bezit zijn:

Een portret, op paneel, van Volquerus Herckinga, van 1618—1622 pastoor te Zwolle, vermoedelijk door Eva van Marle, stellig is van haar het portret van denzelfden in priester-gewaad, uit 1650, op paneel. Een portret, uit 1622 van een missionaris. Een portret van Arnoldus Waeyer, op paneel, pastoor te Zwolle, 1640—1692. Een portret op doek, uit ongeveer 1660—1670, door R. Koets van Sophia de Zwiersen. Een portret op doek van een priester, uit het derde vierendeel der 17e eeuw door R. Koets. Een schilderij, uit de 18e eeuw, op doek voorstellende Thomas a Kempis geknielend voor de H. Maagd door Herman Wolters. Een schilderij, uit de 18e eeuw vermoedelijk met dezelfde voorstelling. Een schilderij op doek, uit 1719, door J. de Wit, voorstellende de aanbidding der herders. Een schilderij, voorstellende de opwekking van Lazarus door J. de Wit, vermoedelijk een copie naar Abr. Bloemaert. Een kleine verguld zilveren reliekschrijn, uit het einde der 16e eeuw.

Een gebeeldhouwde reliekschrijn in 1673 door den Keurvorst van Keulen geschenken, bevattende de overblijfselen van Thomas a Kempis, met het opschrift: „Reliquiae pii Thomae a Kempis”. Het gedenkteeken, waarin de schrijn geborgen werd, werd 1897⁴ vervaardigd door W. Mengelberg.

Een houten ziekenbusje uit 1660.

De Doopsgezinde kerk. In 1571 hadden de Doopsgezinden in Zwolle een geheime gemeente. Omstreeks 1650 bevond er zich weer een Doopsgezinde gemeente. Reeds vóór het einde der 17e eeuw diende het gebouw in de Wolweverstraat aan die gemeente tot bedehuis. Uiterlijk verried het gebouw niet zijn doel, in verband met de onverdraagzaamheid dier tijden. In 1706 was het kerkje zoo bouwvallig, dat het verbouwd en in 1846 wegens toeneming der hoorders vergroot moest worden. De Gemeente is in het bezit van vier zilveren avondmaalsbekers, twee uit 1661, een uit 1670 en een uit 1851.

Dominicanerklooster. In 1899 werd het terrein voor het klooster gekocht, in December van dat jaar had de aanbesteding plaats. Ontworpen door J. Kayser was het in het begin van 1902 voltooid. De kerk, gewijd aan den H. Thomas van Aquino, bezit een schilderij, 17e eeuw, Vlaamsche school, op doek, voorstellende Alanus de Rupe, die 1475 overleed, met de H. Maagd en het Kind; een soortgelijk schilderij, op paneel, in zwart houten lijst, met opschrift; een portret, 1804, door H. A. Bauer, van bisschop N. J. A. Steins O. P. (1756—1836); een schilderij, 17e eeuw, voorstellende Eelco Liauckama (1328), afkomstig uit de kapel van Wiarda-State te Goutum. Verder bezit zij nog een gedreven zilveren monstrans, ongeveer 1700, afkomstig uit de stad Groningen.

Verguld zilveren avondmaalsbeker van Wolf van Ittersum.

Nederlandsch-Israëlietische Synagoge. Deze werd 21 Juli 1899 ingewijd. In haar vindt men: een eikenhouten ark, tweede vierendeel 18e eeuw; twee zilveren thora's, tweede vierendeel 17e eeuw; een zilveren schild, derde vierendeel 17e eeuw en drie zilveren leeswijzers, derde vierendeel 17e eeuw tot einde 18e eeuw.

Fraterhuis. Het St. Gregoriushuis werd in 1396 op kosten van Meynold van Windesheim en zijn broeder Witte gesticht. Het lag in den driehoek Praubstraat, Blijmarkt en Papenstraat en was ingericht op de wijze van het Deventersche Meester-Florishuis. Reeds twaalf jaren vroeger vond men in de Praubstraat twee vestingen, Fraterhuizen in kiem. Een hiervan versmolt spoedig met het groote Fraterhuis en de gebouwen van beide deden later dienst als bijgebouw of als convict. Zij lagen in de onmiddellijke nabijheid van het hoofdgebouw aan dezelfde zijde der Praubstraat. Meer gebouwen werden aangetrokken, waardoor het Fraterhuis ten slotte het geheele terrein van Praubstraat tot Blijmarkt langs Keizers- of Kostersteeg, thans Papenstraat, besloeg. Op den hoek Papenstraat en Blijmarkt stond de kerk. In het gedeelte, het zg. Armen-Fraterhuis, werden de arme scholieren ondergebracht, in het Rijken-Fraterhuis de meest goeude scholieren. Er bestonden nog meerdere dergelijke convicthen, die echter alle onderscheiden moeten worden van het eigenlijke Fraterhuis, waarin de Broederschap zelf woonde en ter onderscheiding met Domus major of het St. Gregoriushuis werd aangeduid.

In 1514 was het Armen-Fraterhuis allengs door schenkingen en legaten gegoed en het oude gebouw te klein geworden en werd aan de overzijde der Praubstraat een nieuw Fraterhuis gebouwd. Na de Hervorming kwamen de gebouwen aan de stad. Overblijfselen van dit gebouw vindt men nog in de Goudsteeg en Lombardstraat.

De vroegere Bank van Leening, thans Politiebureau, is een overblijfsel van het Armen Fraterhuis.

In de Praubstraat staat een Gothisch poortje, met het jaartal 1623, vermoedelijk is het echter van oudere dagteekening, daarnaast vindt men in den muur een vierkant gat met kunstig gesmeed ijzeren traliewerk. Het plaatsje, vroeger het Frater genoemd, behoorde blijkbaar bij het niet ver er achter gelegen Fraterhuis.

Op dat Bureau van Politie dienen wij terug te komen. Het tegenwoordige gebouw verrees in 1490—1496 als weëm of „domus dotis” der St. Michaëlskerk ter vervanging van een andere pastorie in 1396 vermeld. Omstreeks 1514—1517 werd zij ingesloten door deelen van het Armen-Fraterhuis. In de 17e eeuw als lombard in gebruik genomen, bleef het dit gebouw tot de restauratie in 1924/25, waarna het politiebureau werd. Bij die restauratie hadden verschillende vernieuwingen plaats. Van het oorspronkelijk gebouw zijn nog twee rechthoekig op elkander staande gewijzigde vleugels, een binnenplaats omsluitende, over. Op die binnenplaats vindt men tegen den Oostelijken vleugel een traptoren met een gemetselden wenteltrap, voerende naar een bovenvertrek, overdekt met een balkenzoldering op geprofileerde sleutelstukken, uit de 16e en 17e eeuw. De baksteenen gevel van het hoofdgebouw uit het midden der 15e eeuw vertoont aan de binnenplaats ellipsvormig getoogde vensters met zandsteenen lateien en negblokken en een waterlijst. De ingang heeft een geprofileerde bergsteenen omlijsting. Binnen het gebouw zijn in verschillende vertrekken moerbalken op sleutelstukken uit het einde der 15e eeuw met peerkraalprofiel.

In den Noordelijken wand van de groote zaal vindt men zes spitsboogvormige nissen de twee laatste zijn voor ramen weggebroken. De vier overgeblevenen zijn deels beschadigd, deels dichtgemetseld.

Bij blootlegging van het muurwerk in 1924 kwamen drie nissen met beschilderingen te voorschijn. Boven in de boogtrommels zijn borstbeelden, twee profeten met vliegende rollen, daaronder een horizontalen wolkenkrans. Daarbeneden waren de twaalf apostelen afgebeeld in staande houding. De omtrekken zijn fijn geteekend, de schildering is met zorg uitgevoerd. In de eerste nis is het borstbeeld van den profeet met vliegende rol nog geheel ongeschonden en duidelijk. In het tweede vak zijn boven het borstbeeld van Amos, beneden Thomas, geheel onbeschadigd, van de andere apostelfiguur is het bovengedeelte verdwenen.

In vak drie boven Micha is daar beneden van de twee apostelen het bovengedeelte alleen aanwezig. In vak vier, boven Tobias is daaronder van den eenen apostel alleen nog de voorkant aanwezig, de andere is licht beschadigd.

Verder treft men onder het gebouw twee kelders aan, een met een ribloos kruisgewelf en een met kruisribgewelven, rustende op twee achtkante baksteen zuilen, uit het einde der 15e eeuw. In het gebouw vindt men nog een overblijfsel van een schouw, waaraan consoles, vermoedelijk uit de 17e eeuw, en een eenvoudige schouw uit het einde der 15de eeuw.

St. Agnietenberg, ook wel Bergklooster genoemd. Tusschen het Fraterhuis en dit mannenklooster, in 1398 gesticht en toegewijd aan de H. Agnes en Magdalena, bestaat dit verband, dat de stichting er van uitging van den blinden Johannes Eskensz. van Ommen en eenige anderen, die in 1384 in een huis in de Praubstraat een samenwoning begonnen in den geest der Broeders des gemeenen levens, doch behoefte gevoelden aan een stiller en eenzamer leven. In 1399 werd de kerk van het klooster gewijd. Hier werkte, streefde en stierf de beroemde Thomas a Kempis, geboren 1379, overleden 1471, schrijver van: *De Imitatione Christi*.

In 1581 liet de regering van Zwolle het gesticht sloopen ter voorkoming, dat de vijand er zich in zou nestelen. Toen Zwolle in 1672 door de Munsterschen en Keulschen bezet was, werd het gebeente van Thomas a Kempis op den Agnietenberg opgegraven, naar Zwolle overgebracht, gelegd in een tombe, geschenk van den Keurvorst van Keulen, en geplaatst in de kerk „Onder de Bogen”. In 1897 werd de schrijn overgebracht in de nieuwe St. Michaëls kerk en een monument er boven geplaatst, vervaardigd in de werkplaatsen van W. Mengelberg.

Waalsche Kerk of St. Geertruidakerkje.

De Latijnsche School. Deze school wordt het eerst in 1374 vermeld en was vermoedelijk vóór dien tijd een gewone parochieschool. In dit jaar kwam aan haar hoofd Johannes Cele, vriend van Gerrit de Groot en verwant aan de beweging der zg. moderne devotie. Bij Cele ging karaktervorming boven mededeeling van kennis. Hoofddoel was voor

O.L.V. kerk van de Zuid-Oostzijde.

hem het aankweken van oprechte en innige vroomheid. Zijn groot talent als opvoeder bracht de school tot ongekenden bloei. Uit Duitschland, uit Vlaanderen, uit Frankrijk stroomden de scholieren naar Zwolle, hun aantal klonk tot 800 à 1000. De school, die in de onmiddellijke nabijheid der Groote kerk gelegen moet hebben werd te klein; in 1399 is sprake van den bouw van een nieuwe, die verrees op den hoek van de Voorstraat en Luttekestraat. Tot zijn dood in 1417 bleef Cele rector der school. Toen wederom vergrooting noodig was, werd een nieuwe gebouwd in de Lombardsteeg, met wier bouw kort na 1443 begonnen werd. Het gebouw grensde aan den Raadtoren, kreeg een monumentaal karakter met den voorgevel in de Lombardstraat. Zij had niet alleen 36 groote vensters, maar ook 8 beelden in den gevel, w.o. die van St. Michaël en St. Gregorius, de patroons der Broeders des gemeenen

levens. Tot onder Karel V bleef de Zwolsche school het geestelijk middelpunt van het Noorden. Wessel Gansfoort en de latere paus Adriaan waren er leerlingen, de eerste later ook onderwijzer. Na de Hervorming bereikte de school nooit meer de hoogte van vroeger. Voor de verdere lotgevallen van het schoolgebouw verwijs ik naar het Bulletin, 1ste Jaargang, 2de Serie blz. 256.

Museum der Vereeniging tot bevordering van Overijsch Regt en Geschiedenis. Het oorspronkelijk huis dagteekent uit het einde der 15e, begin 16e eeuw. Het eerst wordt het vermeld den 7 Januari 1572, toen de Graaf van Megen, te Zwolle zijnde, er in overleed. Eigenaar was destijds Engelbert van Ensse, drost van Coeverden. De hoofdingang lag aan de Voorstraat, de tegenwoordige werd later aangebracht en verving een raam. In de eerste helft der 17e eeuw werd het huis aanzienlijk verbouwd, evenzo in de 2e helft der 18e eeuw. Van de familie van Ensse kwam het huis achtereenvolgens in het bezit van de families Podt en Helmich en werd R. K. Ziekenhuis. In 1902 aangekocht door het Rijk en bedreigd met slechting, huurde bovengenoemde Vereeniging het voor het onderbrengen van haar Museum, inmiddels vergroot met dat der opgeheven Vereeniging tot ontwikkeling van Provinciale Welvaart. De opening van het museum had 6 Juni 1905 plaats.

Omtrent de bouwtijdperken valt op te merken, dat de uitbreiding met voormalig koetsiershuis, koetshuis en paardenstal met hooizolder uit omstreeks 1878 dagteekent.

De hoofdgevel is van baksteen met rijke toepassing van zandsteen, heeft twee verdiepingen met geprofileerde korbogige vensternissen uit het begin der 16e eeuw. In de gepleisterde zijgevels komen dergelijke nissen ook voor. De rechte kroonlijst uit het derde deel der 18e eeuw is bekroond door een rijke beeldhouwde Rococoleuning. De ingang is geflankeerd door Ionische pilasters en wordt gesloten met een gesneden deur uit laatstgenoemde tijd, met bovenlicht uit omstreeks 1800. De gang dagteekent uit het begin der 18e eeuw.

Elke kamer heeft iets bijzonders. De kamer rechts een fraaie zoldering met schoorsteen, waarin de wapens: Podt en Ensse, uit het derde deel der 18e eeuw, van stuc; links een kamer met gesneden betimmering, een vierde eeuw vroeger. Dan volgt een vertrek met betimmering en groot buffet, uit het derde vierendeel der 18e eeuw, met een zoldering met beschilderingen, gemerkt „Joannes Janssens 1665”. Deze zoldering werd in haar geheel overgebracht uit de meisjesschool in de Bloemendaalstraat. In de tuinkamer vindt men een fraai gesneden houten schoorsteen met schoorsteenstuk, School Hondecoeter, voorstellende pluimvee. In dit vertrek zijn aanwezig twee geschilderde nabootsingen van wandtapijten, voorstellend de geschiedenis van Jozef, afkomstig uit bovengenoemde meisjesschool. De ruime keuken, uit het derde vierendeel der 17e eeuw, bekleed met tegels, met haren grooten schoorsteen en een fornuis met rookvang verdient opmerking. Naar de eerste verdieping voert een hardsteenentrap uit de eerste helft der 16e eeuw met gewrongen spil. Hier trekken de aandacht: de ingebrachte kamers, uit de 17e eeuw, waarin een zoldering, uit de 16e eeuw, met moer- en kinderbalken; vertrek met betimmering, uit einde 18e eeuw, zoldering, 16e eeuw, met moer- en kinderbalken. De wandschilderingen op doek zijn gemerkt H. Meijer 1775. Verder een vertrek, begin 16e eeuw, en een tuinkamer met zoldering, begin 19e eeuw. In het Museum verdient de aandacht het onderstaande:

Een groote verzameling teekeningen, prenten en schilderijen van plattegronden van Overijsselsche steden, stadsgezichten, havezathen enz. Tot de schilderijen behooren twee op doek van J. Grasdorp, uit ongeveer 1700, de eene een gezicht op den bouwvalligen toren der St. Michaëlskerk, de andere een op den Kruitmakerstoren te Zwolle; een schilderij

Schilderij op doek voorstellende de Kruisafneming, aanwezig in de O.L.V. kerk.

op doek van N. Bastert, de Sassenpoort en een pastel van Jhr. F. Graafland, gezicht op Kampen van de overzijde van de IJssel.

Er zijn vele portretten van bekende Overijsselaren. Onder de schilderijen: een portret van een lid der familie Sloet, door C. Netscher; twee portretten, door B. van Vollenhove, voorstellende een heer en dame; portretten, uit ± 1660, door denzelfde, voorstellende Gerrit Gerritz. Poth en diens echtgenoot H. Marienburg; Pieter Everard Sabé, burgemeester van Kampen en diens vrouw. Portretten, begin 19e eeuw van de Zwolsche schilders H. van Ulsen en Jan Plugger. Portret van den kardinaal W. H. van Rossem, geboren 3 September 1854 te Zwolle, door Gerard van Heijden in 1912.

Herinneringen aan Bartjens¹⁾, rekenboekjes en kwitanties, aan Potgieter en aan Rhijnvis Feith²⁾, penningen enz.

Voorwerpen afkomstig van de voormalige gilden, zie onder Gilden.

Schilderijen in het algemeen: een schilderij, midden 17e eeuw, voorstellende Daniël en Suzanna en een dergelijk Simson en Delila; twee wintergezichten door H. Averkamp en een door H. ten Oever, een jachtstuk en de Toutenburg te Vollenhove. Jas en broek, begin 19e eeuw, van een lid der Ridderschap van Overijssel. Zijden vaandels van oude burgervendels, w.o. van Zwolle uit 1747. Zegelstempels, uit 14e tot 19e eeuw, w.o. zilveren leenzegel van Filips II; van Cantzler en Raden; der Provincie en der Steden: Zwolle, Hasselt, Wilsum enz. Een zegelschroef. Een zilveren doos met elf zilveren en vier zilver vergulde boonen voor de Zwolsche Keur en een fluweelen zak met houten boonen van Hasselt. Met zilver gemonteerde bodestaven der stad Zwolle. Drie zilveren sleutels der stadspoorten van Zwolle. Overblijfselen van het Stadszilver van Zwolle. Hiervan zijn alleen over: Twee bekers bekend als de „Abtsbekers”, dubbelbekers, kunnende met open schaal op elkander geplaatst worden. De rand van den eenen beker is versierd met gegraveerde bladornamenten en verschillende dieren. Onder de voeten vindt men de geëmailleerde wapens van Maximiliaan van Oostenrijk en zijn tweede gemalin Blanca Sforza van Milaan, met wie hij in 1494 huwde. Zij danken hun naam aan Wilhelmus ab Hecke Ultraiectinus, die in 1508 overleed en hen vermoedelijk van het echtpaar voor bewezen diensten ten geschenke kreeg. Waarschijnlijk vermaakte hij die bekers aan de stad, om goed te maken wat hij aan de stad te kort gedaan had door geldzucht.

Verder vermelden wij hier nog: Een zilveren schotel en lampet beiden voorzien van het wapen van Putten. Op den schotel staat het opschrift: „Memoriae ampliss. spectatiss. D. Petri a Putten reip. Zwollanae per ann. XXXIII Consulis Camerarii et ad concessum potentium DD. Ordinum Transisalaniae ii de legati vixit ann. LXXII. Obiit anno a salute restituta MDCLXXIX Kal. Sept.”

¹⁾ Willem Bartjens, geboren te Amsterdam in 1587. Benoemd tot Fransch schoolmeester te Zwolle, werd hij 7 Maart 1618 tevens belast met het onderwijs in het rekenen en boekhouden. Zijne vrouw onderwees de jonge dochters in allerlei handwerken en in goede manieren. In 1636 bezorgde hij nog een vierde druk van zijn vermaarde "Cijfferinghe," waarna de spreekwijze ontstaan is: Volgens Bartjens is 't zooveel.

²⁾ Mr. Rhijnvis Feith, geboren te Zwolle 7 Februari 1757, overleed 8 Februari 1824 op Boswijk bij Zwolle.

Een zilveren beker afkomstig van de wijk Sassenstraat, voorzien van lofwerk en het omschrift: „Saassenstrate, me fecit in memoriam legati M. florenorum relictis a Bernh. Hueten, consule 1721”. Een nest steenen bekens, afkomstig van den schout-bij-nacht Wolter Jan Bentinck.

Eene groote verzameling munten en penningen w.o. noodmunten van Deventer en Kampen, landdagspenningen enz.

Schilderij van den St. Agnietenberg met Thomas a Kempis op den voorgrond. Aanwezig in de pastorie van de O. L. V. kerk.

Overblijfselen van glasschilderkunst uit 17e en het begin 18e eeuw. Gebrandschilderd glas met gezicht op Zwolle in 1662 door die stad geschonken aan de Nederduitsch Hervormde kerk te Blokzijl. Een haardplaat van lei, Italiaansch werk, afkomstig uit het huis „de Halve Maan”, Ossenmarkt 26–27. Meubels, uit de 17e en 18e eeuw. Oud keukengereedschap, haardplaten. Oud porcelein w.o. een kannetje met de wapens der drie steden en een groote beker en aardewerk. Houten balans, 1669, afkomstig van de voormalige Waag te Zwolle. Deventer doodenlantaarn. Kistje van gesneden leder, uit 16e eeuw. Missaal der Duitsche orde, voltooid in 1415, beschreven in Oudheidkundig Jaarboek, 1925 blz. 208 vgl. Romeinsche krijgsfluit. Verzameling praehistorische voorwerpen.

Delfstoffen, schelpen en vooral een oude boekerij. Ethnographische verzameling van voorwerpen uit N.O.-Indië, West-Indië, Zuid-Afrika, Japan en China.

Huis van Bewaring. Tachtig jaar beraadslaagden Ridderschap en Steden over het bouwen van een provinciale gevangenis. Deventer, Kampen en Zwolle betwisten elkander de eer van het bezit van het spinhuis binnen hare wallen. Zwolle werd de gelukkige bezitster. Het gebouw is 1739 gesticht, heeft een ingang waarboven drie beelden en het wapen der provincie.

Oude Mannen- en Vrouwenhuis. Dit huis werd in 1877 gesticht. Men vindt er in een koperen kaarsenkroon uit de 17e eeuw en een schilderij uit het derde vierendeel der 17e eeuw, vermoedelijk van H. ten Oever, voorstellende een familiegroep met op den achtergrond de torens van Zwolle.

Gesticht van Liefde. In 1844 legden twee zusters van Liefde van de Congregatie van O. L. V. Moeder van Barmhartigheid den grondslag tot dit gesticht. Het werd in 1847 gebouwd ter plaatse van het voormalige burgerweeshuis, 1655—1795, dat gevestigd was in het vroegere klooster der Augustinessen. In het gesticht vindt men een zilveren ciborium, uit het derde vierendeel der 17e eeuw, dat oorspronkelijk een kelk was en een rozenkrans uit de 18e eeuw, rijk met goud gemonteerd.

Het Huis der Weezen. Dit huis staat op de plaats van het vroegere St. Caeciliaklooster, in den volksmond „ter Kinderhuis” genoemd. Dit klooster vóór 1394 gesticht door J. Werenbolds of Wermibolds en anderen, werd gebouwd in 1417. Na de Hervorming werd het grootste gedeelte tot een kinderklooster, d.i. een weeshuis, gemaakt.

Behalve dit weeshuis, voor burgerweezen, bestond een verpleging voor vreemde weezen, of holdekinderen, waarvoor echter in 1627 nog geen Holdehuis bestond. Den 24 Juni 1664 besloten Raad en Meente tot oprichting er van en werd een gedeelte van het Oude Bagijnenklooster op den hoek van de Broeren- en Bitterstraat tot woning der vreemde weezen ingericht. In 1795 richtte men het Burgerweeshuis op de Groote Aa tot een hospitaal in en vonden de kinderen en het personeel voorloopig onderkomen in het Holdehuis. Deze vereeniging werd bij besluit der Representanten van het Zwolsche volk den 17 October 1795 bestendigd. Het gesticht kreeg den naam van Huis der Hervormde Weezen en werd opengesteld voor alle ouderlooze kinderen „uit Zwolle en der zelve vrijheid” beneden de 14 jaar. Als bron van inkomsten van het met geldgebrek worstelende gesticht wordt genoemd de inkomsten van het achterste gedeelte van het gesticht als Dolhuis. Kort na 1833 werd die samenvoeging opgeheven, waardoor een einde kwam aan wonderlijke toestanden. In 1808 verzocht de Hooge Lands Regeering bepaalde kleuren bij de kleeding der weezen af te schaffen.

Het gebouw zelf is in de 17e, 18e en 19e eeuw herhaaldelijk verbouwd, het laatst in 1907. Opmerkelijk is de voordeur met zandsteen pilasters uit het tweede vierendeel der 17e eeuw, afgedekt door een kroonlijst. Boven het opschrift: „Huis der Weezen” staan beelden van een weesjongen, met in de rechterhand zijn hoed en in de linkerhand een arm-bus, en een weesmeisje, in de linkerhand een schoolbret houdende, en een cartouche met ovale lichtopening en gemeente wapen.

In de gang van het huis hangt een koperen offerbus, uit het tweede vierendeel der 16e eeuw, waarboven in een omlijsting met het Zwolsche wapen in top, het inschrift:

„Deel wie g'ook zijt uw penning mede
Aan 't weesje, dat om hulpe schreit
Weldadigheid teelt zielen-vrede
En strooit haar zaad voor d'Eeuwigheid,
Verlaat niet liefdeloos den drempel
Van deez' aan deugd gewijden tempel”.

In den gang hangt verder een schilderij op doek door P. van Noort, uit het derde deel der 17e eeuw, voorstellende „Jacht en Visscherij”.

In de meisjeseetzaal vindt men een mansportret op paneel en een omlijst bordje met opschrift in Gothische letters:

„In 't jaer ons Heren dusent vijf hondert VIII op St. Wilbers dach starf de eerenfeste en vrome Herman van de busche, sulte van Zwol, die desse weer en huising tot eenen nieu kloester ghegeeven ende gefundiert heft, god almachtich ter eeren”.

Het portret, in kleederdracht van 1650-'60, gaat door voor dat van Herman van den Busch, die volgens het opschrift in 1508 stierf, terwijl bekend is, dat hij 19 October 1526 bij testament hun het huis aan de Groote Aa vermaakte. Bord en portret behooren dus niet bij elkander.

In de Regentenkamer vindt men een 17e eeuwse eikenhouten kast, en een 18e eeuwsch kabinet en verder drie kommen, twee potten en een vaas van Delftsch aardewerk uit het einde der 17e eeuw.

Vilsterenhuizen. Herman van Vilsteren en zijn echtgenoot Wendelmoet van Haerst, beide in 1468 aan de pest gestorven, bestemden hun huis en een gedeelte hunner bezittingen tot woning en onderhoud voor zes vrouwen en vier mannen. De inrichting breidde zich uit, op het laatst der 18e eeuw werden twaalf vrouwen verpleegd. In 1852 kocht het bestuur de zoogenaamde Nieuwe, in het laatst der 18e eeuw gestichte, concertzaal tusschen de Vilsterenhuizen en het hoekhuis der Koestraat. Dit hoekhuis geraakte ook in het bezit van het gesticht. In 1886 werd tevens het huis betrokken in de Koestraat, vermaakt door Mevrouw Wielandt, geboren Gomarus. Ten slotte behoort het blok huizen tusschen de Kromme Jakke en de Bloemendalstraat grootendeels tot de Vilsterenhuizen. In dit gebouw vindt men: een ebbenhouten kast, derde vierendeel 17e eeuw,

Monument voor Thomas a Kempis in de R. K. St Michaels Kerk. Vervaardigd in de werkplaatsen van W. Mengelberg.

ingelegd met parelmoer; een schilderij, 1569 op paneel, voorstellende een mansportret; een dergelijk schilderij, 1577 op paneel, voorstellende een vrouwenportret en een schilderij, 17e eeuw, navolging van Rembrandt, in den trant van Naeranus, op doek, voorstellende den marteldood van den H. Laurentius.

Emanuelshuizen. Gesticht in 1639 door Anna van Haerst, weduwe van Emanuel van Twenhuizen. Zij bestemde dit huis bij uitersten wil voor twaalf vrouwen van dienenden stand en van Roomsche Katholieken godsdienst. Omstreeks 1880 is de instelling uitgebreid door aankoop van het daarnaast gelegen huis der freules van Ittersum. In de 19e eeuw had een verbouwing van het gesticht plaats. In een der kamers van het aangekochte huis bevinden zich:

Een huisaltaar, hout met schildpad ingelegd, en een eikenhouten tafel, beide uit de eerste helft der 17e eeuw; vijf met leer bekleede stoelen, uit derde vierendeel 16e eeuw. Een portret, op paneel, 1593, van een dame; een schilderij, uit het derde vierendeel 17e eeuw, Hollandsche school, op doek, voorstellende pater Cornelis Enschede, overleden 1642; schilderij, einde 17e eeuw, Hollandsche school, voorstellende Thomas a Kempis op den Agnietenberg, met Zwolle op den achtergrond; twaalf schilderijtjes, 17e eeuw, Hollandsche school, waarschijnlijk copieën naar andere prenten, voorstellende tafereelen uit het lijden van Christus; portret, tweede vierendeel 17e eeuw, Hollandsche school, in den trant van N. Moeyaert, van Anna van Haerst, met opschrift en alliantie-wapen. Twenhuizen- van Haerst; schilderij, 16e eeuw, Hollandsche school (?), voorstellende Veronica met doek; jongensportret, 1633; twee meisjesportretten, 1647 en een jongensportret, 1645; van dezelfde hand; portret, 1613, van een heer met tegenhanger: damesportret, 1615, waarop huismerk en initialen B. W.; schilderij, begin 17e eeuw, Hollandsche school, op paneel, voorstellende Christus aan het kruis; schilderij, 1628, in den trant van A. de Lorme en Ger. Houckgeest, voorstellende het inwendige van een Gothische kerk bij kaarslicht; portret, 1695 door R. Koets, eener zittende dame; twee schilderijen, einde 17e eeuw, Hollandsche school, voorstellende de verkondiging aan Maria.

Overblijfselen, 1617, van vijf gebrandschilderde glazen met wapens en opschriften, en een, 1632.

Een houten beeld, derde vierendeel 15e eeuw, de H. Barbara.

Een rouwbord, 1669.

Twee koperen kandelaars, tweede vierendeel 17e eeuw. Gegoten ijzeren haardplaat, einde 16e eeuw, met voorstelling aanbidding der drie koningen. Eenige handschriften, 15e eeuw, waaronder een verlucht getijdenboek der Cisterciensen, en wiegedrukken in leeren banden, 16e eeuw.

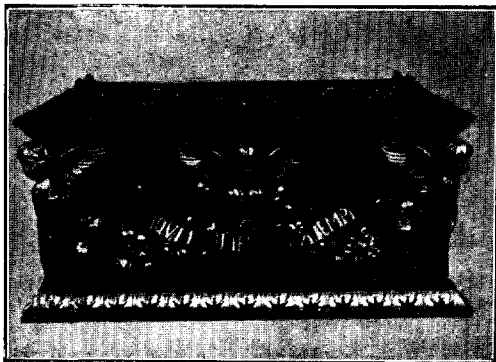
Het Vrouwenhuis. Het werd in 1742 gesticht door Aleida Greve en geeft inwendig, waarin weinig verandering is aangebracht, een duidelijke voorstelling van een deftig burgerhuis uit den aanvang der 18e eeuw. Het heeft een geschonden baksteen trapegevel aan de Melkmarkt, uit het tweede vierendeel der 17e eeuw, met ontlastingsbogen, zandsteen afdekkingen, waterlijsten en boogblokken. Op den gevelsteen leest men:

„Anno 1742 is dit huis tot een vrouwenhuis gestigt, volgens de uiterste wille van juffer Aleide Greve, overleden den 4 Febr. 1742, dogter van de heer Geurt Greve, gemeensman, burgerhopman deser stad en contrarolleur van de convoien en licenten en van vrouw Lamberta Holt". Boven den hoofdingang staat: „Praestant aeterna caducis".

Opmerkelijk zijn de sierankers. De lange gang, loopende van de Melkmarkt naar de Voorstraat met een paar krommingen, heeft in het voorgedeelte een poortje in omlijsting van profielsteen in het achtergedeelte een gesneden houten tongewelf. Ongeveer in het midden aan de zijde der Korte Kamperstraat ligt de regentenkamer. Het portret van Aleida Greve is op de deur geschilderd. In deze kamer vindt men meubels uit het derde deel der 17e eeuw, stoelen uit het einde dier eeuw en vier matgewerkte zilveren bekers uit de 18e eeuw met gepolijste wapens; vijf ovale portretten, 1648, door Eva van Marle (?), voorstellende leden der familie Greve; een dergelijk portret, niet gemerkt; een schilderij, vierde deel 17e eeuw, door P. van Stenvelden, voorstellende een gezicht op Gibraltar; een schilderij, 1686, door Cornelia van Marle, voorstellende Diana in een landschap; een schilderij, 1686, door Sophia Holt, voorstellende Cleopatra; een portret, 1686 door Cornelia Holt, een dame met vruchten; een dergelijk portret, uit denzelfden tijd van laatst genoemde, een dame met een papegaai; zelfportret, 1687 door Aleida Greve; portret, 1688, door Aleida Greve, van een heer; twee kleine landschappen, 1689, door dezelfde; stilleven, 1689, door dezelfde, van doode vogels; schoorsteenstuk, einde 17e of begin 18e eeuw, met bloemvaas; aan de binnenzijde der deur een landschap met eenden. In een der andere vertrekken vindt men een schoorsteenbetimmering uit het drie vierde deel der 18e eeuw.

Geopende relik-kist met de overblijfselen van Thomas a Kempis.

Gesloten relik-kist met de overblijfselen van Thomas a Kempis. Deze kist werd i. d. t. door den Keurvorst van Keulen Maximiliaan geschonken.

1689, door Cornelia van Marle, voorstellende Aleida Greve en Cornelia van Marle met hare huishoudster.

Het Buitengasthuis. Gesticht in 1377 diende het oorspronkelijk tot

leprozenhuis. Het gesticht droeg den naam „ten Heiligen Cruce”, die in den volksmond verbasterde tot „'t Hille Kruis”. In 1379 werd de daarbij behorende kapel plechtig ingewijd. Reeds vóór 1500 treft men er zoogenaamde proveniers of kostkoopers aan. Bij het verdwijnen der melaatschheid uit deze streken bleven de proveniers alleen over en veranderde de naam van het gesticht in dien van Buitengasthuis. Hier vonden zelfs proevenaars uit andere plaatsen een onderkomen. Door een hevigen storm stortte den 8 December 1703 de kapel ten deele in en werd daarna afgebroken. De plek, waar zij stond, is op het kerkhof nog herkenbaar. Het volk noemt het nog het kapelletje. In 1826 maakte men van de nog bestaande gebouwen 22 woningen, in 1851 met enkele vermeerderd. Na 1875 werden de huisjes afgebroken en vernieuwd. Door een som gelds, die de notaris A. J. Scriverius achterliet, werden nog twaalf woningen gebouwd, thans in het geheel negen en veertig. Dit gasthuis is in het bezit van: twee schilderijen, begin 17e eeuw, Vlaamsche school op paneel, voorstellende de geschiedenis van Juda en Thamar en de ontmoeting van David en Abigail. Een schilderij, laatst 18e eeuw, op doek, voorstellende een gezicht op het oude Leprozenhuis. Twee geschilderde borden, tweede helft 18e en eerste helft 19e eeuw, met de namen der proveniers.

P o m p e n. Zij vervingen de voormalige putten met een boom en later met een rol met ketting voorzien, waarmede met behulp van een emmer water geput kon worden. Deze werden door de gezamenlijke burens onderhouden en in de 18e eeuw door pompen vervangen. Fraaie hardsteenen pompen uit 1742—1769 vindt men in de Hoogstraat, Luttekestraat en Kamperstraat.

Particuliere huizen. Bloemendalstraat. No. 12. Hier woonde in de laatste jaren van zijn leven des winters Joan Derck Baron van der Capellen tot van Pol; er werd door de „Holland Society of New-York” den 6en Juni 1908 een bronzen gedenkplaat tegen het huis aangebracht.

Bloemendalstraat No. 14. Gevel met rechte kroonlijst midden 17e eeuw. Ingang in zandsteen omlijsting, waarboven een blank wapenschild, gedekt door een kroon.

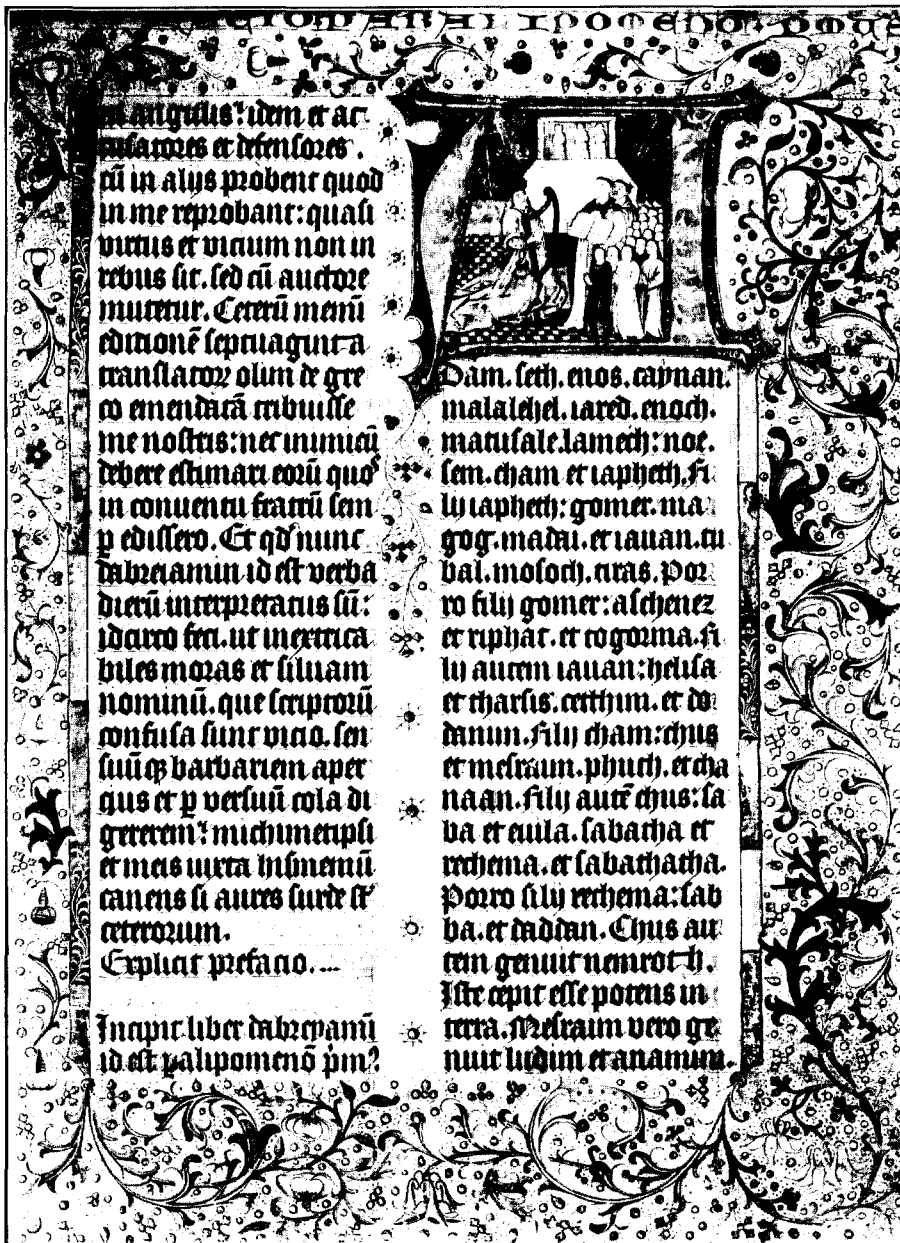
Bloemendalstraat No. 18. Gevel uit het derde vierendeel der 18e eeuw. Groot dakvenster met gebogen fronton. Deur met bovenlicht. Winterverblijf van Mr. Rijnvis Feith.

Blijmarkt No. 16. Breede gevel, einde 18e eeuw, met driehoekig fronton boven een vooruitspringende middenpartij. Gebouwd door het echtpaar Antonie Swier Baron van Haersolte en Conradina Wilhelmina Baronesse van Dedem.

Blijmarkt No. 19., hoek Papenstraat. Ontlastingsbogen, uit eerste helft 17e eeuw, met boogblokken. In den zijgevel een overblijfsel van een zandsteen waterlijst.

Blijmarkt No. 25. Gevel uit begin 19e eeuw, met vooruitspringende middenpartij.

Botervatsteeg No. 1. In den gevel in de Diezerstraat vindt men een vergulden luchter, vandaar heet het huis „De Kerkekroon”.

Een bladzijde uit den bijbel in het Fraterhuis te Zwolle, 1464—1476, voor het kapittel van St. Marie te Utrecht vervaardigd en thans aanwezig in de Rijks-Universiteits Bibliotheek te Utrecht.

Buitenkant No. 15 A. Deur met bovenlicht, uit einde 18e eeuw.

Buitenkant No. 3. Overblijfsel van een gevel met rechte kroonlijst. Boven

de deur beeldhouwde lijst, uit omstreeks 1700. Achterkant Waterstraat No. 3.

Buitenkant No. 7. Gepleisterde gevel. Gevelsteen en gekroonde windkorenmolen, waaronder „1724”.

Buitenkant No. 9—35. Huizen uit de eerste helft 18e eeuw, ten deele ge-

Het „Frater” in de Papenstraat.

Diezerstraat No. 14. Onder het houten gebogen bovenkalf der deur snijwerk, voorstellend kisten enz., waaronder opschrift: „Specerijen en Verfwaren”, daarboven: „Anno 1782”.

Diezerstraat No. 21. Halsgevel uit omstreeks 1700, met rozetvormige kuif.

Diezerstraat No. 29. Baksteenen gevel met houten top met lofwerk en „1748”.

Diezerstraat No. 31. Gevel uit omstreeks 1700 ongeveer gelijk aan No. 13 en 21.

Diezerstraat No. 38. Hoek Vischmarktsteeg. In de steeg in den gepleisterden topgevel drie hooge spitsbogige nissen, uit 14e eeuw (?)

Diezerstraat No. 39. In achterkamer een fraaie betimmering, uit einde

gepleisterd of gesausd, met op balkkoppen overgebouwde verdiepingen.

Diezerpoortenplas naast No. 1. Baksteenen topgevel, uit 18e eeuw, met in gebogen zijwanden met zandsteenen vruchtslingers.

Diezerpoortenplas No. 3. Baksteenen gevel met in het midden een trapjesgevel met waterlijst en afdekkingen van zandsteen. Gevelsteen „MDCLXI”. Fraai nokanker.

Diezerpoortenplas No. 36. Baksteenen trapjesgevel met zandsteenen afdekkingen. Sierlijke ankers. Uit 17e eeuw.

Diezerstraat No. 1. Baksteenen gevel met ingewerkte zijkanten in den top, waterlijst van zandsteen. Boven een der ramen „Anno 1743”.

Diezerstraat No. 3. Baksteenen gevel met één trap en zware zandsteenen ornamenten aan de zijkanten. In den top „MDCCXXXVII”. Inwendig in de achterkamer een gesneden schoorsteenmantel met schildering, midden 18e eeuw, voorstellende Mercurius en Argus.

Diezerstraat No. 5. Dergelijke gevel. In den top „1762”.

Diezerstraat No. 13. Halsgevel, uit omstreeks 1700, met rozetvormige kuif.

18e eeuw, met gesneden schoorsteenmantel, deur, damspiegel en tafeltje, stucplafond. Geschilderd behangsel, grijs op donkerblauwen grond, voorstellende groepen van kinderfiguren omgeven door blader- en rankenwerk.

Diezerstraat No. 43. Halsgevel. Onder het fronton een cartouche met ovale lichtopening. In het fronton „MDCLXVII”. In den middendam een krans. Onderpui verbouwd.

Diezerstraat No. 51. Gepleisterde halsgevel, in den top „1795”.

Diezerstraat No. 52. Gevel in den top: „1698”.

Diezerstraat No. 54. Gepleisterde halsgevel, aan de zijden zware zandsteen ornamenten, blank wapenschild. Uit de 18e eeuw.

Diezerstraat No. 57. Gepleisterde gevel. Gevelsteen met driekantigen hoed met ter weerszijden „17” en „25”, daaronder: „Hoc est signum meum”.

Diezerstraat No. 58. Huis genaamd „De Witte Leeuw”. Baksteen gevel met rijke toepassing van zandsteen. Onder de vensters vruchtenslingers en cartouches, waarop een vlak gebeeldhouwde leeuw, een met „Anno” en een met „1666” en twee blanke wapenschilden. Boven de kroonlijst een dakvenster met driehoekig fronton met gebeeldhouwde vleugelstukken. In de eerste verdieping kruisramen. Woldak, waarop twee schoorsteenen met geprofileerde afdekkingen. Benedengedeelte geheel verbouwd.

Diezerstraat No. 81. Baksteen trapjesgevel met zandsteen afdekkingen, waterlijsten en boogsteenen. Windwijzer: een vogel. Uit eerste helft 17e eeuw.

Diezerstraat No. 83. Gevel, uit midden 18e eeuw. In de kroonlijst een getoogd middengedeelte met snijwerk.

Diezerstraat No. III. Onder het fronton een cartouche, 17e eeuw, met jaartal 1796, later aangebracht.

Drostensteeg. Ter plaatse van de tegenwoordige pastorie der O. L. V. Kerk lag vermoedelijk de Hof van de proostdij te Deventer en wel de woning van den ambtman of hofmeijer der proostdij, terwijl de geheele Ossenmarkt bij den Hof behoorde. In den ongepleisterden puntgevel in de Drostensteeg uit de 15e eeuw, kan men nog de moeten van vensters zien en een baksteen waterlijst.

Friesche Wal No. 1. Gevelsteen met wapen van Zwolle en „Gebouwd 1788”.

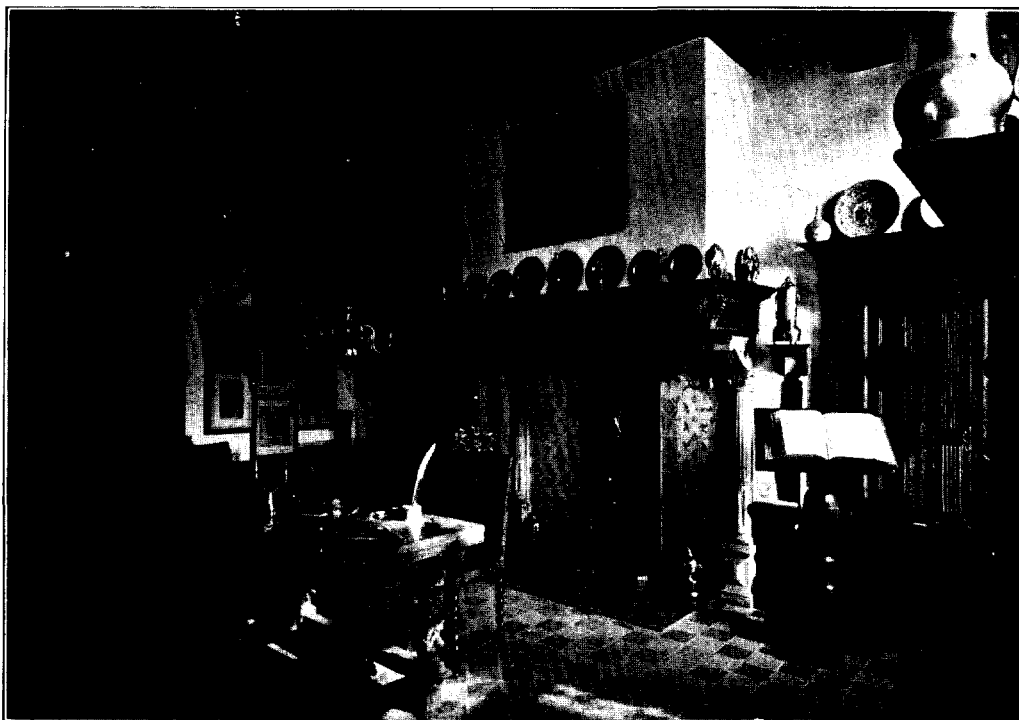
Museum Melkmarkt No. 41.

Groote Kerkplein, hoek Ossenmarkt. Zijgevel, overkraagd op consoles. Uit eerste helft 17e eeuw.

Goudsteeg No. 17. In een der vertrekken vijf gebeeldhouwde eiken balksleutels, uit midden 15e eeuw, en een houten schouw, uit einde 17e eeuw. Afgietsels der balksleutels in het Museum.

Groote Markt No. 5. Gevelsteen, voorstellende koning David op de harp spelende. Uit de 17e eeuw.

Groote Markt No. 11. Groote zonnewijzer vóór den gevel, uit 18e eeuw.

Zeventiend-eeuwsche kamer in het Museum.

Groote Markt No. 15. In den zijgevel een gevelsteen met een zittend hondje en het jaartal „1669”. De legende brengt dit hondje in verband met den torenbrand, volgens den een stelt hij het slachtoffer voor bij het omhalen van den toren, volgens den ander werd het levend onder het puin te voorschijn gehaald.

Hofvliet. Bij het Zwarte Water. Gevelsteen met voorstelling van een man met een jachtmes op zijde, op een hoorn blazende, die hij met zijn rechterhand ondersteunt, in de linkerhand houdt hij een polstok. Aan zijn linkerarm zijn met touwen drie honden verbonden, w.o. twee hazewinden. Boven het geheel zijn twee vliegende rollen

aangebracht met de inschriften: „Dat varias fortii vias precor ut mediter” en „Ik wil int velt beseen wat mi fortuen toe deelt” en verder „1546”.

H o o r n s t e e g. In den zijgevel van het huis Melkmarkt No. 8 is boven een deur een steen met blank wapenschild en daaronder: „D. Kemphane”. Uit ongeveer 1700.

K a m p e r s t r a a t No. 10. Gevel, uit begin 18e eeuw, met zware rechte gootlijst, waarboven in omlijsting twee verbonden wapens gedekt door een kroon en griffioenen tot schildhouders. De wapens zijn van: Wolter Joan Baron van Haersolte tot Oldenhof, drost van Salland, 1732--1746, overleden 11 Januari 1746, en diens echtgenoot Geer-

Zeventiende-eeuwsche kamer in het Museum.

truit Baronesse van Haersolte. In 1926 schond de kerkvoogdij der N. H. Gemeente te Zwolle dezen gevel door een opschrift trots waarschuwingen en verzoeken.

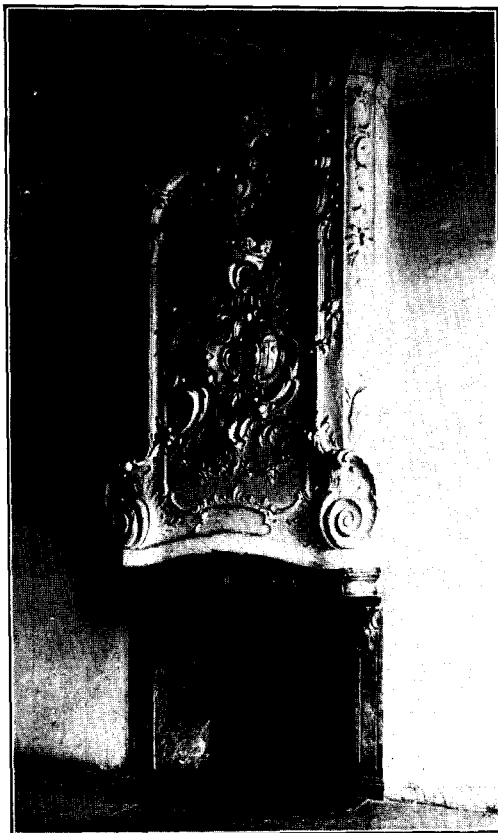
K a m p e r s t r a a t No. 11. Gevel, uit begin 18e eeuw. Versierde middentravee. Inwendig een overblijfsel, einde 18e eeuw, van een geschilderd behangsel, nabootsing van een wandtapijt.

K a m p e r s t r a a t No. 12. Baksteen gevel, omlijsting met krijgstropeeën van ramen, boven voordeur; op de eerste verdieping; daarboven twee wapens gedekt door één kroon met schildhouders: rechts een griffioen, links een leeuw, daaronder „1747”.

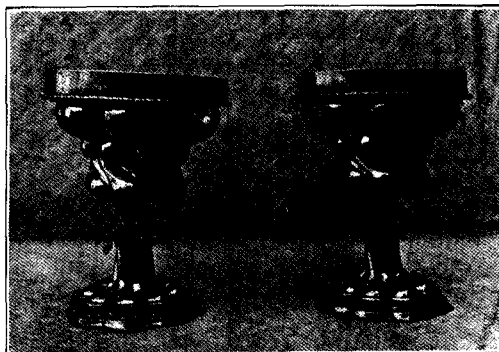
De wapens zijn van Christiaan Albrecht Graaf van Rechteren van Borchbeuningen en Vellner, en zijn tweede echtgenoot Johanna Elisabeth Adriana Baronesse van Lintelo tot d'Ehse.

Kamperstraat No. 19. Gevel met gesneden houten omlijsting van voordeur en raam van de eerste verdieping. Houten kroonlijst op consoles. Uit eerste helft 18e eeuw.

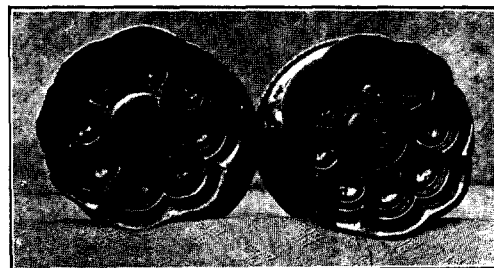
Kamperstraat No. 20 en 22. Gevel uit eerste helft 18e eeuw. In No.

Schoorsteen in het Museum.

De Abtsbekers. In het Overijss. Geschiedkundig Museum.

De Abtsbekers. In het Overijss. Geschiedkundig Museum.

22 een gesneden deur. Dit huis herbergde Napoleon I bij zijn bezoek aan Zwolle, 30 October 1811.

Kamperstraat No. 36. Zijgevel, vroegere voorgevel, met gehalveerden top, uit de 17e eeuw. In- en uitgewerkte zijkanten. Gevelsteentje.

Koestraat No. 6. Overblijfselen van een baksteenen gevel met zandsteenen blokken aan de hoeken, overblijfselen van kruisramen en zandsteenen boogsteenen. Uit de 17e eeuw.

Koestraat No. 8. Gevel uit begin 19e eeuw, ingang geflankeerd door Ionische pilasters. Zijgevel met een venster in omlijsting van vruchtenslingers, uit helft 17e eeuw. In den voor- en zijgevel van een nevengebouw ontlastingsbogen, uit het begin 17e eeuw, en een waterlijst. Zandsteenen kruiskozijnen uit het begin der 17e eeuw.

Koestraat No. 10. In den gevel een gesneden deurkalf uit het einde der 18e eeuw.

Koestraat No. 33. Trapjesgevel uit begin 17e eeuw met zandsteenen afdekkingen en waterlijst. Onder den top console met dierenkop. Sierlijke ankers. Onderstuk gepleisterd.

Bekers: 1^e. Hoedenmakers en bontwerkersgilde, 2°. klompenmakersgilde.

Beker van Van Sonsbeck met voorstelling van den Keizer met „Ghi sult Striden.” In 1606 te Zwolle vervaardigd.

Beker van Van Sonsbeck met voorstelling van den Paus met „Ghi sult bidden.” In 1606 te Zwolle vervaardigd.

Koestraat No. 36. Breede gevel, uit einde 18e eeuw. In het midden, boven den ingang, een groote arkel. Gesneden deurkalf. Op de hoeken geblokte pilasters. Inwendig: schilderij, uit het midden der 17e eeuw, Hollandsche school, voorstellende Thomas a Kempis op den Agnietenberg; schilderij, door H. ten Oever, voorstellende een knaap met dieren, en eenige portretten uit de 18e eeuw.

Koestraat No. 38. Halsgevel. In het fronton: 1758. Deur, einde 18e eeuw, geflankeerd door pilasters.

Keuken in het Museum.

Koestraat No. 40. Bovenlicht, einde 18e eeuw.

Kromme Jak. In het achterhuis Koestraat 15, twee gevelsteen met „Anno” en „1669”.

Kromme Jak No. 15. In de ankers „1614”.

Luttekestraat No. 12. Trapgevel, gevelsteen met „1609”. Sierlijke ankers.

Luttekestraat No. 14. Gevel uit de 19e eeuw met twee steenen, waarop: „E. J. Potgieter” en „1808 - 1875”.

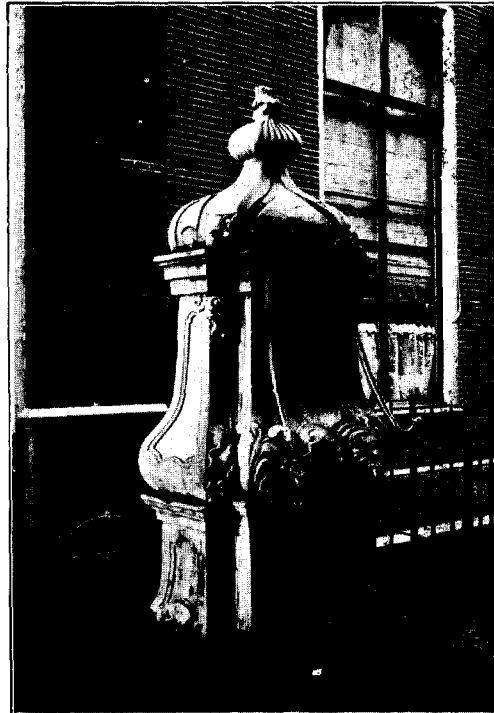
Luttekestraat No. 18. Gevel met ingebogen zijwanden en ronde bovenafdekking. Gevelsteen met „1722”.

Luttekestraat No. 23. Halsgevel, uit eerste helft 18e eeuw, met in- en uitgezwenkte zijkanten. Onderpui verbouwd.

Melkmarkt No. 10. Huis, uit het einde der 15e eeuw, vermoedelijk ter plaatse van het voormalige bisschopshof, in 1920 gerestaureerd naar plannen van den architect G. de Hoog Hzn. Bergsteenen gevel. Twee friezen met grootendeels oorspronkelijke traceeringen. Onderpui nieuw. Inwendig: op de eerste verdieping een voorvertrek met zoldering op eiken moerbinten met geprofileerde sleutelstukken. De strijk balk rust hier op

Portret van Anna van Haerst. Stichteres van de Emanuelshuizen.

Pomp in de Kamperstraat.

geprofileerde draagsteenen aan de hoofdposten der vensters. Een beschilderde zoldering, uit de 16e eeuw, is door betimmering aan het gezicht onttrokken.

Melkmarkt No. 14. Gepleisterde halsgevel, uit het midden der 17e eeuw, met zandsteenen versieringen, groote watervogels en dolfijnen, waterlijsten en afdekkingen.

Melkmarkt No. 15. Gevelsteen een lindeboom voorstellende, daaronder „1777”.

Melkmarkt No. 20. Gevel, einde 17e eeuw, onderpui vernieuwd. Top met een trap met biksteenen omlijsting. Een zolderbeschildering uit de 17e eeuw in dit huis is door een er onder gespannen doek aan het gezicht onttrokken.

Melkmarkt No. 46. Gevel, uit de 18e eeuw, bovenstuk met één trap, gepleisterd, gebeeldhouwde omlijsting van zandsteen met gekroond wapen.

Melkmarkt No. 49. Gevel met houten omlijsting deuren en ramen der eerste en tweede verdieping. Versieringen boven kroonlijst. Voorzien van „Anno” en „1731”.

Nieuwe Markt No. 4. Gevel, uit omstreeks 1700. Middenpartij in omlijsting.

Nieuwe Markt No. 5, hoek Sassenstraat. Overblijfselen bak-

Gang in het Vrouwenhuis aan de zijde van de Voorstraat.

Gang in het Vrouwenhuis aan de zijde van de Melkmarkt.

steen gevel met zandstenen waterlijsten, boogstenen in de ontlastingbogen en twee leeuwenkoppen. Gevelsteen met „Anno MDCXXXVII”.

Nieuwe Markt No. 13 en 14. Gepleisterde trapjesgevels met zandstenen afdekking, uit de 17e eeuw. Fraai gesmeed ijzeren nokanker.

Nieuwstraat No. 2. Overblijfsel, geverfd, van een trapegeveltje, met geschonden toppilaster en hijschbalk, uit de 17e eeuw.

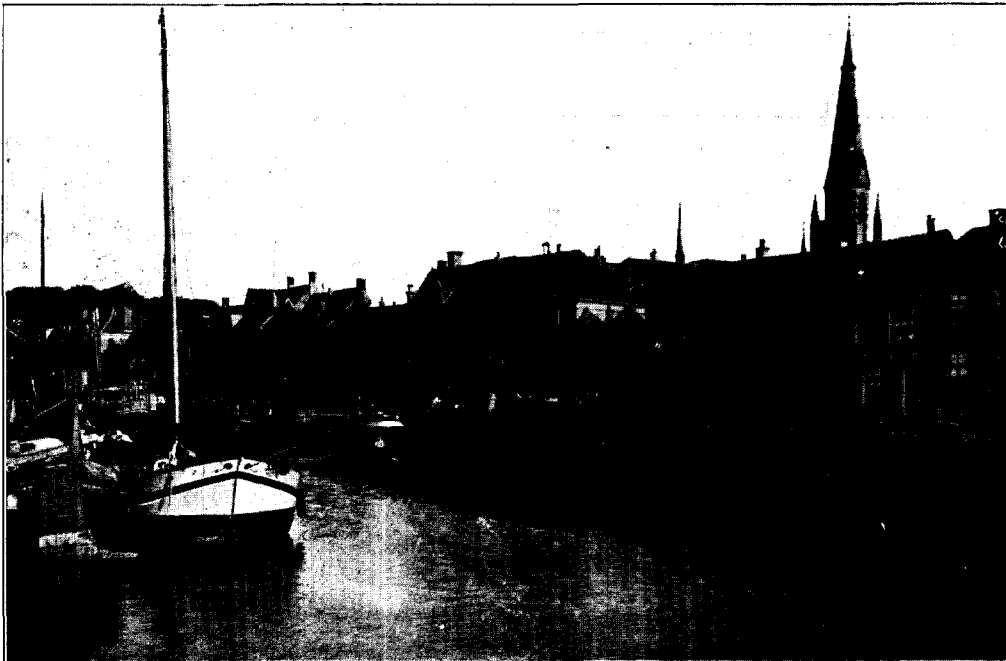
Nieuwstraat No. 33. Van een in 1919 ontdekte en weggebroken beschilderde zoldering, uit 16e eeuw, bleef een balk met voorstelling van een jachtafereel bewaard.

Nieuwstraat No. 13. Gepleisterd puntgeveltje. In de ankers „1664”.

Nieuwstraat No. 34. Twee halsgevels met zware zandsteen ornamenten aan de zijden, in de toppen achtereenvolgens „Anno 1687” en „Anno 1818”.

Nieuwstraat No. 41. Klassicistische gevel, uit midden 19e eeuw. Hoofdingang met tympan.

Nieuwstraat No. 49. Gepleisterde gevel, uit 17e eeuw. Hijschbalk. Twee sierankers.

Buitenkant.

Nieuwstraat No. 50. Gevel met ingebogen zijwanden aan den top met een gevelsteen waarop: „MDCCXL”.

Nieuwstraat No. 52. Eenzelfde soort gevel, vermeldende in den top „Anno 1742”.

Nieuwstraat No. 55. Gevel uit het begin der 18e eeuw met pilasters.

Nieuwstraat No. 70. Gepleisterde gevel uit de 17e eeuw, zandsteen boogsteenen, waarop dierenkoppen.

Nieuwstraat No. 81. Drie gevelsteenen: „Anno”, de voorstelling van een paard en „1677”.

Ossenmarkt No. 12. Gevelsteen, voorstellende een eikel. Uit ongeveer 1700.

Ossenmarkt No. 26—27. In het huis „de Halve Maan”, tegen den noordmuur op de eerste verdieping, eertijds binnenmuur, overblijfsel van een muurschildering,

uit het midden der 15e eeuw (?), voorstellende een gebaarde mannenfiguur en een hond, die uit een pot eet, met spreukbanden en gothisch rankenornament. Een haardplaat van lei uit dit huis bevindt zich thans in het Museum.

Papendwaarsstraat No. 11. Boog met boogsteenen en gevelsteen met „Ao 1663”.

Praubstraat No. 25. In den gevel aan de Goudsteeg overblijfselen, uit het midden der 17e eeuw.

Roggestraat No. 1. Aan de zijde van de Diezerstraat gevelsteen, een

Diezerstraat No. 14.

Bovengedeelte Diezerstraat No. 43.

vergulde emmer met „1670”. Gevel, uit ongeveer 1600, met banden, waterlijsten en sporen van kruisramen en boogblokken van bergsteen.

Roggestraat No. 3. Gepleisterde trapjesgevel, uit de 17e eeuw, met bergsteenen afdekkingen. Twee fraaie ankers en een nokanker.

Roggestraat No. 15. Gepleisterde gevel uit de 17e eeuw, met gevelsteen vertoonende een verguld anker en daaronder: „T Vergvlden Ancker”.

Roggestraat No. 17. Brandgevel, uit omstreeks 1500. Top met schuin afgedekte trappen, waarop nokpannen, zg. „monniken” of overpannen. Bovendeel verbouwd tot schoorsteen.

Ruiterstraat. Hoekhuis met overblijfselen van een topgevel. Twee vensters, elk met gekoppelde rondbogen. Gevelsteen met stadswapen en „1788”.

Sassenstraat No. 5. Met wapen in den gevel en twee steenen met „1738” en

Diezerstraat No. 58.

Balkdragers aanwezig in het pand Goudsteeg No. 17.

„Hy weet niet wat hy verliest.
Die het tidelyck voor het geestelyck kiest:
Als het komt op en scheyden
Soo heeft hy geen van beyden”.

Sassenstraat No. 21. Huis bewoond begin 17e eeuw door de familie van Gerard ter Borch en waarin hij vermoedelijk in 1618 geboren werd.

Sassenstraat No. 27. Twee be-

Balkdragers aanwezig in het pand Goudsteeg No. 17.

pleisterde gevels met in de toppen ingebogen zijkanten, van boven rond afgedekt. Beide met „MDCCXXX”.

Gevelsteen Hofvliet.

Sassenstraat No. 33. Huis, genaamd „Karel V”. Gevel met in- en uitgezwenkte zijkanten, waartegen bergsteenen afdekkingen met beeldhouwde figuren in

den trant van H. Vredeman de Vries. In den met een driehoekig fronton afgedekten top een ovale cartouche met borstbeeld, voorstellende Karel V, en een steenen lint met „1571”. Geblokte pilasters met bossagewerk. Gebeeldhouwd fries met leeuwenkoppen. Inwendig in de benedenverdieping een zoldering, vermoedelijk uit de eerste helft der 18e eeuw, met inlegwerk.

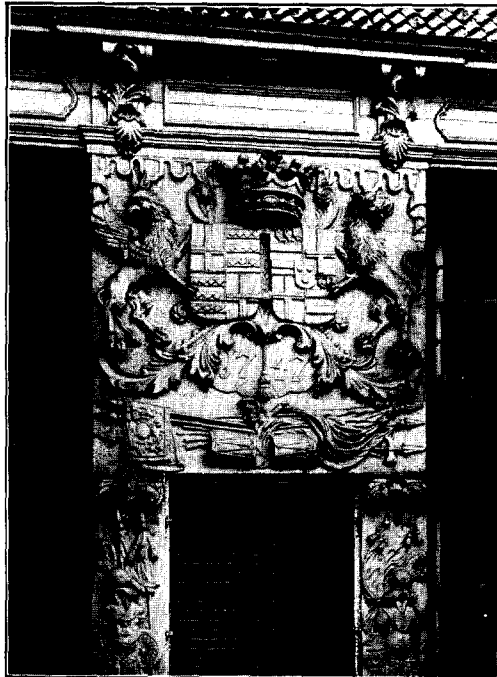
Sassenstraat No. 51. Uithangteeken: Een Pauw. In 1677 wordt reeds de gulden Pauw bij de Sassenpoort genoemd.

Sassenstraat No. 53. Gevel, uit de 18e eeuw, met top van ingezwenkte zijkanten en ronde bovenafdekking in een omlijsting: „I M”.

Sassenstraat No. 72. Gevel, uit 1900, hierin ankers met „Ao 1659”. In den zijgevel Breede Steeg muren uit de 15e en 17e eeuw.

Smeden No. 1. Topgevel met ingezwenkte zijkanten. Gevelsteen „MDCCXCII”.

Smeden No. 11. Soortgelijke gevel, met gevelsteen „Anno 1796”.

Bovengedeelte Kamperstraat No. 12.

Smeden No. 32. Dergelijke gevel. In top „1764”.

Steenstraat No. 13 en 15. Twee gepleisterde trapjesgevels, uit de 17e eeuw, met bergsteenen waterlijsten en afdekkingen. Onder toppilaster bergsteenen gebeeldhouwde figuren. Topankers een lelie. Eerste nummer uithangteeken een varkenskop.

Thorbeckegracht No. 11. In dit huis werd J. R. Thorbecke geboren.

Thorbeckegracht No. 13. Breede gevel, uit het einde der 18e eeuw. Midden travee met dubbele deur in omlijsting met eenvoudig snijwerk.

Thorbeckegracht No. 16. Puntgevel, uit einde der 17e eeuw, met aanzetkrullen.

Thorbeckegracht No. 17. Gevel met ingebogen zijwanden, liseenen en bergsteenen versieringen, In een vliegende rol „1671”. In 1920 gerestaureerd. In de binnenkamer vindt men een betimmering „uit het einde der 18e eeuw, bestaande uit een gesneden schoorsteenmantel, waarin een spiegel, en een geschilderd behangsel. In de achterkamer een geschilderd behangsel, einde 18e eeuw, nabootsing van een wandtapijt, tegen drie wanden. Tegen den vensterwand een schildering, einde 18e eeuw, in grijs. Spiegels en gesneden gangdeur uit laatst genoemden tijd.

Thorbeckegracht No. 19. Gepleisterde gevel. Sierlijk nokanker.

Thorbeckegracht No. 24. In de ankers „16..”.

Thorbeckegracht No. 30. Halsgevel met kuif, uit einde 18e eeuw.

Thorbeckegracht No. 41. Gevel met één top, ter weerszijden hiervan bergsteenen versieringen en afdekkingen, in den top „Ao 1721”. Gevelsteen met een zeilend schip, „t Veerschip van Utrecht”.

Thorbeckegracht No. 54. Gepleisterd overblijfsel van een halsgeveltje, uit 18e eeuw.

Thorbeckegracht No. 56. Soortgelijke gevel, uit 18e eeuw.

Thorbeckegracht No. 59. Gevel met één trap, aan de zijden zware natuursteenen ornamenten, in een vliegende rol „Ao. 1740”.

Luttekestraat No. 12.

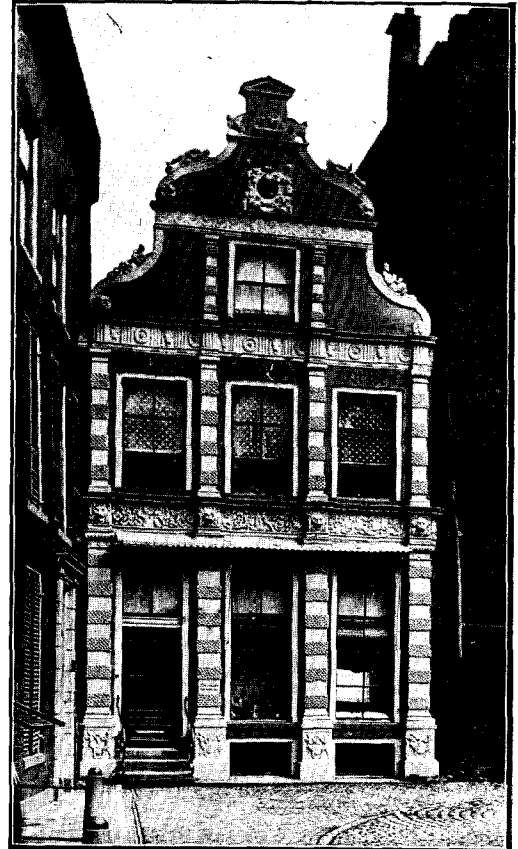
Thorbeckegracht No. 73. Gepleisterde gevel, in top „1696”. Drie ronde lichtopeningen.

Thorbeckegracht No. 74. Gepleisterde trapjesgevel met zandsteen afdekkingen, waterlijsten en boogsteenen. Sierlijke ankers, uit eerste helft 17e eeuw.

Thorbeckegracht No. 78. Breede pilastergevel, uit einde 18e eeuw, dakvenster met driehoekig fronton, waarin overblijfselen van gesneden ornament. Dubbele stoep met ijzeren leuning. Twee gesneden deuren met bovenlichten.

Bovengedeelte Melkmarkt No. 14.

Sassenstraat No. 33.

Vischpoortenplas No. 1. Gevel met ingebogen zijanten in top gedekt met zandsteen. Gevelsteen met „MDCXXL”. Gerestaureerd.

Voorstraat No. 17. Gevel, uit begin 18e eeuw, met versierde middentravee, waarboven twee blanke wapenschilden.

Voorstraat No. 43. Gepleisterde gevel met liseenen. Onder de ramen der eerste verdieping twee zandsteenen linten, waarop „Anno” en „1666”, daartusschen een zandsteenen slinger met vruchten. Boven de ramen twee omlijste ronde vensters, daaronder

afhangende slingers met vruchten en daartusschen een guirlande met vruchten.

Vijfhoek No. 1 en 3. Gevel met ingebogen zijkanten in top. In bovendekking: „H. V. D. 1789”.

Walstraat No. 16. Dergelijke gevel, afgedekt met zandsteen ornamenten. Gevelsteen met: „MDCCLXII”.

Walstraat No. 17. Soortgelijke gevel. Gevelsteen met: „1791”.

Walstraat No. 28. Gevel, begin 19e eeuw. Deur met venster daarboven in omlijsting.

Waterstraat No. 1. Halsgevel, uit omstreeks 1700, met geschonden top, waarin een ovale lichtopening. Rollaag op de kanten.

Waterstraat No. 3. Uit eerste helft 18e eeuw, met overgebouwde bovenverdieping op balkkoppen. Gesneden deurtje.

Waterstraat, hoek Roodetorenplein. Gevel, gepleisterd, uit omstreeks 1700, top geschonden. Hijschbalk.

Waterstraat No. 79. Groote puntgevel, einde 17e eeuw. In top twee ovale lichtopeningen en een hijschbalk. Luiken.

Waterstraat No. 36. Gevelsteen met een pan, voorzien van een lichtopening.

Waterstraat No. 84. Gevelsteen met den Phoenix uit zijn asch verrijzende met het onderschrift: „E. Cinere Vivo”. ter weers zijden hiervan een gevelsteen, voorstellende elk eene at met er onder: „MDCC” en „XIX”.

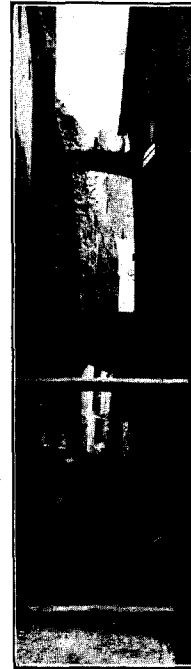
Waterstraat No. 101. Gevelsteen, gekleurd schild, bedekt met hamer, nijptang en hoefijzer, onder vliegende rol met „1728”.

Waterstraat No. 109. Puntgevel, uit 17e eeuw.

Waterstraat No. 126. Gepleisterd overblijfsel van een laat-gothische gevel, uit eerste helft 16e eeuw, met twee bergsteenen kruiskozijsen en groote geprofileerde waterlijst met afzaat.

Waterstraat No. 128. Gevel uit de 17e eeuw, met overblijfselen van een bak, steenen tandlijst.

Wolweverstraat No. 7. Breede pakhuisgevel, uit eerste helft 17e eeuw met rechtafgedekten top en kleine segmentvormig getoogde vensters.

Steegje Oude
Vischmarkt tusschen
No. 8 en 10.

AANTEEKENINGEN OMTRENT HASSELT

door F. A. HOEFER.

Stadrecht. Omstreeks het midden der 13e eeuw kreeg Hasselt stadrecht.

Zegels. Van het oudste zegel, uit de 14e eeuw, is nog de stempel, hoewel zeer beschadigd, aanwezig. Het vertoont een Heilige met in de rechterhand een rooster(?) en in de linker een palmtak. Ter weerszijden van den Heilige vindt men drie heraldieke lelies. Het randschrift met Gothieke letters luidt: „Sigillum sivitatis de Haslet.

Het rooster moet zeker wel steenen voorstellen, omdat de beschermheilige der stad niet de H. Laurentius, maar de H. Stephanus is.

Alle verdere zegels, waaronder een b.v. van 1463, vertoonen, den H. Stephanus met de steenen in de rechterhand en verder als schildhouder zooals bij het wapen werd opgegeven.

Wapen. Het wapen der gemeente Hasselt bestaat uit een schild van azuur, met een dwarsbalk van zilver, beladen met een kruis van keel, het schild gedekt door een kroon en ter linkerhand vastgehouden door den H. Stephanus.

Uitleggingen der Stad. Dit moet tweemaal geschied zijn. De kern was het gedeelte begrepen tusschen de Hoogstraat, de Ridderstraat en de Prinsen- en Brouwersgracht. Deze grenzen moeten nog op het einde der 14e eeuw bestaan hebben, want in 1397 wordt gesproken van het later te vermelden klooster als gelegen „buten opten borchwalle”, dus buiten het toen versterkte Hasselt.

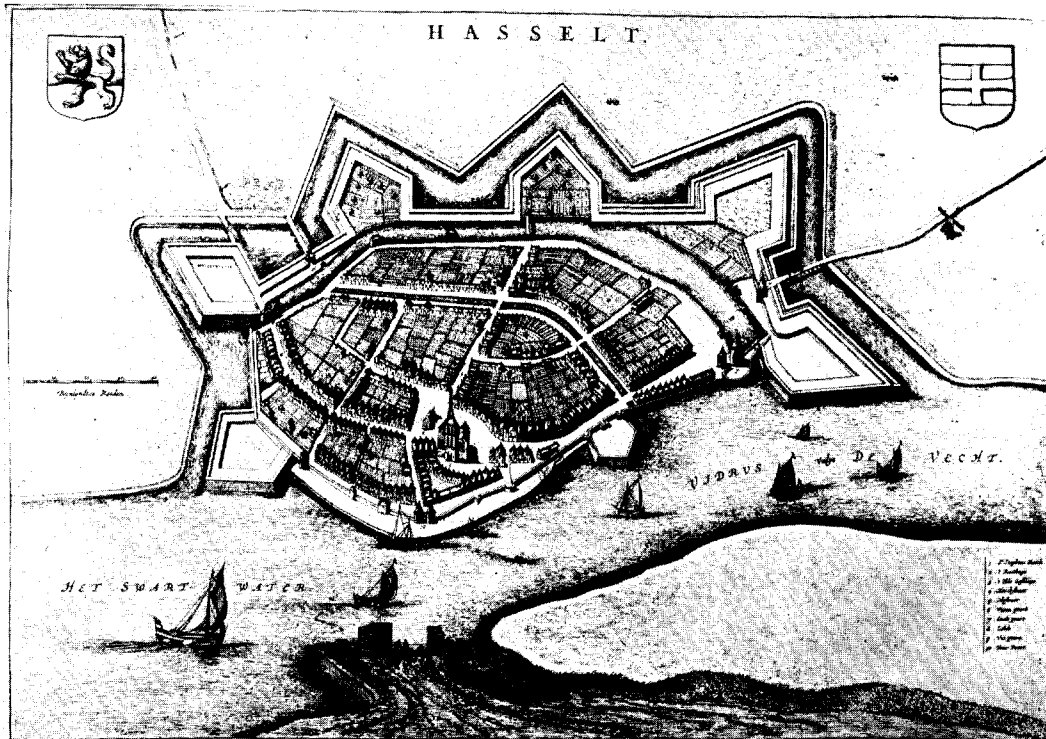
Vesting. Hasselt behoorde eens tot de strategisch belangrijke plaatsen. De vesting speelde een rol als frontierstad, door hare ligging ten opzichte der Zuiderzee en niet minder in verband met den pas van Rouveen naar het Noorden. Het gewicht der afsluiting naar het Noorden kwam tot uiting in het verdrag der stad met Friesland den 24 Augustus 1593 te Leeuwarden in het Jacobijnenklooster gesloten, waardoor Hasselt feitelijk een deel dier provincie zou worden. Op de klacht van Overijssel bemoeiden zich de Staten-Generaal er mede met gunstig gevolg voor Overijssel. Het gewicht van Hasselt als verbinding met het Noorden springt ook later nog in het oog, wanneer men bedenkt, dat nog in 1665 een verbinding van Groningen naar Utrecht per postwagen tot stand kwam, gaande van Groningen over Assen, Beilen, de Wijk, Staphorst naar Hasselt, van daar met de trekschuit naar Kampen en van Kampen verder per postwagen over Amersfoort naar Utrecht.

De lieden van Staphorst, Rouveen, Hasselter mark en Hasselter kerspel waren van oudsher verplicht de grachten der stad te zuiveren, schanskorven te vlechten en in oor-

logstijd tijdens en gedurende de kermis de wacht binnen en buiten de stad te houden.

In de ommuring der stad lagen, volgens de oudste bestaande plattegronden: de Veenepoort ten Noorden, de Veerpoort, in 1827 afgebroken; de Vischpoort ten Zuiden en de Enckpoort, waarbuiten de galg stond ten Zuidoosten. Volgens de kaart van Jacobus van Deventer lag vóór den muur tusschen Veene- en Enckpoort een dubbele natte gracht, terwijl er aan de West- en Zuidzijde vóór den muur geen gracht lag.

Pogingen om de vesting bestand te maken tegen vuurgeschut hebben kort na de Unie van Utrecht plaats, volgens welke de zorg voor de frontiersteden bij de Staten-Generaal

Plattegrond van Hasselt uit Blaeu's Steden-atlas.

behoorde. Den 19 December 1583 roept Hasselt die hulp in, doch wordt 18 Januari 1584 verwezen naar de Staten van Overijssel om die te verleen uit de geestelijke of verbeurd verklaarde goederen. In 1597 wordt de aanvraag bij de Staten-Generaal herhaald, met beroep op het oordeel van Prins Maurits, die persoonlijk den toestand had opgenomen en als uitvloeisel hiervan den ingenieur Adriaan Anthoniszoon reeds in 1590 opdracht gegeven had een onderzoek naar de versterkingen in te stellen. Op aandringen van den Prins werd genoemde ingenieur naar Hasselt gezonden met opdracht een plan ter verbetering te maken. Dit plan kwam 17 Juni 1597 in, maar het overleg hierover duurde zoo lang, dat de Raad van State het seizoen verstreken achtte, om de stad „royalijcke te fortificeeren”. Alleen

de uitvoering van „cleyne fortificatien” achtte men nog mogelijk. Hierbij zou men vooral moeten waken tegen aanslagen met „pettarden” en zorgen voor het bewaken der poorten en wel o.m. door het maken van „eenich retrenchement” buiten die poorten. Vooral werd steeds de nadruk gelegd op de belangrijkheid der stad in verband met de Zuiderzee.

Het duurde nog tot 1606 eer met de omwalling der stad begonnen werd. Den 17 November 1605 kreeg Adriaan Anthoniszoon opdracht van de Staten-Generaal om een plan ter versterking te maken, den 24 December legde hij een rapport en bestek over. Het voorstel luidde om de stad aan de landzijde vóór de bestaande gracht te omringen met een aarden wal met bolwerken. Die werken moesten vóór den muur komen, omdat vlak achter dezen een straat of weg vol woningen lag. Als poorten worden genoemd: de Veene Poort, de Gasthuis Poort, liggende aan de rivier en „van binnen toegebolwerkt” tegen „s'vyandt surprinse” en de Enck Poort. Behalve de wal worden vermeld: twee bolwerken ter weerszijden van de Veene poort, een halve maan bij de Enckpoort, een bolwerk aan de landzijde, een bolwerk aan de Gasthuispoort en een bolwerk vóór aan de Enckpoort, ter gezamenlijke vuurlengte van 25.000 roeden.

Toen de vijand Lingen en Oldenzaal had ingenomen wendde Hasselt zich in Maart 1606 om hulp tot de Staten-Generaal onder verwijzing, nog nooit iets van hen te hebben ontvangen ter versterking der stad, terwijl toch de landschap Overijssel en de stad reeds werkzaamheden had laten uitvoeren aan de Veenepoort, „hameyen, vallebruggen mit setten der palissaden op verscheyden plaetsen ende opmaeckinge der graften”. Op het laatst der 16e eeuw had Hasselt herhaaldelijk leeningen aangegaan o.a. met de „Hillige Stede” tot verbetering der vestingwerken.

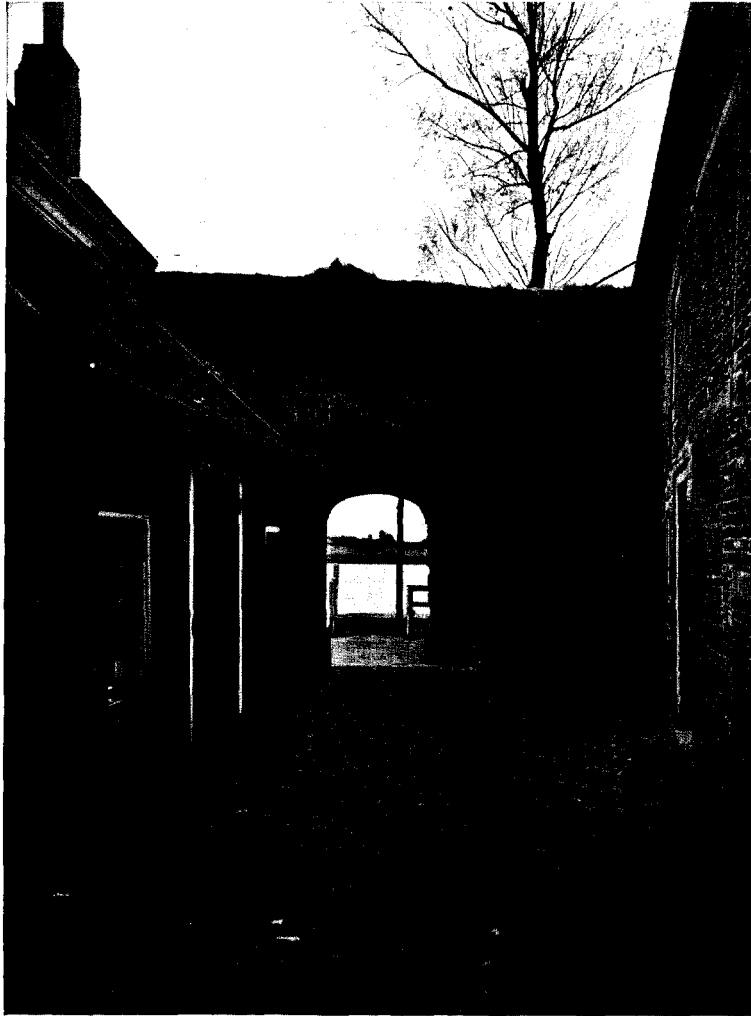
De Staten-Generaal besloten hierop den 20 Mei 1606 te willen afwachten wat de provincie Overijssel en de stad zelf ter versterking zouden doen. Den 22 Mei werd echter goed gevonden iemand uit hun midden met een ingenieur naar de stad te zenden, om op te nemen wat gedaan zou moeten worden ter verzekering en zoo dit te verkrijgen was met 4 of 5000 gulden die werken te laten uitvoeren. Prins Maurits schreef den 8 Juli 1606 aan de Staten-Generaal, dat hem gebleken was, dat de stad in vrij goeden staat van tegenweer verkeerde, behalve bij de Enckpoort, die, bedekt genaderd, bij den steenen toren gemakkelijk een bres geschoten en de stad zonder vulling der grachten over den dijk dwars door de gracht loopende ingenomen kon worden. De noodige werken konden bestreden worden uit de in beginsel hiervoor toegestane 17.500 gulden.

Uit een beslissing van den Raad van State van 3 Februari 1617 blijkt, dat in 1612 een overeenkomst tusschen Z.Ex. en de stad was aangegaan, volgens welke de stad zou versterkt worden naar het plan door Z.Ex. vastgesteld. Op kosten der stad zouden worden gemaakt zeker muurwerk binnen de Enckpoort naar het bolwerk en het leggen van een klein bolwerk. De hiervoor opgemaakte raming van kosten door den ingenieur Hilbrandt Smidt was echter zeer overschreden. Hasselt verzocht en verkreeg hierin tegemoetkoming bij bovengenoemde beslissing, en wel een jaarlijksche subsidie van 1000 gulden gedurende vijf jaren.

In 1623 waren de werkzaamheden zoover gevorderd, dat de Veene- en Enckpoort-

buitenpoorten gemaakt werden en voor de stormvrijheid ten Westen der stad een steenen beer ter aansluiting aan den dijk.

De Raad van State verlangde van Hasselt het maken van een werk vóór de water-

Poortgebouwtje te Hasselt.

poort, de stadsregeering verklaarde echter zooveel voor de versterking gedaan te hebben, „dat zy daeronder en in gesmoort waren”.

In 1665 worden vóór de muren de onderstaande aarden werken opgesomd: een vóór de Veenepoort, één groot bolwerk vóór de Enckpoort, het Diamantenbolwerk, het bolwerk Schippersverdriet, het houten Wambuis en het Binnenbolwerk.

Van de oude ommuring is nog aanwezig de Vischpoort uit het derde vierendeel der 14e eeuw, met ter weerszijden overblijfselen der oude muren. Deze poort heeft een woonverdieping boven den doorgang. Aan de buitenzijde vindt men een overkraging van kopsteenen, aan de binnenzijde zandsteenendraagsteenen voor een doorgang.

Op het terrein zijn de aarden werken, wallen met bolwerken, uit de 17e eeuw, nog te herkennen.

H a n d e l. De stad moet vóór 1376 in het Hanseverbond opgenomen geweest zijn. Een denkbeeld van haren handel krijgt men uit de verleende voorrechten.

7 Mei 1328 geeft bisschop Johan aan de burgers van Deventer, Kampen, Zwolle en Hasselt vrijdom van tol door het land van Twenthe.

1348 schonk Jan van Arkel den kooplieden van Hasselt vrijheid van tol en sluisgeld in Twenthe en in 1357 het recht tot het houden van een weekmarkt op elken Donderdag en van drie vrije jaarmarkten elk jaar.

Bisschop Frederik van Blankenheim gaf hun ten eeuwigen dage tolvrijheid met hunne have en goederen voorbij den tol te Kuinre en tevens den burgers en inwoners het recht met hunne ossen en goederen alle straten binnen zijne landen te gebruiken, gelijk zulks plaats heeft door de burgers van Deventer, Kampen en Zwolle.

Onder de neringen van eertijds verdient vermelding de lakenbereiding, in 1631 daar gevestigd door Pfaltzer uitgewekenen.

In 1655 werd vergunning gegeven tot het zetten van kalkovens op den Schulpenbarch buiten de Enckpoort.

In 1677 werd Hasselt een stapelplaats voor Bentheimer steen.

D e b r u g o v e r h e t Z w a r t e W a t e r. Voor het verkrijgen hiervan voerde de stad een eeuwenlangen strijd. Voor haren handel deed zich het gemis aan een vaste brug gevoelen, tegen wier bouw zich Zwolle wegens mededingen steeds verzette. In 1486 gaf bisschop David van Bourgondië Hasselt verlof voor het bouwen van een brug; men was er reeds mede begonnen, toen Zwolle tusschen beide kwam en den bouw deed staken. Deze stad beweerde het recht te hebben van „Vrije zwanen vloet door dat Zwarte Water in die Zuiderzee, die baken steeken ende tonnen leggen, die waterkamer vrij tot oere stad te wesen,” dus gerechtigd tot het sluiten der rivier.

In het begin der 16e eeuw was het Zwarte Water door toedoen van Zwolle veel verbeterd en bevaarbaar gemaakt voor zeeschepen, waarvan Hasselt ook voordeelen trok. In den krijg met Karel van Gelder bewees Hasselt den bisschop groote diensten, met gevolg, dat deze 20 Januari 1522 van bisschop Philips van Bourgondië het voorrecht van bruggenbouw aan burgers van Hasselt teruggaf. Hiertegen bracht Zwolle in 1524 zijn bezwaren in bij Ridderschap en Steden, waarop de bisschop Hendrik van Beijeren aan Hasselt schreef de brug een tijd lang ongetimmerd te laten. Een strijd ontstond tusschen de beide steden. De afgebroken brug werd in 1527 hersteld. De Zwolsche handel werd belemmerd. Het afbreken der brug werd gelast, doch dit bevel slechts ten deele opgevolgd. Wederom lagen Hasselt en Zwolle overhoop. De eerst genoemde stad wendde zich tot den keizer, zonder goede gevolgen voor de stad. In 1545 verklaarde de Landvoogdes Maria van Hongarije, dat niet

aan Zwolle, maar aan den keizer de heerschappij over het Zwarte Water toekwam. In 1563 en 1569 kwam de kwestie weer te berde. Zwolle betoogde in 1570, dat het krijgsvolk naar Jemmige trekkende die brug niet gemist had en dat zij voor de koninklijke troepen alleen nadeelig kon zijn. Voor den weg naar het Noorden beschikte men toch, behalve over het veer te Genemuiden, over een brug te Berkum.

Was een brug te Hasselt noodig, dan kon men een tijdelijke slaan. De brug te Hasselt zou voor de burgers van Zwolle een belemmering der scheepvaart zijn. Zwolle zegevierde. In 1656 barstte het geschil wederom los. Zwolle beschikte oppermachtig over het Zwarte Water, waartegen Hasselt besloot tot den aanleg eener brug. Het geschil liep zoo hoog, dat de twistende partijen naar de wapenen grepen. Hasselt werd drie dagen gebombardeerd en teekende 30 Mei 1657 de vredesvoorwaarden. Eerst 20 Augustus 1827 kreeg Hasselt bij Koninklijk Besluit toestemming tot het maken van de brug bij de vroegere Veerpoort en van het lijnpad volgens de plannen, door de Hooge Regeering goedgekeurd.

Oudste stadszegel van Hasselt.

Vóór die brug vindt men thans op twee gemetselde pijlers schildhouwende leeuwen uit de 15e eeuw.

M u n t. Het eerst vermeld in 1404 en wel zoo, dat hieruit af te leiden is, dat zij een landsheerlijke was. Sinds 1497 was Hasselt de bisschoppelijke muntplaats voor het Bovensticht; van 1528—1561 wordt zij niet meer vermeld. In 1561 richtte Filips II wederom een muntwerk te Hasselt op. Daarvan hoort men 1567—1577 niets. In 1577 werd in naam des konings een nieuwe munt opgericht, opgeheven 1582. Stellig in 1582, misschien ook vroeger, heeft de stad zelf gemunt en vergeefs getracht haar recht op munten te laten gelden. Na 1585 is te Hasselt niet meer gemunt.

D e G i l d e n. Vóór de Hervorming worden alleen vermeld: Het St. Jacobs-, het Onze Lieve Vrouwen-, het St. Nicolaas- en het H. Sacramentsgilde. In de 17e eeuw werden vele gildebrieven vernieuwd of verleend, zoo in 1627 aan het H. Lucasgild, aan de glazenmakers, schilders, timmerlieden, metselaars, steen- en beeldhouwers en wielmakers; in 1629 aan de schoenmakers; in 1642 aan karveelschippers; in 1660 aan de bakkers en in 1677 aan de schippers. In 1528 wordt het gildehuis genoemd. Den 27 November 1742 stonden de Staten-Generaal een gedeelte van het landsmagazijn voor een gildehuis af. Van daar verhuisde men in 1754 naar een huis in de Nieuwstraat, aangekocht voor gilde-, krijgsraad- en Hasselter karspelkamer.

W i e g e d r u k k e n. Van Hasselt zijn negen wiegedrukken bekend uit de drukkerij

van Perigrinus Barmentlo. Deze Barmentlo had eerst, verbonden met Henricus Alding, de boekdrukkunst in 1476 te Napels uitgeoefend, waar hij in Juli van dat jaar een psalterium uitgaf. Hij was een der veertien Noord-Nederlandsche drukkers, vóór het einde der 15e eeuw, aan wier arbeid de ontwikkeling der Italiaansche boekdrukkunst zeer veel te dan-

ken heeft. Men veronderstelt, dat Barmentlo na 5 Juli 1476 nog eenigen tijd met Alding te Napels gewerkt heeft, op grond dat tot 25 Augustus 1477 uit Alding's drukkerij verscheidene werken zijn verschenen met hetzelfde lettertype. Of hij met Alding ook te Messina samenwerkte, kan niet worden vastgesteld. In zijn geboorteland teruggekeerd, vinden wij hem werkzaam te Hasselt van 1480 tot 1490.

S t a d h u i s. Het tegenwoordige raadhuis is niet het oudste. Het oude werd in 1432 vertimmerd, in 1550 verbouwd, in de eerste helft der 17e eeuw andermaal, in 1724 gewijzigd, in 1818 deels verknoeid en in 1907—1908 gerestaureerd onder leiding van Dr. P. J. H. en Jos. Ph. J. Cuypers. Het tegenwoordige vormt een vierhoekigen rechthoek, buitenwerks 21,8 M. lang en 7 M. breed. De lange zijden liggen op het Noor-

Stadszegel van Hasselt.

den en Zuiden. In het Westelijk gedeelte vindt men een overwelfd benedenhuis. Daarboven ligt over de geheele lengte en beganen grond de eerste verdieping en een zolder. Aan de zijgevels ziet men vooral onmiddellijk, dat het gebouw uit twee bouwtijdperken dateert, aan den Noord- en den Zuidgevel met een rechte voeg van elkander gescheiden. Inwendig scheidt een zware muur de beide deelen.

Het westelijk gedeelte, uit het laatste vierendeel der 15e eeuw, is opgetrokken in baksteen met spaarzaam gebruik van bergsteen. De kruisramen, bij de restauratie hersteld, zijn in dit gedeelte in de schuine kanten der raamnissen geplaatst. Boven eindigen die nissen in gedrukte bogen, waarin men sierlijk driebladerig maaswerk vindt, waarvan de profielen in de baksteen gehouwen zijn.

Het oostelijk gedeelte, uit het midden der 16e eeuw, is gebouwd in baksteen met bergsteenen banden en waterlijsten. Sierlijk geprofileerde omljstingen met gedrukte bogen, omgeven de nissen, waarin de houten kruisramen, bij de restauratie aangebracht, zitten. Boven die ramen zijn ontlastingsbogen met blokken van bergsteen aangebracht.

Boven den ouden, bij de restauratie teruggevonden ingang aan de Noordzijde vindt men in den sluitsteen van den boog een steen met het wapenschild van Hasselt en „1550”.

De Oostelijke gevel is veel sierlijker dan de Westelijke. Hij is van baksteen, waarin de plint met hare bergsteenen banden en afdekkingen, die langs de zijgevels loopt, doorgaat,

evenzoo de bergsteenen waterlijst, onder de raamnissen der eerste verdieping en de gootlijst der zijgevels, hier een waterlijst vormende. Boven die waterlijst verheft zich een middentrap. De Noordelijke en Zuidelijke zijde van den eersten trap ter weerszijden wordt afgesloten door een muurzuiltje, die der opvolgende trappen door schroefvormige zuiltjes, terwijl de middentrap door een schroefvormige zuil gevormd wordt. De uiteinden der zuiltjes rusten beneden de waterlijst, wier hoogte overeenkomt met de gootlijst der zijgevels, op kraagsteenen met bladmotieven, gedrochten en dieren. In den top van dezen gevel zijn de oude vormen en ramen, zelfs nog kleine ruitjes in lood gezet, en ontlastingsbogen óf nog geheel aanwezig, óf nog te herkennen. Aan de buitenzijde zijn opmerkelijk in de bergsteenen de vele meester-teekens. Onder de talrijke bewerkte zandsteenen met halve manen enz. verdient de aandacht in den zuidgevel die met „1575” en een rad met zes spaken.

Op den zolder ziet men in den zwaren muur, die beide deelen scheidt, de moet van een lager gelegen dak van een belendend gebouw, het wijnhuis, in 1514 vermeld. De as van het wijnhuis lag meer Zuidelijk dan die van het Westelijk gedeelte.

Op de eerste verdieping werd aan de Westzijde van dien muur in den Noordelijken hoek een dichtgemetselde toegang, met een boog gesloten en dagteekenende van den oorspronkelijken bouw, teruggevonden. Hieruit is af te leiden, in verband met de ligging van het zoeven vermelde wijnhuis, dat hier tegen den muur aan de oostzijde eens een traptoren stond, waarlangs men deze verdieping kon bereiken en die tevens den toegang bevatte tot den beganen grond.

Op den beganen grond vormde het Westelijk gedeelte eens één ruimte, tot vleeschhal dienende. De baksteenen pijler met bergsteenen voetstuk en kapiteel in het midden van den Oostmuur diende toen tot steun der beide bogen, die tegen den noord- en zuidwand aansloten.

In 1638 werd besloten om een secretarie en trouwkamer op het raadhuis te maken. Die trouwkamer werd vermoedelijk in het Westelijk gedeelte op de eerste verdieping, de tegenwoordige raadzaal, ingericht. Sporen van een galerij in dit vertrek aan de Oostzijde en betimmering werden bij de restauratie teruggevonden.

In het torentje hangt een klok, 0.23 M. hoog en 0.30 M. in middellijn, met het opschrift in blokletters: „Henrijck ter Horst me fecit A . 1640”.

In het gebouw zijn aanwezig:

Drie gesneden eikenhouten sleutelstukken, afkomstig van vroegere zolderingen: een uit het laatste vierendeel der 15e en twee uit het tweede vierendeel der 17e eeuw.

Een schilderij, 1630, Hollandsche School, voorstellende: het vinden van het kind Mozes. Een schilderij op doek, gemerkt „N. van Galen f. A^o. 1657” met de bekende en veel voorkomende voorstelling van de rechtspleging van Willem den Goede ten opzichte van den koedief. Dit schilderij werd in 1903 door de zorgen der Vereeniging „Rembrandt” gerestaureerd. Een portret van Prins Maurits in verguld harnas naar Mierevelt. Een schilderij, midden 17e eeuw, Hollandsche School, voorstellende een gezicht op Hasselt, gezien van den Veerweg. Een schilderij, uit het derde vierendeel der 17e eeuw, Vlaamsch, copie naar Rubens, voorstellend: Christus en de Schriftgeleerden. Twee borden, waarop in 1626 J. Hermans Campensis met fraaie krulletters toepasselijke spreuken en lessen voor de vier-schaar penseelde. Tenslotte een verzameling gesmeed ijzeren haakbussen, uit het derde

vierendeel der 15e eeuw; goedendags, uit dienzelfden tijd; hellebaarden en beulzwaarden, uit de 17e eeuw en pieken uit het begin der 19e eeuw.

De Groote of St. Stephanuskerk. De overlevering wil, dat het kerkgebouw in 997 gesticht werd. In 1344 wordt de „prochelpape” van het kerspel Hasselt vermeld. In den aanvang der 14e eeuw leed de kerk veel van een brand. Voor haren opbouw verleende in 1380 bisschop Florens 40 dagen aflat aan ieder, die haar met giften bedacht. Den 28 Augustus 1458 werd door den kardinaal Nicolaas de Cusa een aflat van 100 dagen verbonden voor hen, die de kerk op zekere feestdagen godsdienstig bezochten. Van de toen uitgevoerde werken weten wij, dat in 1443 aan het achterste gedeelte der kerk voor 580

Steffaens eerste marteler patroen i Hasselt

wanneer dattet gheschied sal daer en wette anders niet of. Hebbe ick yet gudes of nuttes in deser epistolen gesproken dat en legge mi niet toe. mer den verdiensten des gloriozen Iheronimi. Ende heb icker yet oueruoedichs of oommetes, of quades in ghesproken dat ne me een reghele in dien dattet van mijne onwetenschap ende veruume nisse gheschied is ende dattet mijn schult is. Wel lieue augustine ghedenck mijns in dien ghebede.

God si ghedanket ende ghelouet mi en tot allen tijden Amen

¶ Hier einde ende is nu die Epistole de sancte Cyrillus die die anderde bisscop was toe Iheruzale lende de hoghen leerre augustino bisscop van yponen. Wa de miraculen des gloriose Iheronimi des hillighen leerres.

¶ Ter eren godes al merthich ende synre ghebenedider moed ende des gloriose Iheronimi is dit volbrin det toe Hasselt. Twe iart ons herē seccc ende xc. des daghes na nye iaers darh.

Wiegedruk van Perigrinus Barmantlo te Hasselt.

heeren ponden vertimmerd werd en dat den 1 Juni 1466 bisschop David van Bourgondië verlos gaf, om de afbraak der verbouwde kerk te verkoopen.

In het begin der 16e eeuw werd het bouwen aan de kerk voortgezet. In 1501 wordt gesproken van een gift „totter tymeringe” der kerk en schonk de bisschop een glas voor de kerk. Wellicht bestond er verband tusschen de werkzaamheden aan de kerk en de schatting, in 1506 den kerspelburen ten haren behoeve opgelegd. De schulden om „Sante Steffenskercke mitten toernen ende 't cleyne orgell opt scepkenoor weder te maken” waren in 1532 nog niet afgedaan.

Inventarissen der kerkschatten, op 22 September 1557 en 11 Mei 1571 aan den koster in bewaring gegeven, zijn tot ons gekomen, evenals de lijsten van boeken, die in het midden

der 15e eeuw in de kerk gevonden werden. Onder de laatste was een missaal op het hooge altaar, te Zwolle in het klerkenhuis geschreven en het missaal op het O. L. V. altaar had Conradus ter Luer geschreven. Van laatstgenoemde was ook onder de „boken ten chore” „een groet salter” en „nye salter”, dat op „Sancte Johanscamp” geschreven was. In 1582 werd de kerk gespolië. Dat het gebouw op zichzelf toen ook moet geleden hebben, is wel af te leiden uit de mededeeling in 1596 „doe men die kercke hier tymmerde” en dat in 1617 nog bepaald werd, dat de boeren van het schoutambt mede betalen moesten voor de herstellingen van kerkeklokken. In 1619 werden bepalingen gemaakt tot het wegruimen van den kerkhofsmuur, het bestraten van en rijden over het kerkhof. Bij het beleg van Hasselt in Mei 1657 „kreeg (zij) wel 12 kanonschotten”. De schade aan kerktoren, school, gasthuis en landsamunitiehuis werd ten bedrage van 650 gulden opgegeven. Den 12 Mei 1620 werd besloten tot het maken van een deur in het schepenkoor en van een overheidsbank. Bepalingen omtrent het ophangen van wapens in de kerk werden in 1653 gemaakt en omtrent hare verlichting in 1664. In het midden der 15e eeuw werd een straf van een pond gesteld op het stukwerpen der glazen, behalve de kosten tot herstel. In de 17e eeuw maakten weer en wind dringend herstel der oude glazen noodig, waartoe den 19 Maart 1653 onderhandelingen gevoerd werden met drie glazenmakers: Wicher van Russel, Christ. Jansen en Jan Jansen.

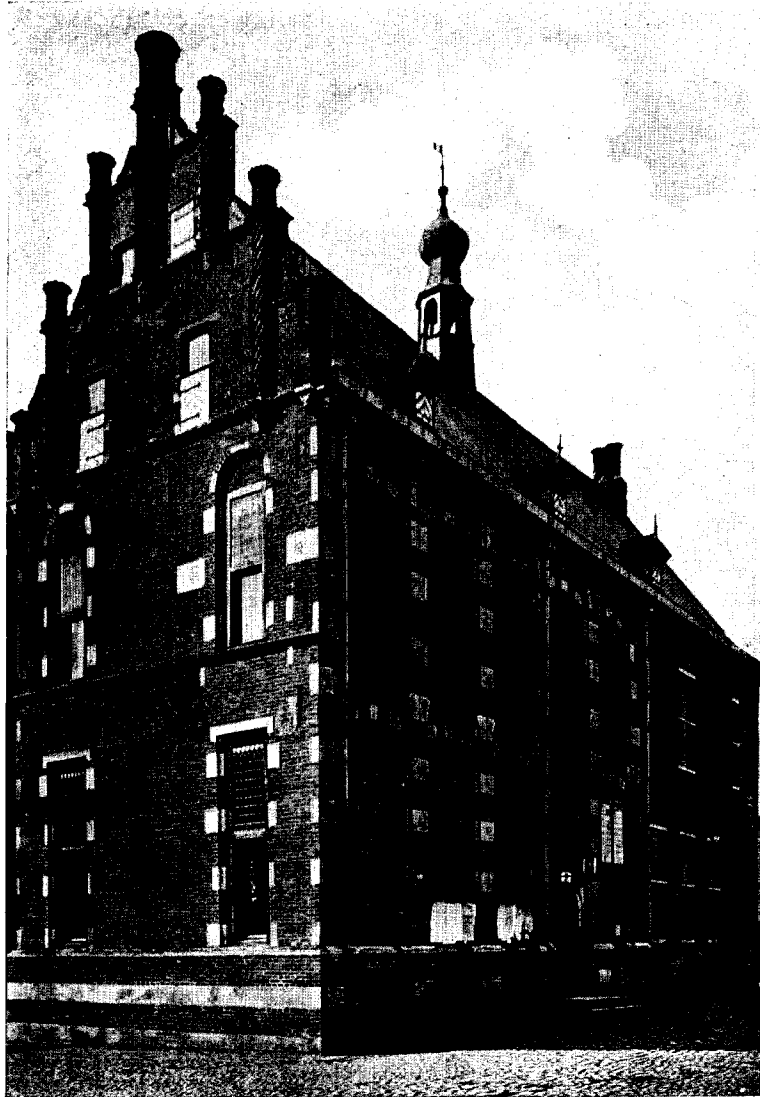
Twee ontwerpen, van 21 Mei en 6 September 1653, zijn bewaard gebleven. Het laatste werd uitgevoerd. Hieronder volgt de indeeling, waarbij de ramen: Overijssel, Raad van State en Admiraliteit Noorderkwartier in het hoofdkoor moeten gedacht worden. Staphorst en IJhorst; Genemuiden Meente Gilden; Magistraat van Hasselt; Steenwijk, Hasselt; Zwolle; Kampen; Deventer; Admiraliteit Noorderkwartier; Raad van State; Overijssel; Drente; Drost van Sallant; Drost van Twente; Drost van Vollenhove; Drost van IJsselmuiden; Scholtis Haersolte; Consistorie; Roven.

Van het oorspronkelijk plan weten wij, dat er personen waren, die voor de eer bedankten, om op hun kosten in de kerk met een wapen te prijken. In 1660 kwam nog het antwoord van den Prins van Oranje in, dat men gerust zijn wapen in een glas mocht zetten, mits het Z. H. niets kostte. Zoowel de uitvoering als de inning der gelden hiervoor duurden lang. Van al die glazen is slechts één ruitje over en wel van het glas, geschonken door den Raad van State.

Wat den toren betreft, bekend is, dat men daaraan in 1558 werkte en in 1596 nog aan hem arbeidde. In 1618 besloot men den toren van een klokkenspel te voorzien, dat in 1663 tot stand kwam. Den 13 Mei 1725 sloeg de bliksem in den toren, waardoor „de gemelde toorn met het klokkenspel” en kerk verbrandden. Tot herstel ontving Hasselt 2000 gulden uit de provinciale kas en toestemming tot het houden van een inzameling in de provincie. De geldelijke afwikkeling hiervan werd een alleronverkwikkelijkste geschiedenis, waarbij vooral de predikant Zacharias Spies de grenzen tusschen het mijn en dijn schromelijk vergeten had. Hasselt kreeg geen klokkenspel meer. Aan de tegenwoordige kerk kan men nog de sporen van den brand zien, maar tevens, dat zij toen niet zóó geleden heeft als men het

destijds liet voorkomen. In 1904 werden aan de kerk werkzaamheden uitgevoerd, die niet van een deskundige leiding getuigen.

Wat de orgels in de kerk betreft, wordt reeds in het midden der 15e eeuw vermeld

Gezicht op Oost- en Noordzijde van het Stadhuis te Hasselt.

onder de „boke ten chore” „een antiffenarius op papijr gescreven, dat men op den orghel meest bezyghet”. In de 16e eeuw worden twee orgels in de kerk vermeld. Voor het herstel van het eene moest in 1506 schatting opgebracht worden door de kerspelburen in 1515

werd het vernieuwd en in 1622 hersteld. Het andere orgel was het kleine op het schepenkoor; het werd in 1532 hersteld en in 1582 vernield. De kerk, vóór de Hervorming gewijd aan den H. Stephanus, is thans eigendom der Nederlandsch Hervormde Gemeente, de toren behoort aan de burgerlijke gemeente.

De kerk is opgetrokken in baksteen met spaarzaam gebruik van bergsteen voor afdekkingen. Zij is driebeukig, tusschen midden -en zijbeuken bevinden zich geprofileerde pijlers. Iedere beuk is gesloten met vijf zijden van een achthoek. De middenbeuk, uit \pm 1400, is inwendig tusschen toren en triumfboog 18.30 M. lang en 8.10 M. breed, terwijl het koor 11.70 M. lang is. De geheele Noorderzijbeuk, evenals de Zuiderzijbeuk uit het derde vierendeel der 15e eeuw, is 35.5 M. lang en 5.50 M. breed, de geheele Zuiderzijbeuk 36.80 M. lang en 7.10 breed. De middenbeuk is in vier, de zijbeuken elk in vijf gewelfvakken verdeeld, elk met een kruisgewelf overspannen met ribben, de koorsluitingen met straalgewelven. Op den sluitsteen in de koorsluiting van den middenbeuk komt de H. Stephanus voor. De oorspronkelijke ramen zijn vervangen door houten met groote ruiten, met uitzondering van het ruitje bovenvermeld. In het koor van den hoofdbeuk vindt men aan den Noordkant een dichtgemetseld raam, waarvan de oorspronkelijke traceering nog aanwezig is, evenzoo eenzelfde raam in den noordelijken zijbeuk in de koorsluiting aan den zuidkant.

Aan de Zuidzijde zijn alle ramen zeer ingekort. Blijkens de jaartallen in de vensters dagteekenen de tegenwoordige uit 1841 tot 1854.

Tegen den Noordelijken zijbeuk is een traptoren gebouwd met drie achtereenvolgende inspringende afdeelingen, waarmede men boven de gewelven kan komen. Een toegang tot den traptoren van het kerkhof uit is gedicht; men bereikt hem van de kerk uit. Eveneens is dichtgemetseld een toegang, die boven den eens lager liggenden noordelijken zijbeuk voerde.

Vlak tegenover den tegenwoordigen ingang aan de noordzijde der kerk ligt een dichtgemetselde toegang aan de zuidzijde.

De ingebouwde drie geleedige toren uit \pm 1380, hersteld 1558—1596, heeft een tufsteen onderstuk, het overige is van baksteen met bergsteenen afdekkingen. Elke afdeeling is aan de Westzijde voorzien van drie hooge blinde vensters met traceeringen. Van boven eindigt de toren in een omgang met leuning, waarboven zich een hooge leienspits met lantaarn, van na 1725, verheft. Van het kruisgewelf, dat eens inwendig de onderste afdeeling afsloot, zijn alleen nog de hoekstukken aanwezig.

Aan de zuidzijde der kerk, dicht bij het koor, vindt men drie gebouwen, van de kerk uit te bereiken. Het meest Oostelijke, thans catechiseerkamer, uit het tweede vierendeel der 15e eeuw, is in baksteen opgetrokken met enkele banden van tufsteen vooral in de beeren. Inwendig is het overdekt met twee kruisgewelven op ribben en heeft een eikenhouten wandbetimmering met briefpaneelen uit de 16e eeuw. De twee puntgevels aan de zuidzijde met overhoeks gestelde toppinakels en gewrongen hoekpinakels zijn zeer karakteristiek. In de geveltoppen ziet men spitsbogige nissen met baksteenen traceeringen.

In Westelijke richting volgt dan een stovenhok en ten Westen hiervan een gebouw, voormalige kapel, thans consistoriekamer, uit de tweede helft der 15e eeuw, overdekt met een steenen netgewelf. Zij is gedekt door twee loodrecht op den Zuidmuur van het schip

geplaatste lessenaardaken, waar tusschen een zakgoot. Tusschen consistoriekamer en kerk is een groote dichtgemetselde spitsboog.

In den Noord- en Zuidbeuk vindt men wijdingskruisen. Tegen den Noordelijken torenmuur een in 1904 ontdekte, doch beschadigde voorstelling van den H. Christophorus uit het einde der 15e eeuw.

Verder zijn opmerkelijk: het eikenhouten doophek met „Anno 1620”; een eikenhouten preekstoel, deels vernieuwd, met overblijfselen uit het derde vierendeel der 18e eeuw; een koperen lezenaar uit den aanvang der 18e eeuw; een staande klok (uurwerk) met een mannetje, dat de uren slaat, met het opschrift: „Anno Domini 1617”; het orgel met den bouw waarvan in 1802 is begonnen en dat in 1807 is voltooid blijkens het opschrift Het nachtmaalszilber bestaat uit twee zilveren bekers, een kleine en een groote schaal. In de bekers staat: „De drinckbeeker der dancksegginge daermede wij danck seggen is de gemeijnschap des bloets Christi”. In den rand staat aan de onderzijde het jaartal „1655” en als merk het wapen van Zwolle, waarboven „R. D.”

De schotels, uit het einde der 17e eeuw, zijn van een gevierendeeld wapen voorzien.

Het rechter bovenkwartier is gedekt met drie ezelskoppen en een hardschild met naar links zienden klimmenden leeuw; het linker bovenkwartier een gedeeld schild, bovenkwartier beladen met een Phoenix, benedenkwartier drie rozen; het rechter benedenkwartier beladen met naar links springenden hazewind en het linker benedenkwartier met vier scharen.

In den toren hangen twee klokken, met opschriften in blokletters. Op de grootste staat:

„Ciprianus Crans Jansz. Amstelodami
Anno 1738 me fecit”.

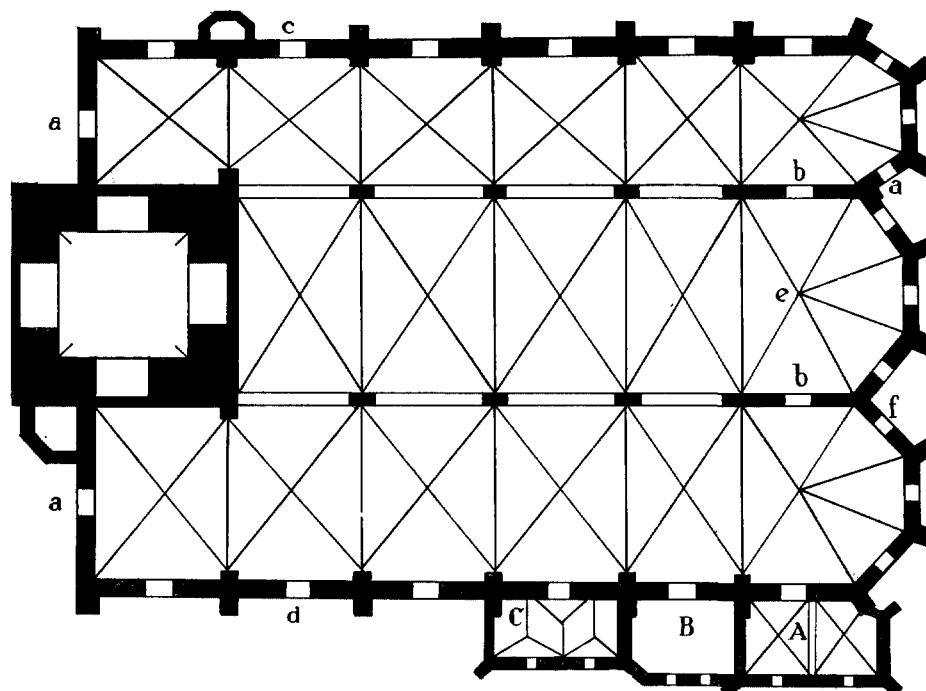
in het lijf staat verder „de stad Hasselt”.

Op de kleine: „Laudabo nomen meus quoniam suavis est dns. aeternum misericordia Ao. 1662”.

Op het orgel leest men de namen der regeeringsleden in 1802 en 1807 tijdens de bouw van het orgel.

H e t K l o o s t e r. Op de oude plattegronden van Hasselt komt op den hoek van Gasthuissteeg en Baangracht een gebouw met torentje voor, zijnde een overblijfsel van het Mariaklooster, een vrouwenklooster van de derde orde van St. Franciscus. Dit klooster bestond reeds in de 13e eeuw en lag in 1397 nog „buiten op ten borchwalle”, dus buiten de toenmalige ommuring. De groote uitbreiding der gebouwen in den loop der tijden leende het zeer tot herbergen van gewenschte en ongewenschte gasten. De stadhouders te Hasselt komende namen er hun intrek. In 1573 hielden de soldaten er zeer in huis. In 1584 richtte de vrijheer van Hohensaksen er zijn huizing in. Toen de kloosterlingen van Dikningen en van Zwarte Water binnen Hasselt een schuilplaats zochten en vonden, huurden de zusters van laatstgenoemd convent den 22 April 1588 een gedeelte van het klooster.

In 1582 had het convent veel te lijden. Den 3en Mei 1592 kwam een regeling met de nog overgebleven tien bagijnen tot stand. In 1610 werd de kerk nog hersteld en de gebouwen behoorlijk onderhouden en woonden er nog conventualen in, die een dienstmaagd hielden. De laatste bagijn stierf 12 Januari 1617. In 1704 was de kerk geheel vervallen. Den 26 Januari 1615 werd het bagijnenreventer ingericht tot gasthuis en woonde de predikant in het klooster. In 1734 werd een gedeelte, „het Kloosterhuis”, in erfpacht uitgegeven en er een zeepziederij in opgericht. Na mislukking dier onderneming trachtte men er een Fransche school in te vestigen. In 1814 en 1823 werden de nog overgebleven gebouwen voor afbraak verkocht. Aan het klooster was een Proveniershuis verbonden.

Plattegrond van de Groote Kerk te Hasselt.

Het Museum te Zwolle bezit twee koperen zegelstempels van dit klooster, uit het einde der 15e eeuw, vertoonende de H. Maagd met het Kind in de zon en staande op de Maan, omgeven met een bloemenrand en een rand met het opschrift in Gothieke letters: „Domus sororum ordinis de penitencia in Hasselt”.

De Heilige Stede. De Heilige Stede met hare sacramentskapel, waarvan groote roep uitging ter zake van een voorgevallen mirakel, bestond reeds vóór 1328; zelfs wordt op aannemelijke gronden beweerd, dat de kapel in de 13e eeuw gesticht is. Zij stond bij de Enkpoort op een plein met muur afgesloten, dat ook voor begraafplaats diende. In 1582 werd deze kapel geplunderd, het orgel vernield en het lood gestolen. In Augustus

1587 werden de muren om het kerkhof afgebroken en den 29 Juni 1590 besloten Schepenen en Raad tot afbreken der kapel. Toch trok menigeeen trots alle strafbepalingen naar de hem dierbare plek. Sinds 1891 is de parochie Hasselt weer eigenaresse van den grond en resten onder den grond der Heilige Stede en tracht men aan de plek weer haar ouden glans te verleen. Een gedeelte der fundeeringen van de Sacramentskapel bestaat nog.

De Roomsche Katholieke kerk. Op den hoek Hoogstraat en Raamsteeg lag aan de zuidzijde eens het „Olde Gasthuis”, dat in 1390 was opgericht. Hier werden in 1748 de R. K. godsdienst uitgeoefend, terwijl in 1763 een priester voor het garnizoen werd toegelaten. In 1809 schonk Lodewijk Napoleon bij diens bezoek aan Hasselt het „Olde Gasthuis”, intusschen Rijks-Arsenaal geworden, aan Hasselt tot een R. K. kerk en dat „volgens een plan en opgave”, aan den minister van eeredienst voor te dragen. Zij werd in laatstgenoemd jaar verbouwd, ingewijd aan den H. Stephanus en bezit thans: een zilveren godslamp uit de 18e eeuw en een koperen kandelaar uit de 15e eeuw.

Het Armhuis. Eens lag het Weeshuis in de Hoogstraat en naar het schijnt was het rijk aan goederen, die langzamerhand zoo verminderden, dat het huis zelf in 1770 verhuurd werd. Plannen voor een nieuw armhuis, vereenigd met het weeshuis, in 1771 geopperd, kregen hun beslag, toen de Graaf van Rechteren Limpurg in 1775 aan de stad in de Ridderstraat het Armenhuis tot verpleging van weezen en behoeftige oude en gebrekkige lieden van den Hervormden godsdienst schonk. In 1773 was in dit gebouw een speldenfabriek en tabakskerverij gevestigd.

Aan de achterzijde van dit huis zijn opmerkelijk de overwelfde kelder; dichtgemetselde ramen, met berg- en baksteen middenstijlen; een overstek op bergsteen dragers en overblijfselen van een traptoren. Dit gedeelte dagteekent uit het midden der 15e eeuw.

Het voorste gedeelte van het gebouw dagteekent uit de tweede helft der 16e eeuw, doch werd in de 18e eeuw verbouwd.

Op een gevelsteen komen twee schilden voor: het rechterwapen is dat van Hasselt, het linker is beladen met de kleuren van Hasselt, daaronder leest men: „Het Armen- en Weezenhuis Anno 1775”.

Vermoedelijk was het eens een zeer aanzienlijke woning en dankt de Ridderstraat aan een zijner bewoners haar naam.

Huizen. Van de merkwaardige huizen vermelden wij:

Heerengracht D. 67. Puntgevel, met bijtels, begin 17e eeuw. Opgetrokken in baksteen, zandsteen waterlijsten en afdekkingen. Ontlastingsbogen. Bergsteen kopje als draagsteen. Ankers.

Heerengracht D. 73. Topgevel met in- en uitgezwenkte zijkanten. Drie top- en twee hoekpilasters op bergsteen dragers. Baksteen tandlijst. Gevelsteen met „1592”. Benedengedeelte gewijzigd.

Heerengracht A. 102 en 103. Twee soortgelijke gevels als D. 67. Gevelsteen „1644.”

Hofstraat B. 23. Overblijfselen van een baksteen topgevel met bak- en zandsteen waterlijsten. Draagsteen met leeuwenkop. In de ankers 1611.

H o f s t r a a t B. 141. Overblijfselen van een topgevel met baksteenen waterlijst. Boogtrommels gevuld met vlechtingen van roode en gele baksteen. Gevelsteen met schild, waarin een R en ter weerszijde „16” en „12”.

H o o g s t r a a t A. 4. Gevelsteen met „1564”.

H o o g s t r a a t A. 6. Baksteenen gevel met enkele blokken zandsteen. Ingezwenkte zijdkanten met ronde afdekking voorzien van bijtels. Derde vierendeel 18e eeuw.

H o o g s t r a a t A. 9. Soortgelijke gevel als D. 67. Eerste helft 17e eeuw.

H o o g s t r a a t A. 14. Gepleisterde gevel met drie steenen: een met twee naar elkander toe galopperende paarden, waartusschen een kopje; rechts hiervan een met opschrift „Jan H, Anno 1611” en schild met huismerk; links „Jan H, Anno 1611” met een schild en ander huiswerk.

H o o g s t r a a t B. 16. Topgevel, derde vierendeel 17e eeuw, met waterlijst van Bentheimersteen. Ontlastingsbogen. Slingerlijn in metselwerk.

H o o g s t r a a t B. 43bis. Trapgevel, begin 17e eeuw, met zandsteenen waterlijsten, afdekkingen en draagsteen. Ontlastingsbogen.

K a l v e r s t r a a t B. 58. In den gevel een zandsteenen kopje. Laatst 15e eeuw.

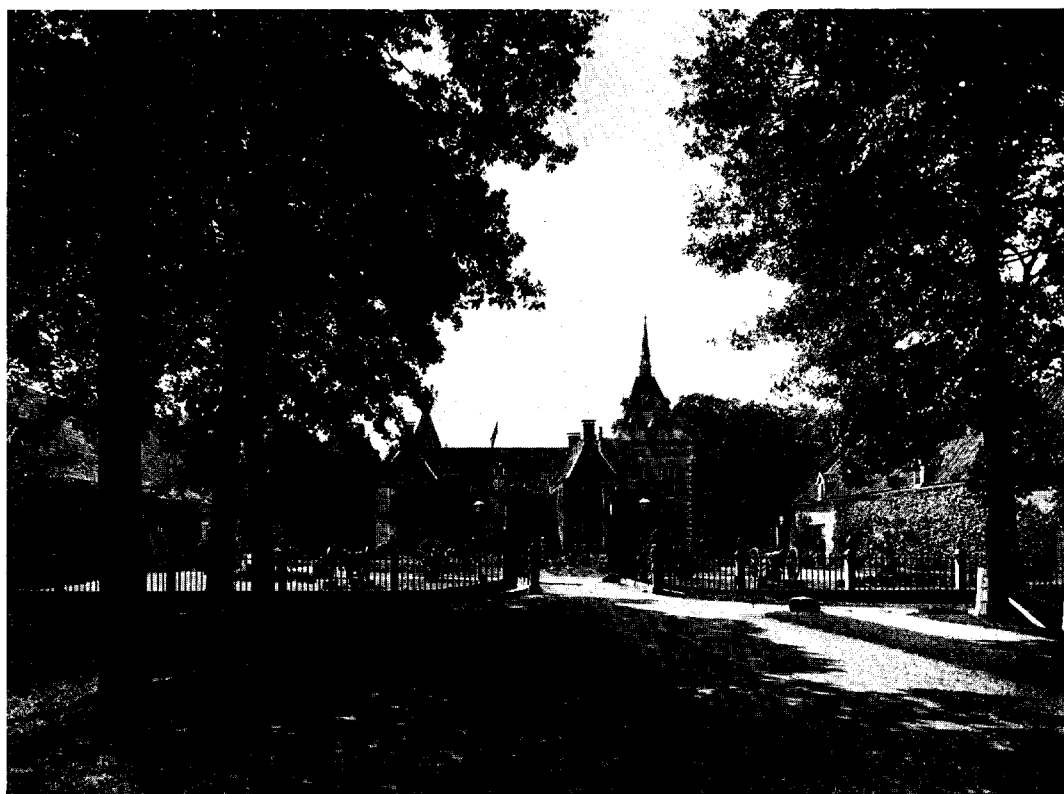
N i e u w s t r a a t C. 4. Dergelijke gevel als D 67. Gevelsteen met een koe en „Anno 1627”.

V e e r s t e e g A. 64. Gevelsteen met „1580”.

DE HAVEZATHE 'T NIJENHUIS

door F. A. HOEFER.

Het Nijenhuis wordt het eerst in 1457 genoemd. Evert van Wytman werd toen den 21 April door den bisschop van Utrecht met het huis van dien naam beleend. Op de kaart van Van Mierlo komt het wapen der uitgestorven familie Wytman voor, zijnde een zilveren

Het Kasteel het Nijenhuis. Voorgebouwen, Voorhof en Hoofdgebouw. Naar een cliché uit Buiten.

schild, beladen met drie rechter of gewone schuinbalken van sabel, beladen met zeven gouden ruiten: 2, 3 en 2. Evert werd in deze bezitting opgevolgd door zijn zoon Johan; van hem kwam zij met andere goederen aan zijn dochter Haasset, gehuwd met Steven Kampferbeke. De Kampferbeke's voerden een schild van keel met een zilveren klimmenden

leeuw naar rechts, dragende op de borst een schild met vijf gouden vakken, grenzende aan vier vakken van sabel.

Na het overlijden van dit kinderloos echtpaar kwam 't Nijenhuis in het bezit van Robert van Ittersum, gehuwd met een dochter van Evert van Wytman, wier naam echter onbekend is. De beleening had 19 Augustus 1487 plaats en den 24 Juli 1497 opnieuw. Achtereenvolgens vinden wij 't Nijenhuis in het bezit van verschillende leden der familie van Ittersum. Van hier werd Robert van Ittersum, geboren 30 Mei 1645, den 27 Mei 1669

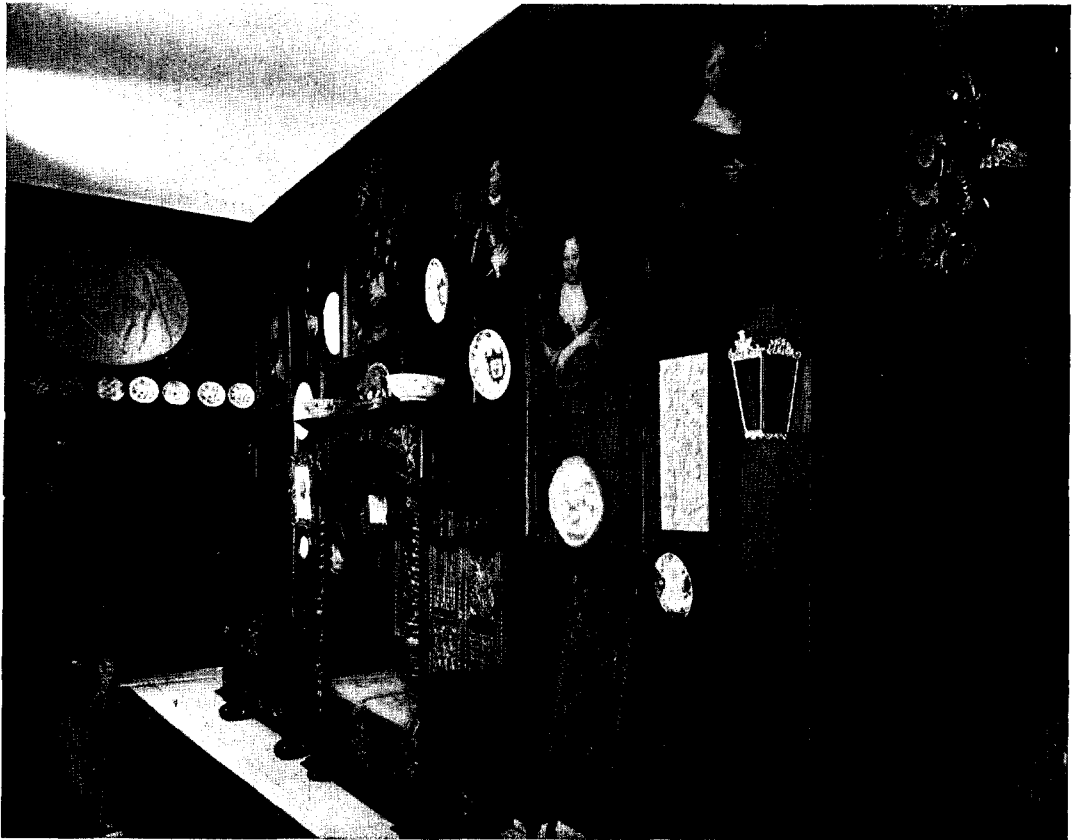

Het Kasteel het Nijenhuis. Rechter vleugel van de Hal. Naar een cliché uit Buiten.

ter vergadering van Ridderschap en Steden verschreven. Van hem is tevens bekend, dat hij het huis verbouwde in den toestand, zooals het tot 1851 bleef. Hij overleed 7 Februari 1705 en was ten tweede male gehuwd met Eleonora Sophia Bentinck, die 3 October 1710 overleed. Zij legateerde 't Nijenhuis aan haren Engelschen neef Karel Jan, zoon van haren broeder Hans Willem Bentinck, de eerste graaf van Portland. Deze verkocht in 1773 't Nijenhuis aan zijn neef Willem Bentinck, die slechts één kind, Adolf Karel, naliet. Zijne talrijke kinderen verkochten 't Nijenhuis, na het eenige jaren te zamen bezeten te hebben, waardoor het in het geslacht Knobelsdorff kwam. Het huwelijk van Adolphine Wilhel-

mine Charlotte Baronesse van Knobelsdorff met Werner Karel Baron van Pallandt, den 17 Mei 1888, bracht 't Nijenhuis in het geslacht der van Pallandt's.

Het kasteel, door een gracht omgeven, bestaat uit een hoofdgebouw uit de 16e eeuw, verbouwd in de 17e en 18e eeuw, met twee rechthoekige er op staande vleugels, uit het einde der 17e eeuw. Hierdoor wordt een voorpleintje gevormd, met een Noordelijken en Zuidelijken hoektoren uit het einde der 19e eeuw.

Het Kasteel het Nijenhuis. Linker vleugel van de hal. Naar een cliché uit Buiten.

In den topgevel boven het met bergsteen omlijste ingangsvak staat het wapen der Knobelsdorff's en in de gootlijst het later aangebrachte jaartal: MCCCCXXXVII. Van de twee bouwhuizen vindt men in het rechter, front makende naar het huis, het jaartal 1687 en in het linker 1694.

Bij het hek vóór de bouwhuizen staan twee bronzen vuurmonden op affuiten, afkomstig van de havezathe den Gelder. Deze vuurmonden zijn voorzien van het wapen der Republiek der Vereenigde Nederlanden met het opschrift: „Vigilate Deo confidente”

Het Kasteel het Nijenhuis. Schoorsteen met Venetiaansche kandelabers
in de eetzaal. Naar een cliché uit Buiten.

en verder: de eene „Joh. Maritz fecit 1787” en de andere: „Joh. Maritz fecit
1788”.

Uit hunne geschiedenis stippen wij het volgende aan. Eens stonden op het voor-

plein van de havezathe den Gelder twee bronzen kanonnen, afkomstig van Coenraad Willem Baron van Dedem. Volgens de overlevering waren zij voorzien van de wapens van Castilië en Arragon. De berichten omtrent de herkomst dier stukken loopen uiteen. Volgens het eene had Baron van Dedem ze op de Franschen veroverd, volgens het ander had de hertog van Marlborough ze aan den generaal geschonken uit den buit van St. Leeuw. De achterkleinzoon van den krijgsoverste, die het allicht het beste kon weten, vermeldt ze als een geschenk der Staten-Generaal. In 1785 werden deze vuurmonden aan de patriotten van Deventer ten gebruikte afgestaan en verdwenen. Later werden zij op verzoek der familie op last van den koning van Pruisen twee vuurmonden geschonken uit de te Wezel samengebrachte. Deze vuurmonden staan thans op 't Nijenhuis.

Vóór den ingang zijn in bergsteen en palen de wapens van Knobelsdorff en van Pallandt gebeiteld met er boven „1700”. Vermoedelijk zijn zij oorspronkelijk samengesteld uit overblijfselen uit de eerste helft der 17e eeuw en hierheen overgebracht.

Gaat men in het kasteel, dan trekken in de voorhal twee marmeren reliefs, afkomstig van het huis den Gelder, uit de tweede helft der 17e eeuw, in dwarsovaal, de aandacht. Verder vindt men in het huis verscheidene oude schouwen, uit het laatst der 17e en uit het begin der 18e eeuw, w.o. in de rookkamer een met een schilderstuk van Dionys van Nijmegen (geb. 1705 te Rotterdam, aldaar overleden 28 Augustus 1798) met de voorstelling van Venus en Vulcanus, afkomstig uit een huis uit Rotterdam. Verder in de rookkamer, bekleed met een geschilderd behangsel, voorstellende klassieke landschappen op de wijze van Is. de Moucheron, bestaande uit twee groote doeken, twee paar kleinere, twee deurstukken en een stuk in 't grauw tusschen de vensters.

In het nieuwere gedeelte van het kasteel vindt men een geschilderd behangsel van vijf stukken, door Augustijn Terwesten, voorstellende de geschiedenis van Aeneas en Dido in levensgrooten figuren en naar hier overgebracht uit een huis te 's-Gravenhage.

Onder de talrijke portretten verdienen de aandacht het meer dan levensgrooten portret uit het einde der 17e eeuw, ten voeten uit, van Maria II Stuart; het portret van Prins Maurits, zijnde een borstbeeld in harnas; en rechts voorstellingen uit het einde der 18e eeuw met betrekking tot Baron van Dedem als gezant bij de Porte; familieportretten uit de geslachten van Knobelsdorff, van Dedem en Sloet. Verder een groote verzameling oudheden, haardplaten, porselein en glaswerk, meubels, uurwerken, stoffen, gebrandschilderde ruitjes, rouwborden, wapens enz.

RECHTEREN.

In het archief van het kasteel Rechteren wordt in het jaar 1326 voor het eerst van het slot gesproken. Op den 13en April van dat jaar beleent Johan, bisschop van Utrecht, Sweder van Rechteren, knape, met het slot, dat deze bezat in Rechteren en den bisschop

Voorgevel met toegangsbrug.

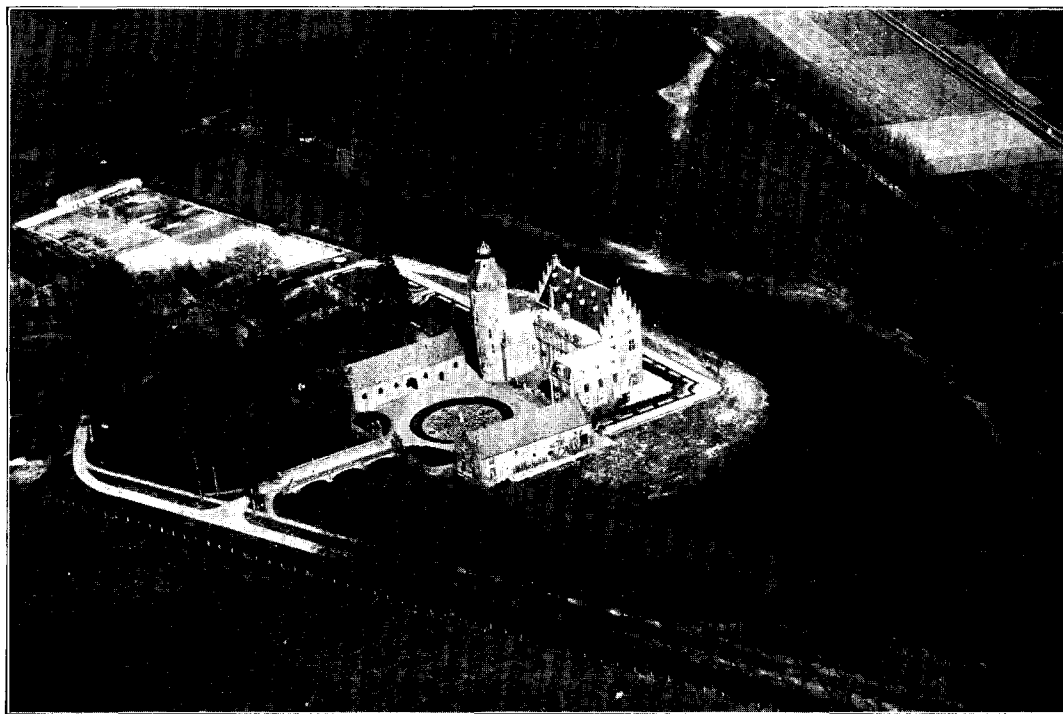
(Cliché „Elzevier”)

als een open huis had opgedragen. Sweder, die in deze acte met den naam van zijn huis wordt genoemd, was een lid van het geslacht Van Voorst. Bekend is, dat zijn vader Herman, die met zekere Luitgardis getrouwd was, in 1315 de „curtis dicta Rechteren” in ruil voor een paar erven als vrij eigen goed had weten te verkrijgen van den graaf van Bentheim en dat vóór dezen zekere Haeke van den Rutenbergh op den hof Rechteren woonde; ouder dan dezen zijn echter geen bewoners aan te wijzen.

Toch was Rechteren vóór dien tijd al een huis van beteekenis, want de oude kronieken

verhalen, dat Zwolle in 1233 van den bisschop van Utrecht stadrechten kreeg en het recht om muren te bouwen, teneinde met succes de plunderingen van de huizen Voorst, Rechteren, Rutenberg en andere „die se doe roofhuizen noemden” te kunnen tegengaan. En ook in latere jaren hebben de Van Voorsten, die achtereenvolgens het kasteel bewoonden, het den steden, die meer dan hun lief was door den landsheer met privilegies werden begiftigd, bij voortdoring lastig gemaakt.

Bovengenoemde Sweder van Rechteren overleed omstreeks 1339. Zijn dochter Luitgardis, die gehuwd was met Frederik van Heeckeren van der Eze, volgde na den dood

Het kasteel Rechteren uit het Noordwesten (Luchtfoto).

van haar ouders hen op als vrouwe van Rechteren. Door de echtverbintenis van Luitgardis met genoemden Frederik doet het geslacht Van Heeckeren zijn intrede op Rechteren; tot op den huidigen dag zijn nakomelingen van dezen Frederik eigenaars van het kasteel geweest. Dat die opeenvolgende bewoners niet Van Heeckeren doch Van Rechteren heetten, is te danken aan het feit, dat een zoon van Frederik zich is gaan noemen naar zijn kasteel. Aan deze handelwijze, welke in dien tijd veelal gebruikelijk was, heeft deze tak van het geslacht Van Heeckeren den naam Van Rechteren te danken.

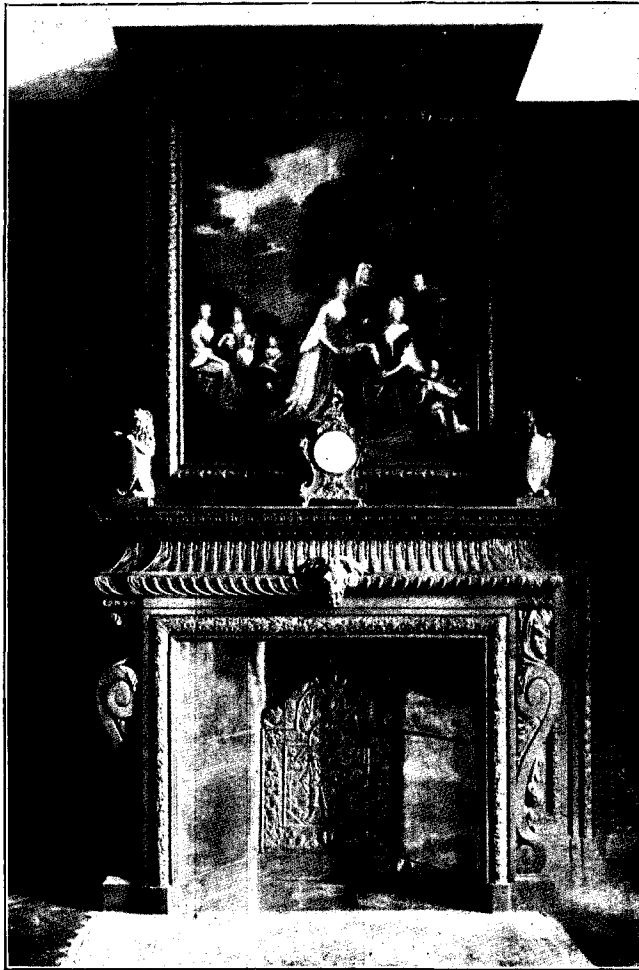
Het kasteel heeft door zijn geduchte sterkte en door zijn ligging aan de rivier de Vecht dikwijls een rol gespeeld in de krijgsgeschiedenis van het gewest Overijsel. Prins

Maurits echter gaf in 1591 last om het slot te ontmantelen, waardoor aan het kasteel het karakter van versterkte plaats werd ontnomen.

In den loop der jaren zijn vaak restauraties ondernomen. Van belang om te noemen is de herstelling, welke Johan Zeger, die in 1686 heer van Rechteren was geworden, heeft aangebracht. Hij liet de ridderzaal en de witte zaal van fraai stukwerk voorzien; een op zijn last vervaardigd schoorsteenstuk in de ridderzaal stelt hem met zijne vrouw Agnes Sophia van Raesfeld en hunne kinderen voor.

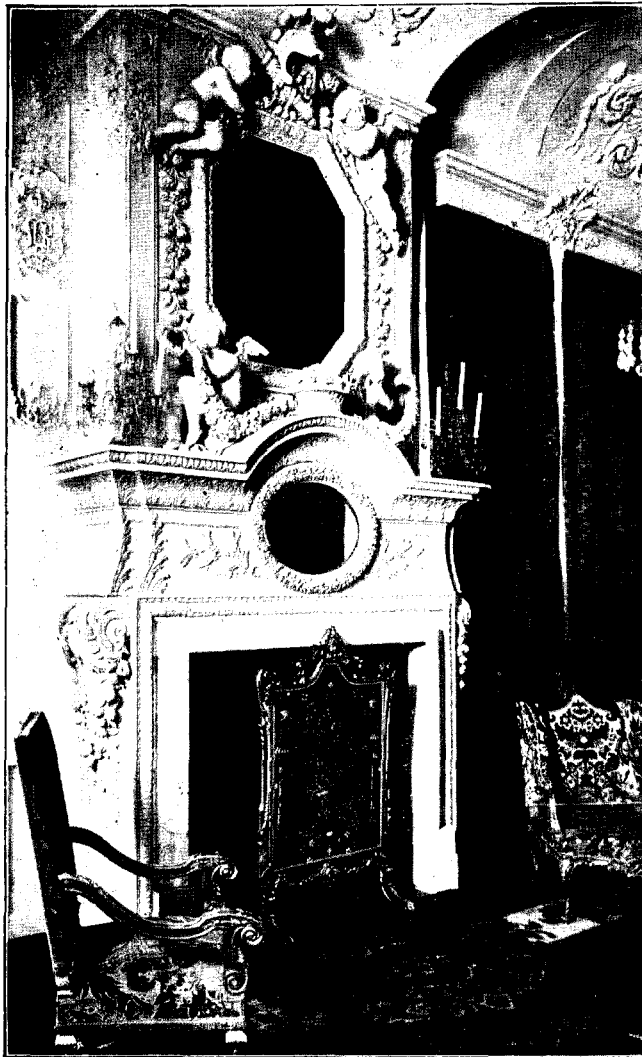
Ook aan Adolf Zeger graaf van Rechteren, die in 1906 huwde met Marguérite Christine baronesse van Heeckeren van Enghuizen, de tegenwoordige bewoonster van het kasteel, zijn belangrijke restauraties te danken. Tot aan zijn overlijden in 1918 heeft hij geleidelijk alle in den loop der jaren in minder goeden staat geraakte gedeelten van het huis laten herstellen.

In de jaren, dat deze restauratie ter hand werd genomen, zijn ook overblijfselen van muren in den grond in de buurt van den tegenwoordigen hoofdgevel teruggevonden. Met vrij groote zekerheid mag wel worden aangenomen, dat het kasteel omgeven was door een ringmuur, waarvoor een gracht lag, die weer door een lageren muur zal zijn omgeven geweest. Bij de ontmanteling omstreeks 1591 is dit alles verdwenen. Toen zal ook de kapel, die zich dicht bij den ringmuur bevond, afgebroken zijn. Over de plaats van deze kapel behoeven wij, dank zij een aantal in het archief aanwezige oorkonden, niet in onzekerheid te verkeeren. Op 14 October 1365 vermaakte Frederik van Heeckeren met zijne vrouw Luitgardis bij uitersten wil eenige goederen aan een kapel, op te richten v or het huis Rechteren. In het jaar 1373 werd de stichting dier kapel, ter eere van den Heiligen Georgius, martelaar, en den Heiligen Theobaldus, door den bisschop van Utrecht bevestigd. Duidelijk komt de ligging der

Schouw in de ridderzaal. (Cliché „Elsevier”)

kapel uit in een acte van 4 Februari 1400, waarbij Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht, aan ieder, die op verschillende feestdagen de kapel van Rechteren bij de n m u r bezocht, veertig dagen aflaat gaf. Ook in brieven van 1427 (Juli 24) en 1444 (November 13) wordt gesproken van een kapel vóór het huis.

Schouw in de witte zaal. (Cliché „Elsevier”)

Dat de kapel niet in de onmiddellijke nabijheid van het huis lag, blijkt uit de toestemming, welke de Utrechtsche bisschop op 11 Maart 1429 gaf aan Frederik van Rechteren en diens moeder om gedurende twee jaren de mis op een draagbaar altaar op het huis te mogen laten opdragen. Wanneer men nu verneemt, dat Frederiks moeder, Sophia van Groesbeek, in of zeer kort na 1429 overleed, wordt het duidelijk, dat dit verlof gegeven werd om de bejaarde en wellicht zieke weduwe Van Rechteren den gang naar de niet binnenshuis te bereiken kapel te besparen.

Vóór de algemeene restauratie, in het begin dezer eeuw ondernomen, was reeds in 1863 de steenen brug aan de tegenwoordige voorzijde van het kasteel gebouwd, ter vervanging van een eenvoudiger brug met een onbeduidend ijzeren hek; de teekeningen uit het begin der 18e eeuw geven een duidelijk beeld van den hoofdingang, welke een zoo onbelangrijken indruk maakt, dat men geneigd is zich af te vragen, hoe het komt, dat deze zoo weinig in overeenstemming is met het trotsche middeleeuwsche gebouw. Er is dan ook alles te zeggen voor de onderstelling, dat

de hoofdingang in den tijd, dat Rechteren nog een vesting was, aan de andere zijde van het huis heeft gelegen, en dat de groote boog, waarvan de moeten thans nog in den achtergevel zijn te zien, toegang verleende tot het hoofdgebouw. Ook de machicouli aan den tegenwoordigen achtergevel duidt er op, dat de toegang tot het

kasteel aan die zijde moet zijn geweest; van dezen uitbouw uit was men in staat om aanvallers, die de toegangspoort zouden trachten te vermeesteren, met afweermiddelen van boven af te bestoken.

De achtergevel, welke in zoo ruime mate den indruk van middeleeuwschen aanleg vertoont, bevat nog overblijfselen van schietgaten en thans dicht gemetselde vensters. Aan het einde der 18e eeuw is dit hoofdgebouw zowel in- als uitwendig verbouwd, terwijl het ook zijn aandeel heeft gehad in de restauratie in het begin onzer eeuw. Daarbij is geen gebruik gemaakt van handvormsteen, waardoor vooral de twee brandgevels met trappen een eenigszins starren indruk maken.

Een geheel ander aanzien heeft de tegenwoordige voorgevel van het kasteel. Wanneer men het voorplein, geflankeerd door twee bouwhuizen, respectievelijk uit de jaren 1685 en 1725, overgaat, komt men aan de trap, welke toegang tot het huis geeft. De opgang van de stoep is geflankeerd door twee gebeeldhouwde leeuwen, welke de wapens van Rechteren en Limpurg dragen. Dezelfde wapens bevinden zich ook in de kroonlijst boven den hoofdingang.

Het voorgebouw is in verschillende tijden gebouwd. Het bestaat uit een middengedeelte en twee loodrecht daarop staande, naar voren tredende vleugels. De onderste twee verdiepingen van het middengebouw en van de vleugels zijn, blijkens een jaarcijfer in het front, van het jaar 1726. Op het middengebouw is in het jaar 1898 nog een verdieping

(Foto Rijksmonumentenbureau)

Kinderportret door H. ten Oever.

gebouwd, welke bekroond is door een klokkentorentje. Hoog hierboven uit rijst het steile dak van het hoofdgebouw met zijn vele dakkapellen, schoorsteenen en geveltoppen, dat, van welken kant ook gezien, een imposanten indruk maakt.

De zijgevels bevatten nagenoeg geen versiering; breed omlijste vensters verleen eenige afwisseling aan het metselwerk. Een tegenstelling met dezen eenvoud vormt de voorgevel, waarvan de middentravée een gebeeldhouwden top en pilasters in witten steen heeft. De oostelijke vleugel sluit aan bij den, het geheel beheerschenden, verdedigingstoren. Deze is te beschouwen als het middelpunt van de voormalige verdedigingswerken. De openingen voor het uitbrengen van een houten weergang duiden hierop. De ronde toren

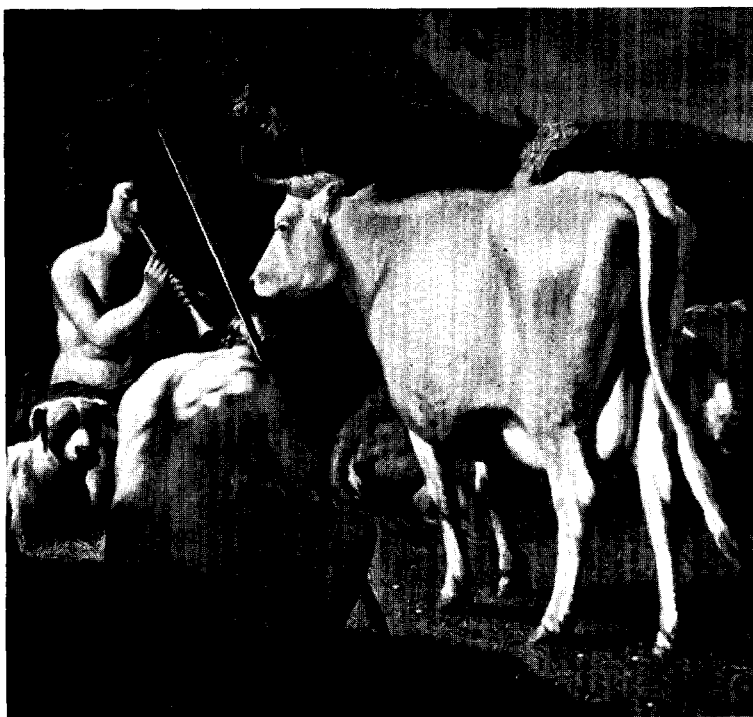

Foto Rijksmonumentenbureau

Hermes en Argus, door H. ten Oever.

dateert uit de veertiende eeuw; het achtkantig bovenstuk zal oorspronkelijk gekanteeld geweest zijn en is thans van valluiken voorzien. De peer-vormige top is in het begin van de zeventiende eeuw gebouwd; de bliksem, welke in 1666 in den toren sloeg, richtte er geen noemenswaardige schade aan. Een der vier verdiepingen diende tot bewaarplaats van het zoo rijke archief van het kasteel Rechteren.

Wie het aandurft den ruim veertig meter hoogen toren tot aan de bovenste verdieping te beklimmen, zal zijn moeite rijkelijk beloond vinden. Behalve een fraai uitzicht over een groot gedeelte van Salland, van Zwolle tot den heuvelrug bij Ommen, is van daaruit duidelijk te zien, dat het kasteel in vroegere jaren aan de Vecht gelegen heeft. Een zijarm van deze rivier, die thans nog de grachten van water voorziet, vormde eertijds de bedding van den in de Middeleeuwen en ook later nog druk bevaren stroom. Niet zonder angst zullen de op de Vecht varende schippers den hoogen toren van Rechteren in het verschiep hebben zien opdoemen, wel wetende, dat de machtige slotheeren zich vaak niet ontzagen hooge tolgelden van de vervoerde koopmanswaren te vorderen.

Aan het inwendige van het kasteel is de laatste jaren veel hersteld en vernieuwd.

Vooral de marmeren vestibule in het voorgebouw met de breede trap welke het voorhuis met het daarboven gelegen portaal verbindt, is buitengemeen verfraaid.

Achter het voorhuis, in het hoofdgebouw, ligt de voormalige ridderzaal, welke in het einde der 17e eeuw door den toenmaligen bewoner, Johan Zeger van Rechteren, gelijk hierboven reeds is vermeld, werd hersteld. Hij liet er een houtbetimmering aanbrengen en een gebeeldhouwde schouw maken. Boven de schoorsteen kwam een familie-tafereel te hangen, waarop o.m. Johan Zeger en zijne gemalin Agnes Sophia van Raesfelt voorkomen. Aan dien tijd van herstelling en verfraaiing herinnert nog het jaartal 1696 in de gestucadoorde zoldering.

Ter zelfder tijd werd ook de zoogenaamde witte zaal, naast de ridderzaal gelegen, onder handen genomen en van kleurige damasten en fluweelen bekleeding voorzien. Snijswerk in den trant van Marot aan de deuren en den schoorsteen geeft aan het geheel dier zaal een pompeuzen indruk. In den schoorsteen is ingevoegd een portret van Adolf Hendrik van Rechteren, die weliswaar nimmer eigenaar van het slot is geweest, doch wiens nagedachtenis men, omdat hij tot tweemaal toe het beheer ten behoeve van een minderjarigen Heer van Rechteren op zich had genomen, op deze wijze heeft willen eeren. Aan oude schilderijen is het kasteel trouwens rijk. In de ridderzaal hangen, behalve het reeds genoemde schoorsteenstuk, nog portretten van Joachim Hendrik Adolf van Rechteren (overleden in 1717) en zijne gemalin Amalia Alexandrina Frederica gravin van Limpurg Speckfeld. Voorts nog schilderijen van Jacob Hendrik van Rechteren (overleden 1878) als Johanniter ridder, en zijne vrouw Jacqueline Henriette Anna Elisabeth van Rechteren van Appeltern. In de vestibule vallen portretten van Johan van Heeckeren genaamd van Rechteren (overleden omsteeks 1580) en zijne vrouw Agnes van den Clooster te bewonderen en is een eerst kort geleden gerestaureerd schilderij van Joachima van Wijhe (overleden 1636), eerste vrouw van Johan van Rechteren, dat langen tijd op een der torenkamers voor het oog verborgen heeft gelegen, opgehangen.

De eetzaal, welke in de ridderzaal uitkomt, is in 1925 voorzien van een moderne wandbedekking boven de rijk gesneden lambriseering, alsmede van een nieuw plafond. Het geheel, dat op deze wijze is verkregen, is van een verrassende harmonie. Zeer fraai zijn in dit vertrek de twee deurstukken van Hendrik ten Oever, voorstellende Europa en Hermes met Argus, alsmede het schoorsteenstuk, dat de figuur van Andromeda tot onderwerp heeft. Van denzelfden schilder hangt in een der kamers in het westelijke zijgebouw nog een kinderportret. Tenslotte wordt de aandacht gevestigd op een schat van oud porselein, dat zich in de eetzaal bevindt.

D. P. M. GRASWINCKEL.

DE BUURKERK TE UTRECHT EN HARE BOUWGESCHIEDENIS.

Het silhouet der eens zoo torenrijke Bisschopsstad heeft in den loop der laatste driehonderd jaren ernstige verminkingen ondergaan, vooral door den cycloon van 1674, zeker niet minder door de sloopzucht der 19e eeuw. Ook werd van menigen Utrechtschen toren die staande bleef de naaldspits vervangen door een vlakker afdekking. Wie de verschillende, sinds [1600 geteekende ¹⁾, stadsprofielen eens bekijkt, merkt op, dat echter één toren zich daarop bestendig met nagenoeg dezelfde omtreklijnen voordoet, althans het zij herhaald — sinds welhaast drie eeuwen; wij zullen straks zien, dat in een iets verder teruggelegen tijd ook deze toren anders gehelmd is geweest — en ietwat meer schilderachtig dan de teekenaars der bedoelde profielen konden en mochten afbeelden, wilden zij aan de werkelijkheid van hun dagen getrouw blijven.

Bij dezen Buurtoren lieten zij de langgestrekte vorstlijnen van het schip der parochiale kerk aansluiten, en zeer abrupt moesten zij deze aan de andere zijde laten eindigen: de glooiende lijn, waarmede het dak eener koorsluiting zich pleegt af te teekenen, mocht hun pen niet weergeven, want zij zagen — reeds in 1590 — de kerk z o n d e r koor vòòr zich.

Talrijk zijn de lotgevallen in de bouwgeschiedenis dezer kerk; minder bewogen was het bestaan van den toren. Van hem heeft men het alleen te betreuren, dat hij zich niet kon „uitleven”, gelijk het zijn buurman, den Domtoren, wel beschoren was, die zich immers met een bekroning, in den vorm van een rijzig achtkant, verfraaid mocht zien. Den Buurtoren mocht dit niet te beurt vallen; gelijk wij straks nader zullen opmerken, toont hij niet meer dan aansta l t e n om met een dergelijke „verjonging” van zijn vormen te eindigen!

Kenneren van onze middeleeuwsche letterkunde herinneren zich de Utrechtsche „ecclesia civilis” dadelijk in verband met het leven van „Suster Bertken”, de kluizenares en dichteres, „die de Mystiek der Middeleeuwen te onzent afsluit” ²⁾. Zij overleed in 1514, na zeven en vijftig jaren te hebben „besloten” gezeten, vermoedelijk in of tegen een pijler van het (in 1586 gesloopte) koor.

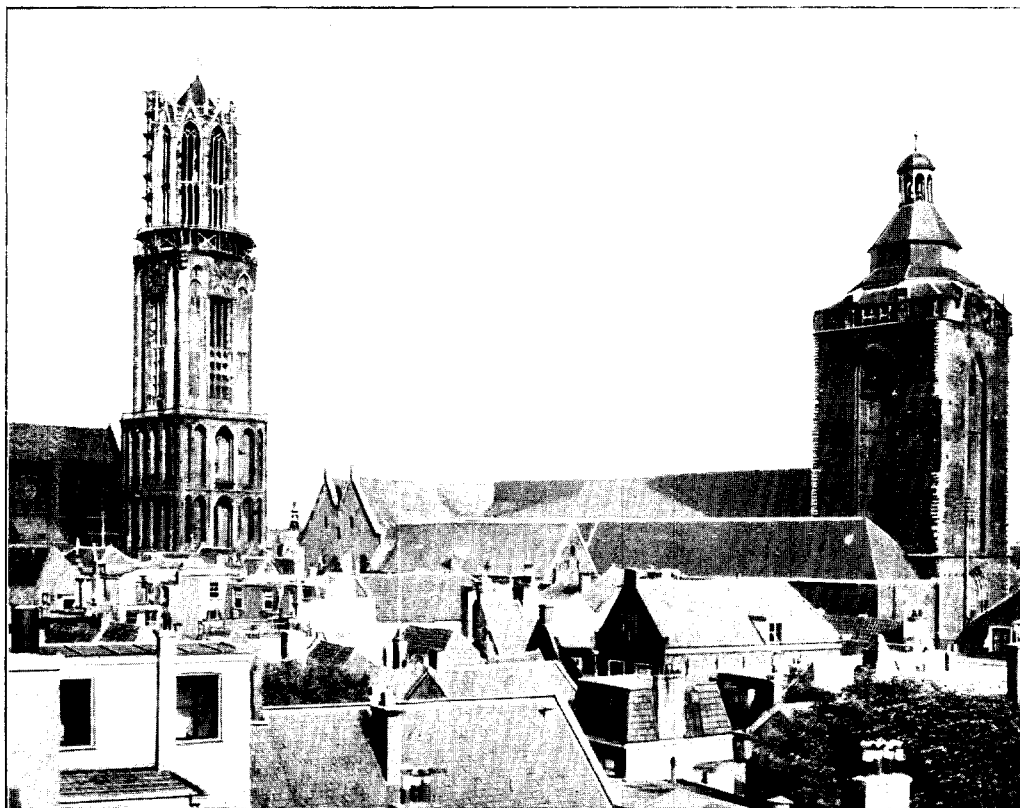
Ook voor het municipale leven van Utrecht heeft de Buurkerk groote beteekenis gehad. De toren met zijn ban- en waakklokken en zijn wachters of „coerren” was een voor de veiligheid der stad onmisbaar element ³⁾. Naast den toren lag de „kapel der oversten”

¹⁾ Vóór 1600 hebben we slechts het profiel van Melch. van Hoorn ([1575) in het Prentenkabinet te Leiden, en een kleine teekening van Buchelius (1590) in de Utrechtsche Univ. bibl.

²⁾ Zie Joha. Snellen: Een boecxken gemaket van Suster Bertken . . . (met aanteekeningen en een inleiding, Utrecht, 1924).

³⁾ De „ordonnancie opte coeren van de Buerkerketoorn” van 1 Maart 1542 schreef voor, dat er twee wachters zouden zijn, de een „die voormiddernacht tot een uren” en de ander „nae de middernacht”. De eerste moest in den vooravond een half uur lang de waakklok luiden en voorts bij af-

of wel „Raadskapel”, waar de buurspraken werden gesleten. Een raadsbesluit van 1404 bepaalde, dat het westelijk gedeelte der kerk „ter meenten behoef” gereserveerd moest blijven. Uitgestrekt als het gebouw op het eind der Middeleeuwen was geworden, belemmerde het de passage van den Steenweg naar het Zuiden en omgekeerd; men schijnt daarom in het westelijk deel een doorgang voor het verkeer te hebben toegelaten. Althans,

Afb. 1. Buurtoren en -kerk uit het N.W.

de verbodsbepaling van 1612, welke nog te lezen is op het tegen een der westelijke pijlers opgehangen ordonnantiebord (zie afb. 20), en welke boete stelde op: gaan of wandelen, dragen van water, pakken, zakken, manden, korven, tonnen enz., ja op het kruien met „cordewagens” en het drijven van vee door de kerk, die bepaling houd ik gericht tegen

roepingen van stads- of keizerswege, bij stedelijke justitie-oefeningen en verpachtingen. De ande moest 's morgens „suyt ofblasen” (lees: „uydop” of „uyt-opblasen”) nadat van Vreeburg het eerst geblasen was. Voorts hadden de wachters van 10 uur 's morgens tot 4 uur 's middags elk uur „tot allen drie hoecken van die toorn uyt” te trompetten en goed uit te zien, of er ergens brand viel te signaleeren, in welk geval zij zonder ophouden moesten blazen (van der Monde's Tijdschrift, 2e reeks, 3e deel, blz. 39).

een al vòòr de Hervorming bestaande gemeenzame gewoonte, die wij (in minder ontaarden vorm dan!) in zuidelijke landen nog heden kunnen waarnemen.

Merkwaardig is het, dat omstreeks het midden der 19e eeuw plannen hebben bestaan, deze kerk tot marktgebouw in te richten — een verbinding van de begrippen „hal” en „kerk”, welke zich in het denken van den architectuurhistoricus niet vòòrop dringt!

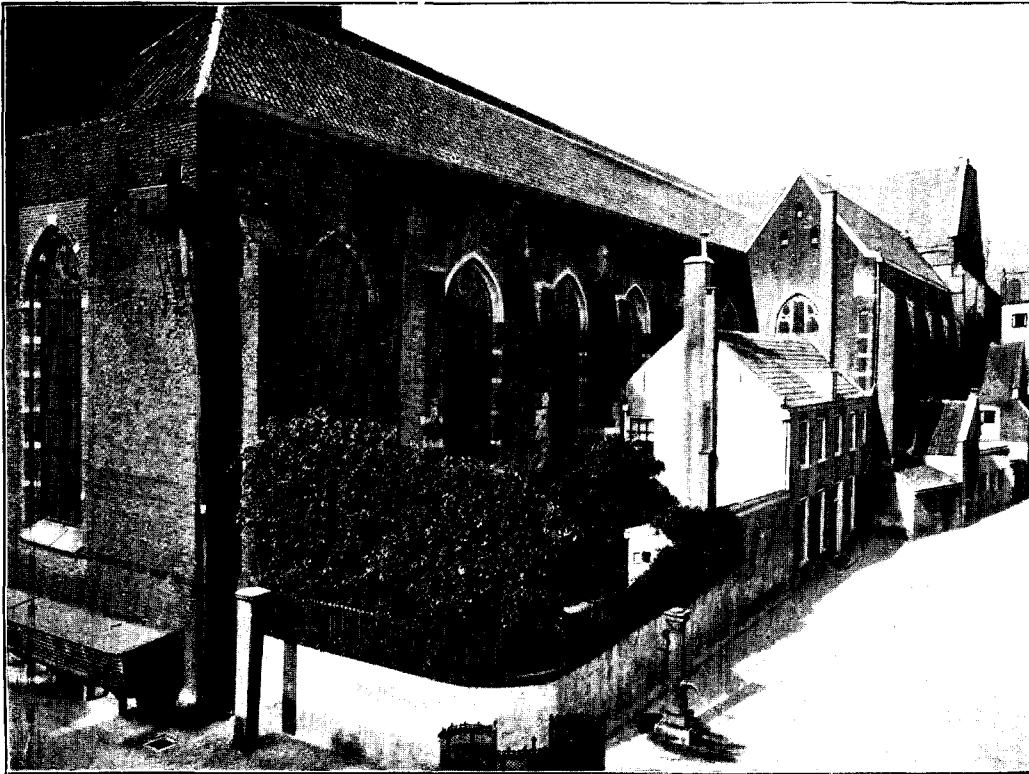
Afb. 2. Buurtoren en -kerk uit het W.

Alvorens den toren en de kerk afzonderlijk te beschouwen, worde hier iets gezegd over het materiaal, waaruit beide zijn opgetrokken. Het muurwerk is geheel van baksteen, doorgaans in staand verband, gemetseld. De in het middenschip verwerkte steen is van groot formaat: 0.31 (tot 0.32) \times 0.15 \times 0.07 M. (10 lagen 0.91 M.). Voor het overige is steen van 0.39 (tot 0.30) \times 0.14^5 \times 0.07 M. gebezigd (bij het dwarspand met vrij zware voegen, zoodat hier 5 lagen 0.47 M. meten), behalve voor de westgevels der buitenste zijbeuken, waar de steen niet meer dan 0.28 \times 0.14 \times 0.06 M. meet. Voor de gewelven is meestal steen van 0.29 M. gebruikt, behalve in het dwarspand en de buitenste zijschepen, welker overkluizing uit aanmerkelijk kleiner steenen bestaat. Met deze steen zijn ook eenige in de 17e eeuw ingestorte gewelven hersteld. Voor de blokken in de vensternebben en aan de hoeken van den toren, voor de omlijsting van den toreningang de versieringen der steunbeeren en aan den torenomloop heeft men zich van bergsteen bediend, zoo ook voor de zuilen en colonnetten met haar voet- en kopstukken. De schachten en kapitelen der dikke zuilen zijn van basaltachtige lava (andesiet)¹⁾, de colonnetten tegen deze zuilen (met uitzondering van de twee westelijke pijlerparen, die geheel van

¹⁾ De determineering van de soorten natuursteen dank ik aan Ir. A. L. W. E. van der Veen.

trachiet zijn) van roode zandsteen. De colonnetten tegen de steunbeeren zijn in baksteen opgemetseld, haar kapiteeltjes zijn van tufsteen. Trachiet treft men nog aan in de rechtstanden der scheibogen en in de gewelfribben.

De vijftiende-eeuwsche rekeningen der kerk maken meermalen gewag van leveringen „Drakenveltsteen”, ook enkele malen van „Goyssteen”, „goedelsteen” en „godersceyersteen”. „Goedelsteen” is een soort, welke in de Middeleeuwen herhaaldelijk voor-

Afb. 3. Buurkerk uit het Z.W.

komt, o.a. ook bij den bouw van de St. Jacobskerk te Utrecht. Het is wel dezelfde als de aan den dom van Xanten verwerkte „Gadel-” of „Gailsteen”, die volgens St. Beissel¹⁾ uit het Zevengebergte kwam, evenals de Drakenveltsche. Uit welke groeve deze bouwstof gehaald werd, is onzeker; men heeft den plaatsnaam Godesberg ermede in verband willen brengen. Nog minder valt er te bepalen omtrent de „Godersceyer”. Beissel vereenzelvigd de te Xanten gebezigde „Gaelscheder” met de juist genoemde „gadelsteen”, maar mij lijkt het voorzigtiger ze uit elkaar te houden, temeer daar ik in een op het Utrechtsch stedelijk archief bewaard document van het jaar 1394 een afwijkende spelling, met H als beginletter, vond.

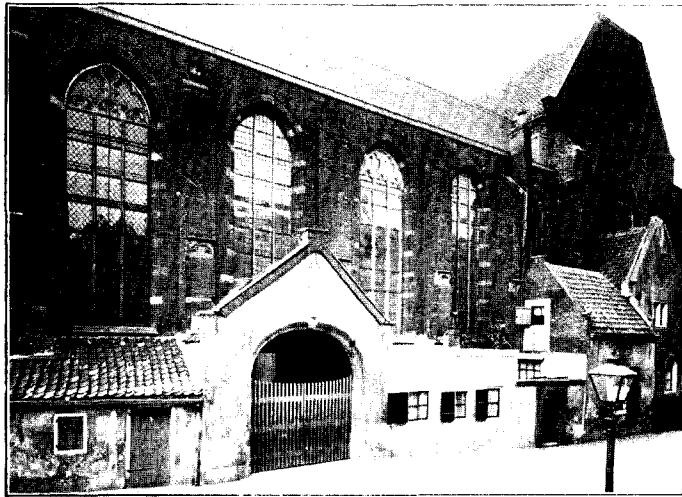
¹⁾ Die Bauführung des Mittelalters I, 133, 134, 138 en 187—188; II, 38.

Hier erkennen Jacob de Langhe en eenige anderen geleend te hebben van het kapittel van St. Marie zo voeder „Hodilsceide steens” voor den toren der Buurkerk, en beloven zij over twee jaren een gelijke hoeveelheid van die steen te zullen teruggeven ¹⁾.

Een onderzoek van de aan den toren toegepaste natuursteen zou licht hebben kunnen brengen indien hier niet vijf verschillende soorten waren aan te wijzen, nl. drakenvelder, tuf, bentheimer, lede- en naamsche steen.

I. DE BUURTOREN.

Terwijl de geschiedschrijvers algemeen enkel Maria als patrones der Buurkerk

Afb. 4. Buurkerk. Zuidschip en dwarspand.

opgeven, vermeldt van Buchel in zijn „Trajecti Batavorum Descriptio” ²⁾, dat zij gewijd was aan de H. Maagd en aan den H. Michaël. Ik vermoed, dat het patronaat van dezen aartsengel zich alleen uitstreckte over den toren. Men weet, dat St. Michiel de geliefde beschermer van torens was. Een der bovenin hangende klokken, die in 1542 door Johannes Tolhuis werd gegoten, draagt dan ook den naam Sinte Michiel.

De afmetingen van dezen toren zijn: aan den voet 12.30 M. buitenwerks, 6.20 M. binnenwerks in het vierkant;

zijn hoogte bedraagt, met inbegrip van de houten bekroning 51.80 M., terwijl de omloop zich 35.35 M. boven den beganen grond bevindt.

Deze laatste afstand vertegenwoordigt dus de hoogte van den zonder eenige inspringing oprijzenden baksteen, langs de hoeken met een bergsteenen zaagtand versierden, romp, waarboven zich een bergsteenen borstwering en een onvoltooid achtkant verheffen. Dit laatste is door de bedaking bijna geheel aan het oog onttrokken. Ter hoogte van de eerste verdieping en van den omgang loopen lijsten, bestaande uit een kraal- en -waterslag, welke den torenwanden een horizontale indeeling geven.

De onderste afdeeling heeft een rood-zandsteenen plint met kraalprofiel. In den westwand bevindt zich een slanke spitsbogige nis, welker dagkanten een rijk geleed profiel vertoonen, dat zich, ofschoon de veelsoortige bergsteen (zie boven) zeer verweerd is, als veertiende-eeuwsch laat herkennen (afb. 7). De nis bevat den in de 18e eeuw gewijzigden

¹⁾ S. Muller Fzn., Regesten van het archief der stad Utrecht I, nr. 496.

²⁾ Uitgeg. in Bijdr. en mededeel. v.h. Hist. Gen. XXVII, blz. 138 v.v.

ingang, waarboven een hoog spitsboogvenster, nu geheel dichtgemetseld, de benedenverdieping verlichtte.

Het gedeelte boven de eerste waterlijst is in den westwand van een zeer hooge, immers tot 2 M. onder den omloop reikende, nis voorzien, waarvan de dagprofielen niet meer de oorspronkelijke zijn. In het bovenste deel dezer nis ziet men een galmgat; voor

Afb. 5. Buurkerk uit het Z.O. (naar tekening van J. de Beyer, 1744).

het overige is zij thans, op een paar kleine lichtopeningen na, geheel gesloten. De andere wanden hebben hetzelfde aanzien als de westelijke, behalve dat de galmgaten in den noord- en den zuidwand gepaard zijn, en dat de nis in den oostwand eerst ter hoogte van de derde verdieping begint.

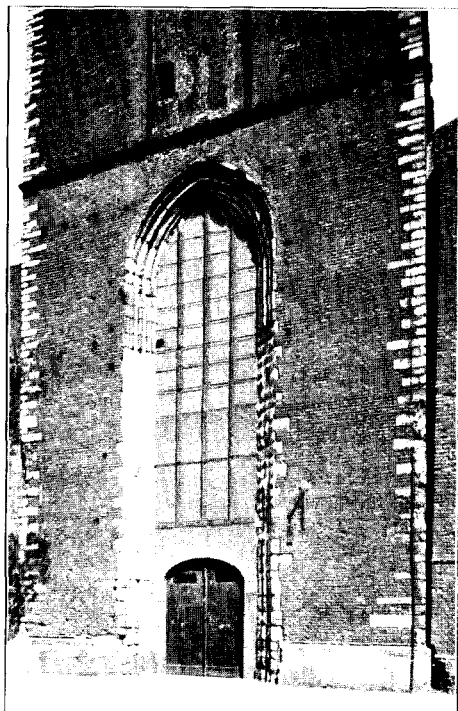
De nissen waren vroeger open en voorzien van stijlen, gelijk aan den Domtoren.

Boven het gewelf van de voormalige „Raadskapel”, d.i. de ruimte ten N. van den toren, vindt men overblijfselen van zulke bergsteenen stijlen; hieronder een waterlijst en, nog lager, den kop eener nis met profileering — een en ander ten bewijze, dat de toren aanvankelijk niet was ingebouwd.

Een aantal steenen kanonskogels is, als een getuigenis van de beschieting van

1576, in den noord- en den westwand, de naar het Vreeburg gekeerde zijden, ingemetseld.

Boven de tweede waterlijst staat een borstwering, opgetrokken tusschen vier bergsteenen hoekposten en viermaal twee schuinsgestelde, de hoeken van het achtkant schragende, beeren. In het metselwerk der borstwering bemerkt men stukken met blinde driepas-traceeringen, maar naar het midden toe eenige stijlen, die erop wijzen, dat de borstwering in de middelste vakken open was. In de contreforten zijn rondbogige openingen gespaard om de circulatie over den omloop mogelijk te maken.

Afb. 6. Buurtoren. Nis met ingang.

De omloop en het steenen achtkant zijn met lessenaarsdaken gedekt. Hierboven verheft zich een smaller houten achtkant, welks geknotte, met leien gedekte spits een open koepeltje draagt, waarop het torenkruis is geplant.

In dit steenen achtkant hebben wij het begin te zien van een slanker lantaarn, die niet tot voltooiing is gekomen.

Hoe de beëindiging van den toren aanvankelijk was, leert ons eene gewelfschildering uit het midden der 15e eeuw, welke in 1882 in de St. Jacobskerk voor den dag kwam. Zij gaf (want zij is vernietigd ¹⁾) een gezicht op de stad Utrecht te zien met een aantal spitsen, waarbij ook die van onzen toren: een houten bekroning van drie geledingen; omstreeks 1590 was deze, blijkens een teekening van Buchelius, nog aanwezig, maar kort hierop moet zij vervangen zijn door een meer gedrukte met gebroken en gewelfde lijnen, die men op het profiel (1604) naar P. Bastius waarneemt en die met haar ietwat uitspringende afdakjes sterk gelijk op den helm van den toren van V e e r e, afgebeeld op een gravure (1598) door C. J. Visscher naar P. Bast.

Wellicht reeds eerder²⁾ was de omloop dichtgemetseld en overdekt teneinde den torenwachters (zie de noot op blz. 122) beschutting te bieden.

De tegenwoordige bekroning van den toren is vermoedelijk in het begin der 18e eeuw getimmerd. In 1710 werd n.l. „het herstellen van het bovenste en het achtkante werk” hoog noodzakelijk geacht en in het volgend jaar had inderdaad een vernieuwing plaats van de kruisbalken, waarop „de koepel met de stoelen van de stads waak- en bankklokken”³⁾ rustte.

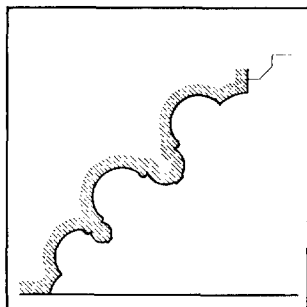
I n w e n d i g is de toren over zijn hooge grondverdieping gedekt door een kruisgewelf, waarvan de ribben, door gebeeldhouwde kraagsteenen gedragen, naar het midden

¹⁾ Een teekening in gekleurd krijt (door F. J. Nieuwenhuis) naar deze gewelfschilderij is in den topografischen atlas van het stadsarchief. (Catal. suppl. nr. 62.)

²⁾ De ordonnantie op de „coerren” is van 1542; de waakklok van 1541.

³⁾ Catal. v.h. archief II, nr. 969.

in een ring samenkomen. De kraagsteenen zijn versierd met de voorstellingen van geestelijke waardigheidsbekleeders, elk een spreukband vasthoudende (afb. 9 en 10): een paus, een kardinaal en twee bisschoppen. Wij zullen daarin dus wel de afbeeldingen der vier Latijnsche

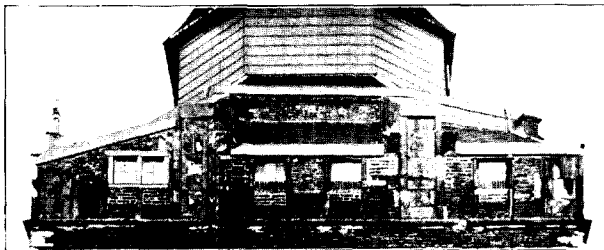
Afb. 7. Buurtoren.
Profiel van ingangsnis.

Kerkvaders, de H.H. Gregorius (als paus), Hieronymus (als kardinaal), Ambrosius en Augustinus (als bisschoppen) hebben te zien. In den westwand dezer verdieping is een hoog opgaande spitsboognis met eenvoudig geprofileerden dagkant; in den oostwand beantwoordt hieraan de opening, welke deze ruimte met het middenschip der kerk in verbinding stelde, doch thans, op een kleinen doorgang na, is dichtgezet, om aan het orgel een achterwand te geven.

De noordwand bevat den toegang tot een in de muurdikte uitgespaarde trapkoker, onderaan achthoekig, op 3.30 M. hoogte rond van omtrek. Waar de wenteltrap begint, kijkt men westwaarts in een kluisvormige, door een tonggewelfje overspannen ruimte, in welke noordwand een nauw toeloopende spleet lucht en licht van buiten toeliet. In den westwand dezer kluis, die wel voor cachot bestemd is geweest ¹⁾, is een diepe nis uitgespaard, terwijl aan de oostzijde nog stukken over zijn van de bergsteenen posten, waartusschen de afsluiting hing.

De verdieping boven het torengewelf heeft in elken wand een van den vloer opgaande diepe nis met vlakke dagkanten, welke doorloopt tot de volgende verdieping. In de noordelijke nis mondt de trap uit; in de oostelijke is op ongeveer 10 M. boven den vloer een spitsboog ter dikte van 0.40 M. geslagen en bevindt zich gelijkvloers een opening naar de ruimte onder de kap van het middenschip. In de achterwanden, behalve in de oostelijke, zijn smalle lichtspalten gebroken. Balklagen op muurstijlen, door zandsteenen consoles gedragen, herinneren aan het vroeger bestaan eener zoldering, welke deze étage in tweeën deelde.

De volgende verdieping, waar de klokken hangen, bereikt men langs een in den zuidoosthoek uitgespaarde wenteltrap, die zich voortzet tot den omloop. Men ziet hier de koppen der juist beschreven venster-nissen, in wier (latere) vulwanden de galmgaten zijn aangebracht. Boven en terzijde van deze koppen toonen vertandingen in het metselwerk, dat zich oorspronkelijk hier een gewelf bevond. Den overgang naar het achtkant helpen spitsboogjes in de bovenhoeken dezer verdieping vormen.

Afb. 8. Buurtoren. Omloop.

¹⁾ In 1450 liet het stadsbestuur een arrestant, dien het ten raadhuize wilde hooren, „uter Buerkerck” halen.

Het achtkant heeft in den zuidwestwand een uitsparing waarin een bedstede is getimmerd ten gebruike van den „coerer”; hiertegenover, in den hoek van den omloop, heeft men later een stookplaats met boezem aangelegd, evenals, in den westelijken wand, een latrine, waarvan de afvoerbuis tot onderen toe uit het metselwerk van den toren is gespaard.

Dat het achtkant, gelijk hiervoor reeds werd opgemerkt, aanmerkelijk hooger had moeten worden, blijkt ook hieruit, dat de torentrap tegen den zuidoostwand werd voortgezet.

Wij stellen ons hier slechts een architectuurbeschrijving ten doel en behoeven dus niet te spreken over de fraaie muurschildering van 1451 met de voorstelling van den boom van Jesse, die zich bevindt op den zuidelijken buitenwand aan den toren. Wel willen we

een enkel woord wijden aan een andere 15e-eeuwsche

Afb. 9. Buurtoren. Kraagsteen.

frescoschildering, welke zich tot voor een jaar of dertig tegen den oostwand bevond, omdat deze voorstelling nauw samenhangt met de vroegere functie der grondverdieping van den toren, n.l. als portaal voor de kerk. Thans is zij dit niet meer, maar wie vroeger langs dezen weg de kerk verliet, zag links terzijde van den boog, waarmede de toren zich naar het

Afb. 10. Buurtoren. Kraagsteen.

middenschip opende, een levensgrooten St. Christoffel (afb. 11) met het Kind op den schouder wadend door den vloed, terwijl aan den oever een geknielde monnik met een kaars(?) en een kluizenaar vòòr de deur zijner kluis den tocht van den Christusdrager gade sloegen. De aanleg van een trap naar de orgelgalerij is de reden geweest, waarom men deze uitnemende schildering heeft verwijderd.

II. DE BUURKERK.

De kerk heeft thans den aanleg van een vijfscapige hallenkerk, welke den toren aan de noord- en de zuidzijde omvat. Deze stond oorspronkelijk door een hoogen spitsboog in gemeenschap met het middenschip. In plattegrond bestaat het gebouw uit:

een middenschip van acht traveeën, geflankeerd door twee langs den toren voortgezette zijschepen, nagenoeg even breed als en weinig lager dan het middenschip, die langs hun westelijk gedeelte vergezeld zijn van telkens zes, door de binnenwaarts geplaatste

steunbeeren gevormde, ondiepe kapellen, terwijl zich langs hun vijf oostelijke traveeën weder zijschepen uitstrekken, welke aanmerkelijk smaller zijn dan, doch bijna even hoog als de binnenste zijschepen en waarvan het noordelijke twee uitgebouwde kapellen naast een modern portaal, het zuidelijke alleen een uitgebouwd laat-gothisch portaal heeft; en een dwarspand, waarvan de gevels een klein weinig terugspringen achter die der buitenste zijschepen en waarvan de oostwand geheel gesloten is, sinds in 1586 het koor werd verwijderd).

De twee traveeën ten Noorden van den toren vormden oorspronkelijk de „Raadskapel” of „kapel der oversten”.

Het noordelijke portaal dagteekent van 1912, toen het geheel is herbouwd naar een door het bureau-Mulder gewijzigd ontwerp van den architect M. E. Kuiper. Eenige jaren tevoren (1904) had men de oostelijke van de twee uitgebouwde kapellen aan de zijde van de Zadelstraat aange trokken bij een belendend modemagazijn.

Ten Zuiden van het dwarspand staat het moderne consistorievertrek; westelijk hiervan een huisje met topgevel, dat vermoedelijk vroeger als kerkekamer heeft dienst gedaan. Verder vindt men aan den zuidkant der kerk eenige lage dienstgebouwtjes en de moderne kosterswoning.

Een blik op den plattegrond (afb 15) geeft ons reeds den indruk van de ontzagwekkende afmetingen dezer kerk, althans in de lengte en de breedte. En de maten zullen dien indruk preciseeren: de lengte, gemeten over de assen der binnenste zijschepen, bedraagt 66.20 M. buitenwerks, 64.20 M. binnenwerks, waarvan 10.75 M. voor het dwarspand; de breedte der kerk, gemeten over het vijschepig gedeelte, 40 M., over het dwarspand 38.80 M., over het drieschepig gedeelte 28.10 M. De breedte van het middenschip is 9 M., van de binnenste zijschepen 7.40 M. en met inbegrip der kapellen tusschen de conteforten, 8.80 M.; van de buitenste zijschepen 5 M., alles tusschen de muren opgenomen.

De hoogtematen daarentegen zijn weinig indrukwekkend: het meetlint, neder gelaten van de sluitsteen in het middenschip, geeft 15 M. aan, in de binnenste zijschepen 11.60 M., in de buitenste 12.20 M.

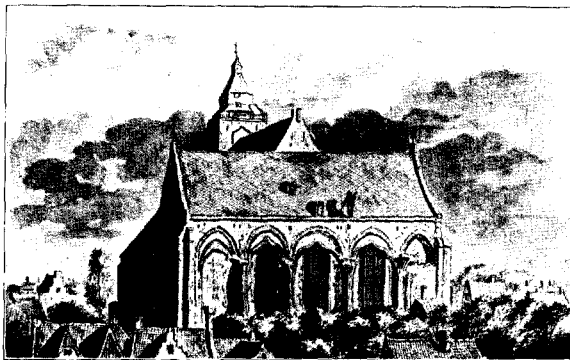
De diepte der traveeën is in het oostelijk gedeelte constant 4.70 M., in het westelijk gedeelte wisselend tusschen 7.50 M. (derde van het middenschip) en 4.80 M. (gewelfvakken naast den toren).

De bekapping van het gebouw heeft vele veranderingen ondergaan. Tegen-

Afb. 11. Buurtoren. Voorm. muurschildering tegen oostwand: St. Christoffel.

woordig zijn de vijf schepen elk met een enkel, het dwarspand met een dubbel zadeldak gedekt. Over de kapellen tusschen de steunbeeren ligt een afzonderlijk naar binnen hellend lessenaarsdak, dat schuif gaat achter de hooger opgetrokken muren. De dwarse daken en de naar het Zuiden gekeerde vlakken zijn met pannen bekleed, behalve het zuidelijke buitenste schip, waar leien zijn gebezigd. Pannen vindt men ook aan den noordkant der oostelijke traveeën van de binnenste zijschepen. Overigens is koeverdekking toegepast.

Afb. 12. Buurkerk. Oostwand (n. teek. van A. Waterloo, 1650).

Zoo is de toestand heden ten dage; oorspronkelijk was de bekapping geheel anders. Twee schuins oplopende moeten in den oostelijken buitenwand van den toren, die elkander boven treffen ter hoogte van den top van het galmgat en die zich beneden voortzetten langs de zijmuren van den toren, doen ons vermoeden, dat de nok van het dak vroeger ruim 9 M. hooger lag en dat dit in éénen het middenschip en de hieraan grenzende zijschepen beschutte, op de wijze dus van vele laat-gothische hallenkerken als men vooral in midden en Zuid-Duitschland aantreft.

Het eerste gedeelte dezer veronderstelling wordt bevestigd door de teekening van A. Rademaker naar eene (+ 1650) van A. Waterloo¹⁾, waarop men de kerk uit het Oosten ziet. Het schipdak reikt hier tot hoog in de bovenste nis van den toren en is ook vrij veel hooger dan het dak van het dwarspand. (afb. 12).

Het gezicht op de stad (1648) door Saftleven²⁾ geeft eveneens deze hooge kap te aanschouwen. Zoo ook een profiel van 1669³⁾ door denzelfde. Op de 18e-eeuwsche afbeeldingen zien wij evenwel lage noklijnen. Hieruit kunnen we besluiten, dat in den tusschentijd, en dan vermoedelijk tengevolge van den cycloon van 1674, de machtige oude kap voor een andere constructie heeft plaats gemaakt.

Wij weten overigens uit de „pertinente notitie” op een vliegend blad van 1674, dat toen „een groot gedeelte van het dak en beyde de zijdmuren” bezweken zijn.

Voor het tweede gedeelte onzer onderstelling pleit, dat op de juist aangehaalde teekening van 1669 de bedaking van den beuk ten N. van den toren gevormd wordt door

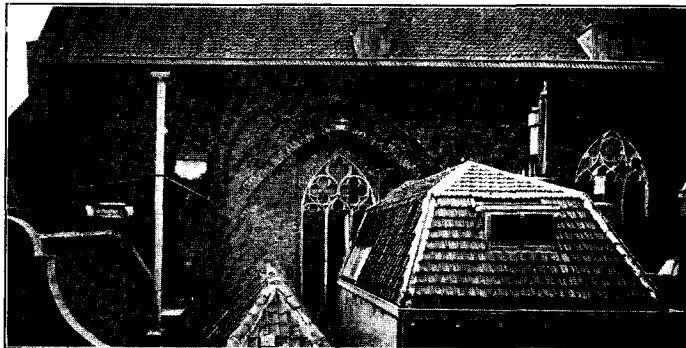
¹⁾ In het Rijksprentenkabinet; een copie in het Utrechtsch archief (Catal. topogr. atlas, nr. 795, waarvan de dateering in de „Bijvoegsels” achter het supplement werd verbeterd).

²⁾ Catal. topogr. atlas, suppl. nr. 82.

³⁾ Catal. topogr. atlas, nr. 70. De plaat heeft een adres van 1684 door J. Specht, die haar bijwerkte, zooals reeds mr. Muller heeft opgemerkt. Ik moet echter erop wijzen, dat Specht ze niet volledig „up to date” bracht. Zoo staat b.v. de in 1682 afgebroken toren der Mariakerk er nog op. Men mag aan deze gravure dus niet een argument ontleenen ten betooge, dat in 1684 de Buurkerk nog de hooge kap had.

het doorgetrokken noordelijke schild van het schipdak. De (perspectivisch niet zuivere) tekening van De Beyer (afb. 5) vertoont een dergelijk, maar dan reeds veel vlakker, lessenaarsdak ook ten Z. van den toren.

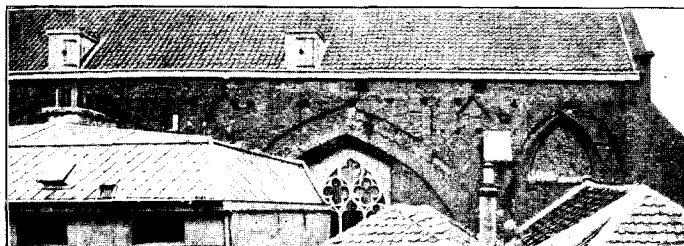
De tegenwoordige overkapping houd ik niet voor de onmiddellijke opvolgster van de in 1674 verwoeste. Een nog aanwezig spoor tegen den oostwand van den toren bewaart de herinnering aan een middenschipsdak, dat een weinig hooger en iets vlakker was dan het huidige.

Afb. 13. Buurkerk. Dwarspand (ged.) uit het O.

Onze beschrijving van het uitwendige der Buurkerk kan kort zijn, daar dit met soberheid is behandeld. Tweemaal versneden steunbeeren schoren de zijmuren van het westelijk gedeelte. Van de oorspronkelijke versiering dezer contreforten is weinig over: ter hoogte van de tweede versnijding de overblijfselen van een casement, met geprofileerde kanten en bekroond door een frontaaltje met kruisbloem; op de bovenste afdekking der beeren hebben pinakels gestaan, die op een enkele na verdwenen zijn. De driedeelige spitsboogvensters hebben bergsteenen koppen en traceeringen, vernieuwd in 1885—1888, toen het gebouw door den architect F. J. Nieuwenhuis is gerestaureerd. De dagkanten (profiel zie afb. 18) worden verlevendigd door zandsteenen negblokken. In elk der westgevels van de binnenste zijschepen, welke gevels niet vlak tegen den toren aansluiten maar er door een smallen spleet van zijn gescheiden, bevindt zich een venster met tweemaal afgeschuind negprofiel.

In het overige gedeelte der kerk, d.i. de buitenste zijschepen en het dwarspand, zijn de contreforten en de vensters een weinig eenvoudiger behandeld dan in het smalle westelijk gedeelte. De westgevels der buitenste zijschepen toonen door hun kleiner steenformaat en hun metselwerk, dat zij later en buiten verband met het overige muurwerk zijn op-

Afb. 14. Buurkerk. Dwarspand (ged.) uit het O.

getrokken. De zuidelijke muur van het zuidelijke buitenste zijschip wordt nog omstreeks $\frac{1}{2}$ M. naar het W. voortgezet en eindigt hier in een profileering als aan de vensters voorkomt. Hetzelfde valt aan den westgevel van het noordelijke buitenste zijschip te constateeren. Wij hebben hier dus het bewijs vòòr ons, dat men in den aanbouw der buitenste zijschepen,

die zich, gelijk de binnenste zijschepen, tot langs den toren hadden moeten uitstrekken, is blijven steken en de vijf toen voltooid traveeën met een westgevel heeft afgesloten.

Het uitgebouwde zuidelijke portaal is thans dik met cement besmeerd en in zijn geveltop verknoeid; boven den ingang naar de kerk ziet men de blijken, dat hier oorspronkelijk een gebeeldhouwde tympanvulling aanwezig is geweest.

Uitvoeriger moeten wij zijn over het dwarspand, omdat daar eenige voor de bouwgeschiedenis belangrijke bijzonderheden te signaleeren zijn:

1°. De onregelmatige plaatsing der steunbeeren tegen de gevels: de middelste staat ruim 1,50 M. westwaarts uit de middenas verschoven. Onmiddellijk naast dit contrefort bevindt zich het groote spitsboogvenster, dat nu den dwarsarm verlicht. De negprofielen van dit venster loopen tegen het contrefort te niet: dit laatste was er blijkbaar eerder dan het venster. Tusschen het middelste en het westelijke (hoek-) contrefort is een vensternis, welke smaller en hooger is dan het groote venster.

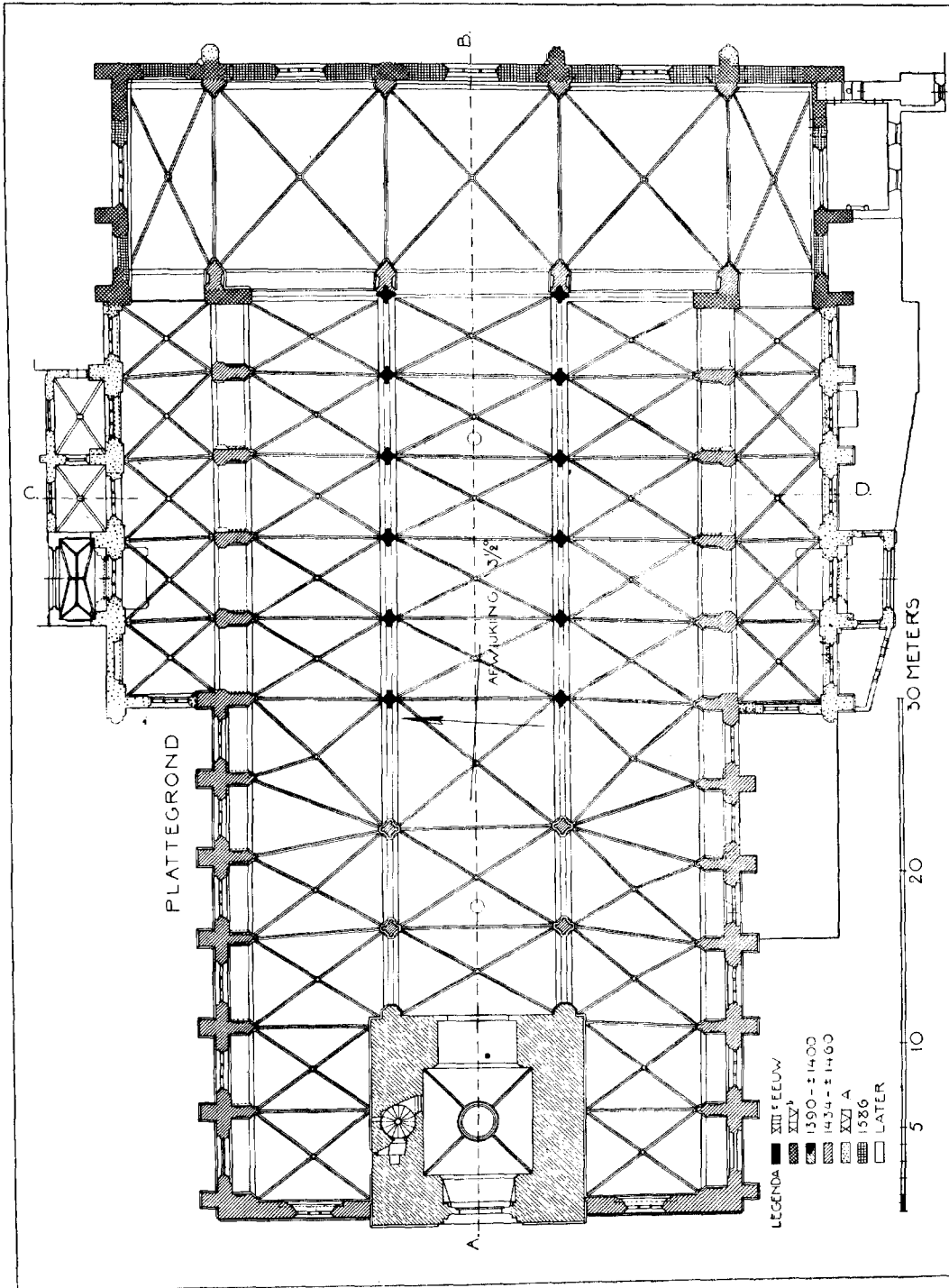
2°. De oostmuur van het dwarspand (door de huizen van de Choorstraat ¹⁾ aan het oog van den voorbijganger onttrokken) wordt door vier, thans den dienst van steunbeeren verrichtende, muurpijlers in vijf vakken gedeeld (afb. 13 en 14). Het middelste hiervan bevat een dichtgemetselden grooten spitsboog, den oorspronkelijken triomfboog, waarover een rondboog van twee rollagen is geslagen. In de vulling van den dichtgezetten boog bevindt zich het latere driedeelige venster, dat het middenvak van het transept verlicht. De ten N. en ten Z. aangrenzende vakken bevatten eveneens een dichtgemetselden spitsboog met een venster uit later tijd. In de buitenste vakken zijn overeenkomstige sporen op te merken. Boven langs den oostmuur loopt een baksteen lijst met half rond profiel.

3°. In denzelfden oostwand ziet men nog (afb. 13) de koppen van andere vensters, die voor de onder 2° aangeduide bogen werden gesupprimeerd. Zij zijn smaller dan de tegenwoordige en reiken aanmerkelijk hooger; hun neggen vertoonen een rijk profiel met kraal. De distributie dezer vensters was aldus: een in elk der buitenste vakken en twee in elk der vakken te weerszijden naast den triomfboog. De nu bij wijze van contreforten uitspringende muurpijlers hebben, wat de twee buitenste aangaat, een zelfde horizontale doorsnede als de inwendige muurpijlers, terwijl aan de binnenste overblijfselen van een profileering als van een vensterdagkant te zien zijn. Boven de bedoelde hooge vensterkoppen vindt men hier en daar de moeten van gewelkappen en op ééne plaats een met loofwerk (\pm 1500) versierden kraagsteen, waarop de aanzet van een gewelfrib is blijven staan.

Door deze gegevens wordt het ons duidelijk, dat het transept, zooals wel te verwachten was, de litteekenen vertoont van het sloopen der koorpartij, maar vervolgens, dat het nog overblijfselen bewaart van een toestand, dien wij 14e-eeuwsch durven noemen, gelet op de profielen en den spitsen vorm der onder 3° beschreven vensters.

De twee uitgebouwde kapellen aan de noordzijde („Drakenburgkapel” en „kapel van Zuylen”) hebben elk een driedeelig, door een korfboog (XVI) gedekt, venster; boven het

¹⁾ Deze straat bewaart dus in haar naam de herinnering aan het koor, dat voor haar in 1586 werd afgebroken.

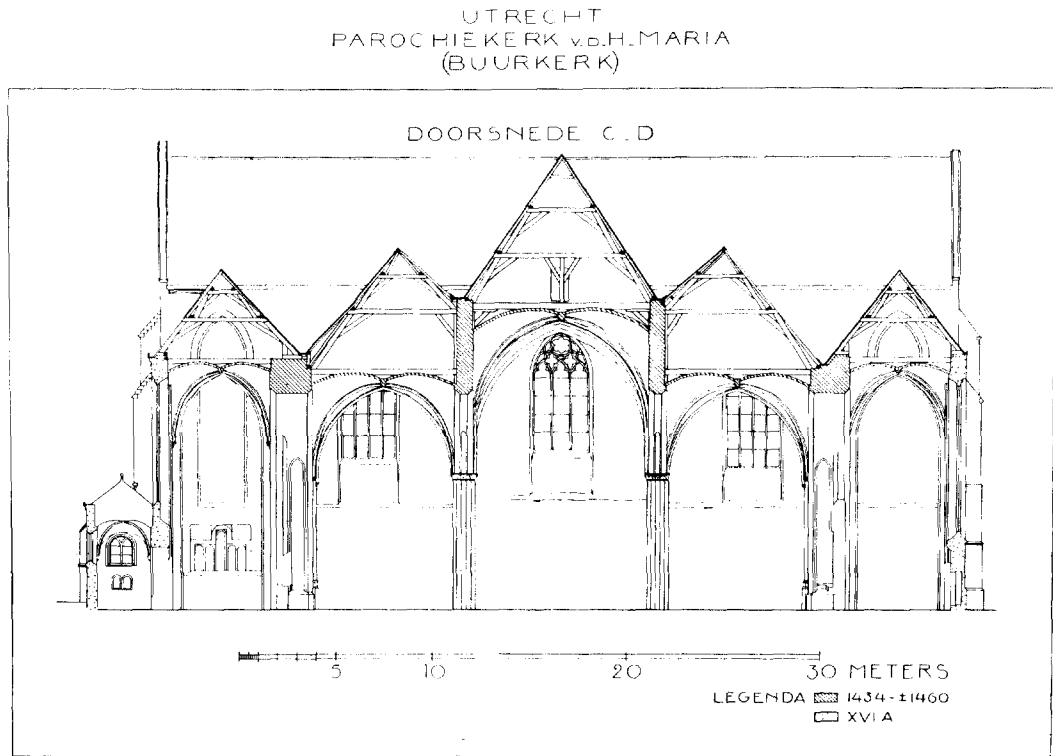

Afb. 15. Buurkerk. Plattegrond (naar opmetingen van W. v. d. Pluym en W. Hensing) met aanduidingen van bouwperiodes door den schrijver.

westelijke hiervan zijn twee bergsteenen wapenschildjes (nu ontdaan van hun blazen) ingemetseld.

Betreden wij thans het gebouw, dan doet de i n w e n d i g e ruimte zich voor als een overwelfde hal met sterke ontwikkeling in de breedte en gedrukte verhoudingen in de hoogte.

Het middenschip is van de binnenste zijschepen gescheiden door pijlers, bestaande uit ronde zuilen, elk vergezeld van vier colonnetten. De tweemaal twee westelijke pijler-

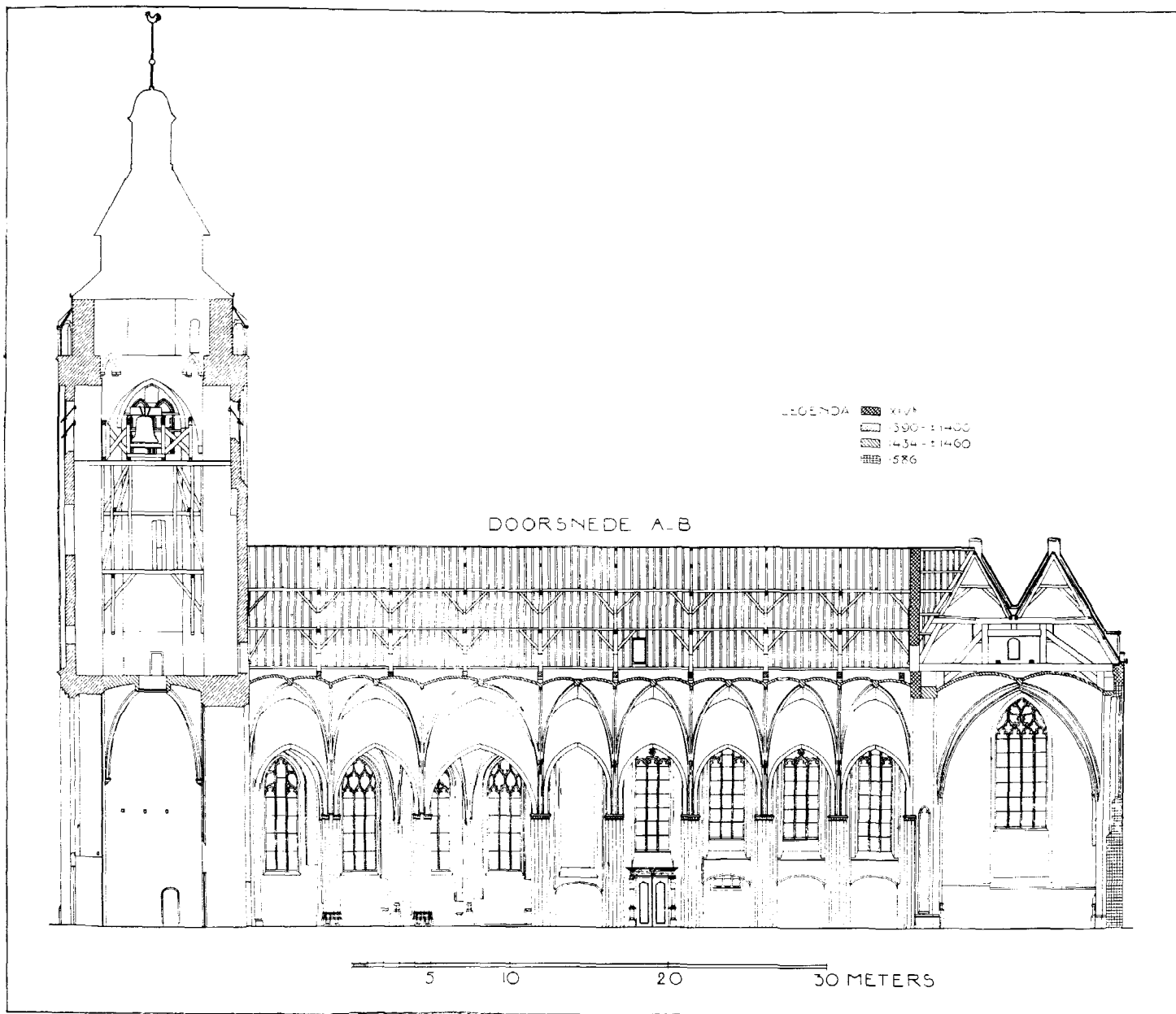

Afb. 16. Buurkerk. Dwarsdoorsnede (opmeting en arceering als voren).

paren staan op voetstukken, welker doorsnede een overhoeks gesteld vierkant met afgesneden hoeken vormt. Uit de plint ontwikkelen zich de veelhoekige basementen van de zuilen en colonnetten. Van de overige pijlers zijn de voetstukken onder den vloer verborgen.

Een onderzoek van een der laatstbedoelde basementen leerde, dat deze anders en eenvoudiger geprofileerd waren dan de westelijke; zij misten de voor de gevorderde gothiek kenmerkende hollen van deze.

Een overeenkomstig tijdsverschil constateert men bij de kapiteelen: een meerendeels nuchter bewerkte kranen van losse bladeren of bloemen, in vroeg-gothischen trant eenerzijds, maar anderzijds, bij de twee westelijke pijlerparen, loofwerk met de bultige vormen van een later tijd.

Afb. 17. Burkerk. Lengtedoorsnede (opneming en arceering als voren).

Alle kapiteelen zijn gehavend, doordien men hen van de dekplaat beroofde, toen de bovenbouw werd gewijzigd. Deze bovenbouw sluit zich n.l. in geenen deele bij de pijlervormen aan. Uit een ruitvormigen kern, die aanmerkelijk over den ronden zuilkern oversteekt, ontwikkelen zich sterk „verhoogde” spitse scheibogen¹⁾, in hun rechtstanden vergezeld van bijna halfronde colonnetten, die een weinig hoogerop in den dagkant van den boog te niet loopen. Aan de zijde van het middenschip rijzen boven de kapiteelen half-achtkantige schalken op, welke, zonder bemiddeling van een kapiteeltje, overgaan in de ribben en gordelbogen der kruisgewelven.

De gordelbogen van het middenschip zijn weinig zwaarder dan de ribben en op overeenkomstige wijze geleed (afb. 18).

Hetzelfde is het geval met de gordelbogen en ribben van de binnenste zijschepen. Zij rusten eenerzijds op de kapiteelen der middenschipspijlers, anderzijds op met bladwerk versierde korfjes, aangebracht tegen schalken, die met de in het kerkruij staande contreforten zijn verheeld. Ook deze schalken hebben geen kapiteelen.

Tegen de torenmuren komen de gewelfribben neder op vier kraagsteenen met beeldhouwwerk, bestaande uit figuren, die spreukbanden vasthouden (afb. 27 en 28).

Wegens de ongelijkheid der westelijke traveeën van het middenschip is de welving over de naastliggende vakken van de zijschepen onregelmatig geworden: te weerszijden zijn hier drie traveeën met twee schuins verschoven kruiswelven overspannen.

De tusschen de contreforten liggende kapellen zijn overdekt door spitsbogen. De achterwanden dezer nissen, voor zoover niet uitgekbroken (als over de vijf oostelijke traveeën), bevatten spaarvelden met geprofileerde kanten, waarin de vensters liggen. In de zijwanden der kapellen, dus in de steunbeeren, zijn eveneens smalle velden uitgespaard, in elken wand twee boven elkaar, onderling gescheiden door een lijst.

De buitenste zijschepen worden overspannen door kruisgewelven, waarvan de slap-geprofileerde ribben en even lichte gordelbogen of (in het noordelijk pand) op met zwellingen versierde kraagsteenen (afb. 29) rusten, of wel (in het zuidelijk pand) onmiddellijk uit het muurwerk opgaan.

Omtrent de twee uitgebouwde kapellen aan de noordzijde valt te vermelden, dat zij overwelfd zijn op ribben van vierkante doorsnede, rustend op laat-gothische kraagsteenen. In den sluitsteen is een wapenschild (XVI – XVII) gehouwen. In den oostwand van de westelijke kapel is een steen (1600) ingemetseld, welke de door cherubijnen gedragen wapens – Nijenrode (gevierendeeld met Drakenburg) en – Schagen draagt.

In het dwarspand komen geen kraagsteenen onder de ribben voor; deze loopen te niet tegen de schuine kanten der pijlers en in de hoeken. De gordelbogen rijzen zonder tusschenkomst van kapiteelen uit de muurzuilen op.

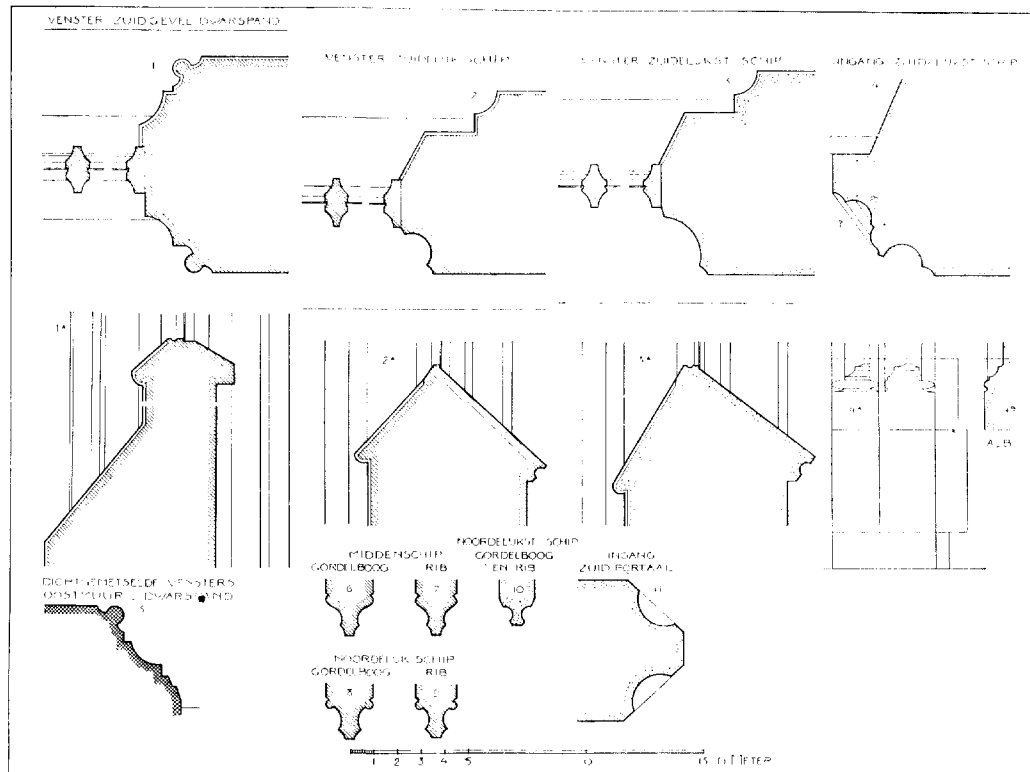
De twee westelijke kruisingspijlers hebben een in hoofdzaak langwerpige-achtkante doorsnede met een halfronden schalk tegen het smalle oostelijke vlak. De haakvormige pijlers ten N. en ten Z. van de kruising zijn in hun naar het dwarspand gerichte gedeelte

¹⁾ Alleen over de derde travee, die nagenoeg anderhalf maal zoo diep is als de overige, zijn de scheibogen niet op stelten gezet.

juist zoo versierd als de kruisingspijlers, n.l. met slanke nissen, welker toppen met een drie-pasversiering gevuld zijn.

De vierdeelige vensters in de transeptgevels hebben een rijker negprofileering dan men elders in de dagkanten aantreft. Daarentegen hebben de drie (late) vensters in den oostwand vlakke kanten.

Het westelijk gedeelte van de kruisingspijlers vertoont drie colonnetten met kapi-teelen, welke geheel overeenkomen met die der middenschippijlers. Bij nader onderzoek bleek in elken kruisingspijler een volledige middenschippijler vervat te zijn (zie afb. 15).

Afb. 18. Buurkerk. Profielen, opgemeten door W. A. Hemsing.

Evenals bij onze beschrijving van het uitwendige zullen wij ook bij die van het interieur nog speciale aandacht aan het dwarspand hebben te wijden, en wel aan hetgeen wij boven de tegenwoordige gewelven hebben waargenomen:

1°. In den oostmuur de koppen van vensters (negprofiel met een kraal), corresponderend met hetgeen in den buitenkant van dezen muur werd geconstateerd (zie blz. 134 en afb. 13.)

2°. In den noord- en den zuidmuur de koppen van telkens twee spitsbogige vensters.

Het westelijke beantwoordt aan de slanke vensternis aan de buitenzijde (beschreven op blz. 133), die dan ook door het inbrengen van een vulling is ontstaan. De as van dit venster bevindt zich op een afstand van 2.18 M. uit den westhoek van het dwarspand; de as van het oostelijke venster op 3.80 M. uit den oosthoek. De moeten van gewelfschelpen teekenen zich hierboven af (zie afb. 30).

3°. In den westmuur van het dwarspand wederom de bovengedeelten van spitsboogvensters. Hun plaatsing komt overeen met die in den oostmuur, maar hun aantal is twee minder, aangezien in de binnenste travee van elken dwarsarm slechts één venster voorkomt; hun profileering is eenvoudig: eenmaal haaks gebroken.

Verzamelen wij de uit de nauwkeurige beschouwing van het gebouw verzamelde gegevens, dan komen wij tot de volgende, in hoofdzaak relatieve, chronologie:

middenschip ten deele (de oostelijke pijlerparen) vroeg-gothisch, overigens later, evenals de binnenste zijschepen;
 dwarspand ten deele 14e-eeuwsch;
 toren 14e-eeuwsch;
 buitenste zijschepen met de uitgebouwde kapellen het laatst toegevoegd.

III. DE BOUWGESCHIEDENIS.

Het is thans de tijd deze resultaten te toetsen aan de schriftelijk-documenteele gegevens. Ziehier, wat wij uit deze bronnen weten:

Bij den grooten brand, die Utrecht in 1131 teisterde, ging de, toenmaals nog eenige, „ecclesia parochialis” in vlammen op. Aldus berichten de Annalen van St. Marie ¹⁾. Spoedig hierop moet zij herbouwd zijn, aangezien de Annalen van Egmond ²⁾ op het jaar 1156 gewag maken van een groot gedrang, dat onder de H. Mis in dit gebouw plaats had, tengevolge waarvan de eucharistische pyxis ter aarde stortte.

In 1173 werd de kerk wederom door een heftigen brand bezocht. De laatst aangehaalde bron verhaalt immers op dat jaartal van een heiligschennenden diefstal, welke tegelijk in de St. Jacobskerk en in de „ecclesia vulgi quae dicitur Sanctae Mariae” werd gepleegd en vervolgt dan eenige regels verder: „eodem die circa vesperum incendium exurgens, praedictam ecclesiam sanctae Mariae et totam plateam eius acerrime invasit domosque electissimas penitus consumpsit” ³⁾.

En ten derde male verbrandde zij („penitus combusta est”) in 1253, met haar toren en alle klokken, volgens de Annalen van St. Marie ¹⁾. Ook toen zal men niet lang gedraald hebben met den herbouw van dit voor den parochiedienst zoo belangrijke bedehuis

Terwijl nu in de tegenwoordige kerk van de kerken uit de Romaansche periode niets over is, meen ik tot den 13e-eeuwschen bouw te mogen rekenen de pijlers van het midden-

¹⁾ Bijdr. en meded. Hist. Gen. XI, blz. 477.

²⁾ Mon. Germ. hist. SS. XVI, blz. 460.

³⁾ Bijdr. en meded. Hist. Gen. XI, blz. 468.

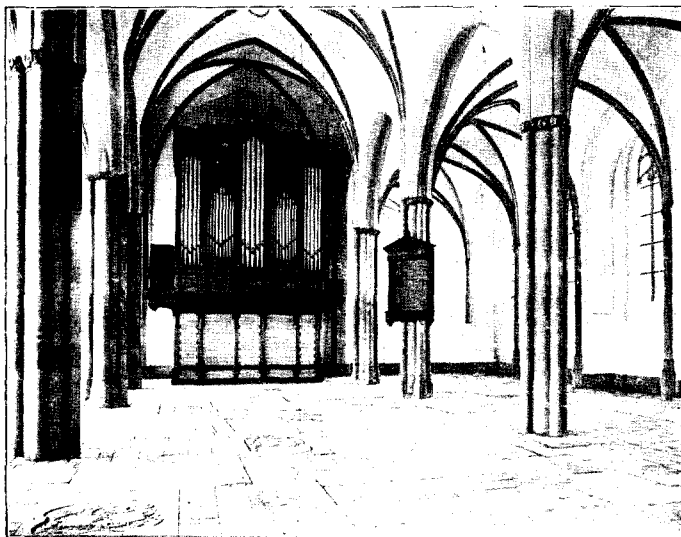
⁴⁾ T.a.p. blz. 481.

Afb. 19. Buurkerk. Inwendig naar het N.O.

schip, met uitzondering van de twee westelijke paren. De vorm der pijlers: een cirkelronde kern gecantonneerd door vier colonnetten, het profiel van het ontgraven voetstuk (zie blz. 136) en de versiering der kapiteelen (afb. 23-25) geven het recht tot een dateering in de tweede helft der 13de eeuw. Er zijn van deze pijlers zes paren, aangezien ook elk der beide pijlers bij het dwarspand een volledigen 13e-eeuwschen pijler bevat.

In een paar documenten van het jaar 1344 betreffende den verkoop van „bancsteden”¹⁾ is sprake van het „cruuswerc” der kerk, hetwelk tevens het „nieuwe” werk wordt genoemd. Het dwarspand moet m.i. grootendeels tot deze periode worden gerekend.

Afb. 20. Buurkerk. Inwendig naar het W.

Zie het hierboven bij de beschrijving van den oostmuur opgemerkte.

Tegen het eind der 14e eeuw vernemen wij weder van belangrijke werkzaamheden, aan deze kerk verricht. Zoo is er een van omstreeks 1370 dagteekende vergunning²⁾, bezegeld met des officiaals zegel, waarbij de Buurkerk wordt gemachtigd tot „breken ende maken” en tot het vervoer van aarde, „ruwaer (= puin, rommel) ofte vuulnesse”.

In 1386 verbond zekere Willem Sluter zich bij verderen opbouw van het nieuwe koor zoo noodig het bovenste overstek van zijn woning af te breken, ten-

einde het koor het licht niet te benemen³⁾. Een in 1412 aangekochte grafstede heet te liggen „opt nywe coer”. Inmiddels bestaat het oude koor ook nog, want ook daar wordt kort na 1412 een grafstede verkocht⁴⁾.

Zoo mogen wij dus aannemen, dat de uitbreiding der kerk in de tweede helft der 14e eeuw is voortgezet door den aanbouw van een nieuw koor, aansluitend bij het dwarspand.

Voor het nagaan der verdere lotgevallen hebben wij een goed uitgangspunt in den toren, omdat wij het tot stand komen van dezen tusschen enge tijdsgrenzen kunnen bepalen:

In 1391 brengt de raad de weekmarkt, welke op het Buurkerkhof placht te worden gehouden, naar de Mariaplaats over⁵⁾, vermoedelijk toch wel in verband met den toren-

¹⁾ Catal. v. b. h. stadsarchief bew. arch., 2e afd., A nr. 34; Register v.h. archief der stad U., nrs. 223 en 224.

²⁾ Catal. v. h. archief I, nr. 586 (Cartularium der kerk), fo 1.

³⁾ Catal. v. b. h. stadsarchief bew. arch., t.a.p. nr. 18.

⁴⁾ Buurspraakboek (Dodt's „Archief” V, blz. 183); catal. v.h. archief t.a.p. fo 151.

⁵⁾ Matthaeus, Fundat, blz. 168.

bouw en de daarmee samenhangende uitbreiding der kerk naar die zijde. Hoe dit zij, vast staat, dat in 1393 de opbrengst van stoelenverkoop bestemd werd „ter tymmeringhe aan den kerctoern”¹⁾ en dat in 1394 de ruilhandel betreffende „Hodilsceide”-steen ten behoeve van den toren plaats had, waarover wij in het begin van dit artikel (blz. 124) spraken.

Een waarschuwing der zorgzame overheid, dat de kinderen niet „onder twerc aan buerkercktoern” mogen loopen, dagteekent vsm 1400²⁾. Zeer belangrijk is een raadsbesluit van 1404, luidende aldus:

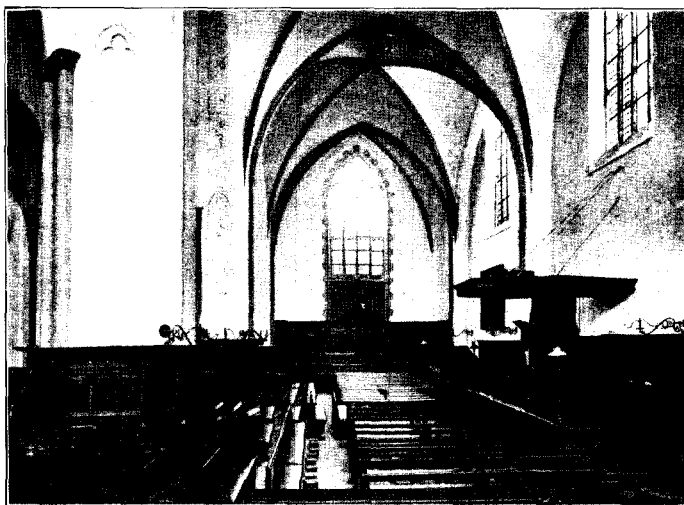
„Die raet van der stat oude ende nye hebben overdraghen, dat men (s i c) alsulc ruum ende nywe graven, alse nu after inder Buerkerck gheslegghen syn, nummermeer mit stoelen beset worden en sellen, mer altyt onbeslegghen bliven ter meenten behoef, dat is te weten, tusschen daer die oude toern te staen plach ende daer die nye toorn nu staet, ende is lang aan die zuitzide drie roeden ende twe voet; item aen die noortside III roeden ende een half voet, ende is wyt vijf roeden ende een vierendeel van eenre roeden”³⁾.

Deze woorden laten geen twijfel, of de nieuwe toren stond er in 1404 en wel aanmerkelijk meer westwaarts dan de oude. Over de opgegeven roede-maten komen we nog te spreken.

In 1415—'16 werden grafsteden begeven „achter in de kerck in het nieuwe werk in het westeinde”⁴⁾.

Wij zijn nu het jaar 1420 genaderd. Van hieraf komen de kerkrekeningen ons voorlichting verschaffen⁵⁾.

Reeds dadelijk op het jaar 1420 vinden we een post voor het hooger metselen van den preekstoel; in 1437 een wegens het graven van vier kuilen voor het fundament „aen den pyleernen” en in 1446 een wegens den aanvoer van 208 karrevrachten aarde om de kerk te „hogen”.

Afb. 21. Buurkerk. Dwarspand van het Z. naar het N.

¹⁾ Catal. v. h. archief, t.a.p. fo 43.

³⁾ Dodt's „Archief” t.a.p. blz. 70.

²⁾ Men vindt dit besluit, maar met vele fouten (welke ik hierboven corrigeerde) in van Liefland. Utrecht's Oudheid, blz. 46.

⁴⁾ Register v. h. archief d. stad U., nrs. 612 en 616.

⁵⁾ Deze rekeningen zijn uitgegeven: a. 1420—1500 door F. A. L. van Rappard in Bijdr. en meded. Hist. Gen. III, blz. 25—224; b. 1500—1585 door Dodt in zijn „Archief” VI, blz. 307 v.v. — Mr. S. Muller Fz. gebruikte de uitgave van v. Rappard voor zijn schets „Een middeleeuwsche kerspelerkerk”. Hij verwerkte hiervoor echter ook de rekeningen der St. Jacobskerk. Zijn schets geeft dus (bedoelde ook niet anders te geven dan) het t y p i s c h e, niet het individueele, beeld eener Utrechtsche parochiekerk.

Herinneren we ons nu, dat de voetstukken der pijlers onder den tegenwoordigen vloer liggen, behalve bij de westelijke, welke op den vloer staan, en dat de profileeringen en kapiteelversieringen dezer laatste veel jonger zijn, dan wordt het ons duidelijk, dat wij de westelijke pijlers tezamen met de verhooging van den vloer in het oostelijk gedeelte, tot deze periode hebben te rekenen. De tweede travee, van den toren af, is die dan de overige; dit vermoedelijk, omdat met de grondslagen van den ouden toren rekening

moest worden gehouden.

Afb. 22. Buurkerk. Van het N. naar het Z.

Groote uitgaven worden er sinds 1435 in de rekeningen verantwoord ten behoeve der verbouwing. Een jaar tevoren had bisschop Rudolf van Diepholt aflat verleend aan allen, die zouden medehelpen, „cum ecclesia . . . de novo structura sumptuosa (-e?) valde reparatur et ampliatur”. In 1435 dan koopt men 27000 steenen, in 1437 weder 37000, benevens 391 voet drakenveltssteen „daer die pyleernen (d.z. de twee westelijke paren) off gemaect syn”; ook aanzienlijke hoeveelheden „Godelsteen”.

De leider van dit werk was de meester van de Domloods, Willem van Boelre, die hiervoor overkwam uit 's Hertogenbosch, waar hij tijdelijk bij de St. Janskerk werkzaam was. Deze Willem, naar ik vermoed afkomstig uit Boelaer in de Zuidelijke Nederlanden, had reeds vroeger (in 1423) de verbouwing der St. Jacobskerk te Utrecht geleid.

Hieronder resumeer ik nu enkele item's der rekeningen, welke een inzicht geven in den loop der verbouwing:

1440 '41 betaling aan Henric van Tyenen voor het bedekken der zerken „so men dat gewulft neder broc”. (De steenen hiervan worden schoongemaakt en weggekruid). Aan de metselaars voor „die pylres boven opt gewulft of te breken ende die steen neder te laten”. Tevoren hebben zij reeds een vergoeding ontvangen wegens de slijtage van hun „repen” en touw „in der kerken neder te breken”.

Het dwarspand wordt met planken en riet afgeschoten en de glasramen worden uit de „oude kerk” genomen.

1442 '43. De „nieuwe muren” tegen inwatering afgedekt; weder worden „pylres” afgebroken.

1445 '45. Aankoop van groote hoeveelheden wagenschot. De muren aan de zuid- en de noord-zijde afgebroken. De domloods koopt „duy(f)steen” uit de kerk (wellicht van den gesloopten toren).

1445 '46. Ruime kwantiteiten lood (voor de goten) en leien worden aangeschaft.

1447 '48. De steenen, „die uit dat fundament gecommen” zijn (n.l. van de gesloopte buitenmuren), worden gereinigd.

Sinds dit jaar is ook sprake van den bouw der „Raadskapel”¹⁾. Hiervoor wordt, krachtens besluit van schepenen en raad, aan „Lyse mit den lappen” een boete van 15000 steenen opgelegd²⁾.

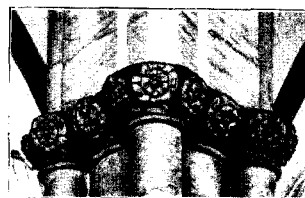
1449—'50. De wijbisschop komt de kerkmuren consacreeren.

De oude kerk, welke, op de pijlers na, werd afgebroken en wier breedte gevoeglijk kan hebben beantwoord aan de in het bovenaangehaalde raadsbesluit van 1404 opgegeven wijdte-maat (5 ½ Utr. roeden = 19.70 M.) heeft ongetwijfeld den vorm eener basiliek gehad; de in 1440—'41 gesloopte „pylres boven opt gewelf” moeten de boven de zijbeuken aan-

Afb. 23. Buurkerk. Kapiteel
(7e van den toren af, Zz.)

wezige contreforten of luchtbogen met hun stoelen geweest zijn, die het middenschipgewelf schraagden. De twee binnenste vensters in den westwand van het dwarspand zijn slechts te verklaren, als het oude middenschip door lage zijbeuken werd geflankeerd.

Afb. 24. Buurkerk. Kapiteel
(7e van den toren af, Nz.)

De onder leiding van mr.

Willem van Boelre uitgevoerde ver-

bouwing heeft dus bestaan in een verlenging naar het Westen en in het verbreeden der zijbeuken; deze werden nagenoeg even hoog als het middenschip opgetrokken³⁾. De piëteitlooze behandeling der kapiteelen zou te verklaren zijn uit een (niet uitgevoerd) voornemen hen met de kolommen aan het oog te onttrekken door een ommetseling, welke zich beter zou aansluiten bij den bovenbouw.

Langs de zijschepen kwam een reeks van tusschen de contreforten uitgebouwde kapellen.

Inmiddels was ook het dwarspand onderhanden genomen, doch hiervoor werd een andere bouwmeester geroepen, n.l. Bernt van Covelens (= Koblenz), die in Zwolle vertoefde, waar hij (1447—'49) den bouw van het stadhuis had geleid (misschien ook in 1452 de overwelling van de aan St. Michiel gewijde hallenkerk aldaar?). Met hem werkte Jacob van der Borch, de toenmalige Dom-architect.

1446—'47. Betaling wegens „die twe oerde af te breken aen dat cruyswerc”.

In 1454 een afzonderlijk hoofd: „mr. Bernts loen van dat cruyswerc te wulven”, en belangrijke uitgaven voor IJselsteen, steigerhout e.d.. Verder voor het graven van kuilen „daer men die pylres in settede”. „Item . . . mr. Jacop (verderop: „Jacop in die loedse”) van 300 voet steens te houwen totten schinckelen van den wulsel”.

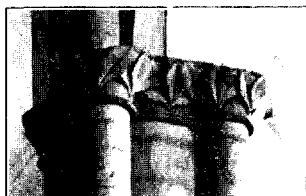
1457 v.v. Uitgaven voor „dekplanken”, „kercksparren”, zes eiken balken en een der „fylier”-stijlen.

¹⁾ Dat dit de kapel ten N. van den toren was, blijkt uit een verklaring der „cureyten” en vicariegezellen van 1458 (Catal. v. h. archief I, nr. 32).

²⁾ Matthaëus. Fundat. blz. 163.

³⁾ Heeft men, vóór dat mr. Willem ingreep, de kerk willen verlengen in den basiliekvorm? Het raadsbesluit van 1404 met de daar opgegeven breedte (19.70 M., als binnenwerksche maat) en een uitmetseling aan den oostwand van den toren (als berekend op het dragen van een hooger gewelf) zouden dat doen vermoeden. Ook een rekeningpost over 1448 aangaande het afbreken van een muur in de Raadskapel geeft aanleiding tot de veronderstelling, dat men deze ruimte ten N. van den toren aanvankelijk anders had aangelegd.

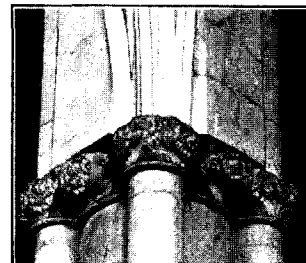
Met het item van 1454 zijn zeker de vier pijlers bedoeld, die den oostwand van het transept verzwaren, en de vier overeenkomstige aan de westzijde, waarvan de twee middelste ten deele om de oude schippijlers werden gemetseld. Maar wát te denken bij die „twee oerde af te breken aen dat cruyswerc?“ De beteekenis van middelnedl. „oort“ voor oogen houdend zou men geneigd zijn te meenen, dat de eindgevels van het transept bedoeld zijn, maar ik heb in het muurwerk geen spoor kunnen vinden, dat wijst op een verlenging der dwarsarmen. Wellicht zijn de punten of toppen van de gevels bedoeld.¹⁾

Afb. 25. Buurkerk. Kapiteel van den kruisingspijler.

De welving van schepen en dwarspand kreeg in dezen tijdhaar beslag. Gezien de boven dit gewelf in het dwarspand gesignaleerde sporen en de ook hiervoor beschreven eigen aardige plaatsing van den middelsten steunbeer tegen elk der transeptgevels zou ik het er voor willen houden, dat het dwarspand vòòr 1446 twee traveeën, n.l. een smalle en een breede, diep was en dat men deze dispositie heeft laten vervallen voor de lagere welving, die het gansche overige gebouw overspande²⁾. Volkomen bevredigend is deze hypothese niet, vanwege de betrekkelijk groote hoogte bij geringe breedte, welke de juist bedoelde „smalle“ travee zou hebben gehad.

In het allereerste begin der 16e eeuw onderging het ten Oosten van het dwarspand gelegen gedeelte een groote uitbreiding. Met het oog op de verlenging van het koor kocht men in 1501 een huis aan³⁾. Het stadsarchief bewaart rekeningen uit de jaren 1505-15 betreffende den bouw der O. L. Vrouwenkapel en der H. Kruiskapel: zeker niet anders dan de zijkoren, die toen ten Noorden en ten Zuiden van het hoofdkoor opgetrokken werden⁴⁾. De oostmuur van het dwarspand moest hiervoor groote veranderingen lijden, waarbij o.a. de vensters werden opgeofferd.

Afb. 26. Buurkerk. Westelijk kapiteel (bij den toren).

Afb. 27. Buurkerk. Kraagsteen tegen toren.

Afb. 28. Buurkerk. Kraagsteen tegen toren.

¹⁾ Het oostelijke paar van de behouden gebleven 13e-eeuwsche pijlers onderscheidt zich niet door kenmerken als zouden het kruisingspijlers geweest zijn. Indien de 13e-eeuwsche kerk een dwarspand had, moet haar middenschip minstens één travee langer zijn geweest. Zouden eerst in 1446 overblijfselen („oerde“ — hoeken, die in het transept staken) opgeruimd zijn?

²⁾ Het groote venster in elken transeptgevel, dat tegen het middencontrefort gedrongen zit, is omstreeks 1450, in overeenstemming met de toen geslagen gewelven, aangelegd.

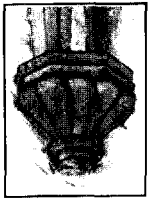
³⁾ Regesten van het archief der stad U., nr. 1290.

⁴⁾ Vgl. de aanduiding in een item van 1581-82 (Dodt's „Archief“, VI, blz. 307 v.v.): „tcruyswerc voort choir vant heylich cruys“.

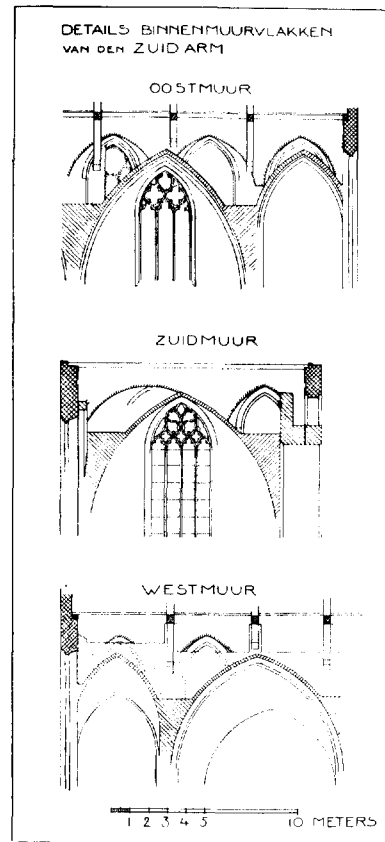
In den loop der 16e eeuw werd deze oostpartij nog verrijkt met een sacristie en een „librye”.

Eindelijk hebben wij een overeenkomst ¹⁾ tusschen kerkmeesters en de broederschap der Ellendige zielen, waaruit op te maken is, dat men in 1513 begon met den aanleg van een „nye open cappel die wesen sell ongesloeten”, welke kapel gelocaliseerd wordt ten Z. van de kerk tusschen het dwarspand en het portaal. Het betreft hier derhalve het buitenste zuidelijke schip. Het overeenkomstige schip aan den noordkant is spoedig hierop gevolgd, aangezien in 1539 –'40 sprake is van een grafstede „int nye werck ofte uutlaet aen de noortside by Drakenborch of Verhaer's autaer” (in de kapel van Zuylen van der Haer?) en in 1553 Frans van Nijenrode vergunning erlangt voor een grafkapel ten Oosten van het noordportaal ²⁾.

Bij den religievrede van 1579 werd de kerk aan de Hervormden afgestaan. Dat een zoo ontzaglijk gebouw voor dezen onpractisch was, valt niet te verwonderen. Bovendien, de kerk had door haar uitbreidingen een aanmerkelijk stuk stadsareaal in beslag genomen. Dies besloot de raad den 20 Juni 1586 de koren te verkoopen „om aldaer een straet te vinden”, de Choorstraat derhalve. En de stadskameraar deed aan Daniel van der Meer uitbetaling vanwege „volgens seker bestek het choor van de Buurkerck tot het cruyswerk toe afgebroken” en het dichtmetselen van den oostmuur ³⁾.

Afb. 29.
Buurkerk.
Kraagsteen.

Afb. 30. Buurkerk. Boven de gewelven van den zuidarm (n. teek. van W. Hemsing).

Hiermede kunnen wij de bouwgeschiedenis der Buurkerk als afgesloten beschouwen, ⁴⁾ Ingrijpende lotgevallen heeft zij verder niet ondergaan, behalve dan de vroeger besproken wijzigingen in de overdekking, waarmede in verband wel dient te worden beschouwd het in de „pertinente notitie” vermelde bezwijken der zijmuren in 1674 Ik meen n.l., dat

¹⁾ Gepubliceerd in Archief v.h. a.b. Utrecht, IX, blz. 391 v.v. De eerste-steenlegging der Zielbroederskapel had 28 April 1513 plaats volgens de kameraarsrekeningen (Dodt's „Archief”, III, blz. 205).

²⁾ Catal. v.b.h. stadsarchief bew. arch., 2e afd. nr. 25.

³⁾ Ned. en Kl. oudh. V, blz. 88; Dodt's „Archief” III, blz. 263.

⁴⁾ Een paar fraaie teekeningen (1636) van Saenredam, gereproduceerd door Dr. C. Hofstede de Groot (Utrechtsche kerken. Teekeningen en schilderijen van P. Saenredam, pl. XXI en XXII) geven gezichten in het interieur, op welke dit zich juist zoo voordoet als thans.

hieronder moet worden verstaan het bovengedeelte van de middenschipmuren, dat men bij de 15e-eeuwsche verbouwing had laten staan als steun voor het machtige kapwerk van dien tijd.

Preciseeren wij dan nu de globale dateeringen, op het eind van ons hoofdstuk II gegeven, dan besluiten wij: van het tegenwoordige gebouw zijn zes paar middenschipspijlers uit de tweede helft der 13e eeuw, het dwarspand is gedeeltelijk uit het midden der 14e eeuw, overigens (afgezien van enkele latere boog- en venstervullingen) uit het midden der 15e, evenals de binnenste zijschepen, de westelijke traveeën van het middenschip en de gansche overwelfing van deze gedeelten; de buitenste zijschepen met de uitbouwsels (voorzoover deze niet modern zijn) uit de eerste helft der 16e eeuw; de toren van omstreeks 1400.

E. J. HASLINGHUIS.

UIT DE LAATSTE LEVENSJAREN VAN JAN STEEN.

Bij het naslaan van enkele gegevens over Jan Steen, naar aanleiding van de dit jaar gehouden herdenking, vond ik enkele nog onbekende bijzonderheden, die ik Dr. A. Bredius mededeelde voor zijn weldra te verschijnen werk over dezen echt nationalen meester. Ik vernam toen, dat dit werk reeds nagenoeg is afgedrukt, zoodat Dr. Bredius van deze aantekeningen geen gebruik meer kon maken, en geef deze daarom hier, als aanvulling op het standaardwerk van Dr. Bredius.

I. HET STERFHUIS VAN JAN STEEN.

Algemeen wordt aangenomen, dat het door Steen van zijnen vader geërfde huis stond aan de Langebrug tegenover de Wolsteeg en zelfs werd in een der geïllustreerde bladen eene afbeelding gegeven van een oud trapgeveltje over de Wolsteeg, als Steen's laatste woning. Een onderzoek in het Prothocol van Optrachts- ende Waarbrieven heeft mij echter het bewijs geleverd, dat het huis niet stond a a n de Langebrug, maar a c h t e r de huizen aan die straat en met een gang uitkwam aan de Langebrug. Die gang is nog aanwezig, en was blijkens de kaart van Van Dulmenhorst 0—3 0 breed, of ongeveer 1 Meter. De bij het huis behorende tuin zal hiervan wel de grootste attractie gevormd hebben. Het terrein werd later aangetrokken bij den tuin van het thans door den heer Thorbecke bewoonde huis aan de Nieuwsteeg. Het huis is tusschen 1801 en 1804 gesloopt.

Het afdoende bewijs voor de ligging van het huis wordt geleverd door de akte van 30 Mei 1668, waarbij het huis door Steen's vader, Havick Jansz., werd aangekocht. Het wordt daar omschreven als „een huys ende erve ende thuyn daer achteraan, met een poort ende gange daervoren gaende ende uytcomende op de Voldersgracht, ofte Langebrugge, tegenover de Wolsteghe . . . achter het Pieters Hoffge (Pieter Speck'shofje) ende Cornelis van Scharpenbrant, notaris ende procureur (Prothocol 5 C. fol. 15).

Zie hierover uitvoeriger mijne mededeeling onder Letteren en Kunst in de N. Rott. Ct. van 10 Augustus 1926, avondblad.

II. DE GELDELIJKE TOESTAND.

Men heeft dikwijls als een bewijs van Steen's betrekkelijke welvaart in zijne laatste levensjaren doen gelden, dat hij het vaderlijk huis niet heeft verkocht. Deze aanwijzing dreigt echter in het tegendeel te verkeeren, als wij kennis nemen van het „Register van appointementen penael ende van requesten” over 1659—1712, waarin op fol. 28 een stuk voorkomt, waaruit blijkt, dat Johan van Reynsburgh, Steen's zwager, voor f 2200. — borg was gebleven voor Havick Steen ten behoeve van Marie de Tombe, weduwe van Touseyn Henion, de verkoopster van het huis, die hierop dus voor de geheele koopsom crediet gaf. ¹⁾ In 1673 was er nog slechts f 600. — afgelost en de rente was onbetaald gebleven sinds Mei 1669, dus sinds het huis op Jan Steen was overgegaan. Steen heeft dus het huis niet nage-laten te verkoopen omdat hij er vrij goed bij zat, maar omdat het huis met schuld belast en daarvoor verbonden was. De achterstand in de betaling der rente wijst niet op welvaart.

Tegen zijne erfgenamen, die begonnen waren om de goederen der nalatenschap te verdeelen, werd arrest penael verzocht, om hen te beletten het onroerend goed te vervreemden, voordat de borgtocht was vereffend, benevens nog eene particuliere schuld ten laste van Jan Steen, groot 351—7—8 gulden. Het arrest werd 28 December 1673 verleend.

III. HET GRAF VAN JAN STEEN.

Het eerst werd door Mej. F. A. Le Poole te Leiden er op gewezen, dat het algemeen gevoelen, dat Steen op de Bolwerken zoude begraven zijn, onjuist is. ²⁾ In het begrafenisboek staat als hoofd: in de Pieterskerk en op de Bolwerken, zoodat dit beide verklaringen mogelijk laat, doch in den blafferd wordt de ontvangst van 6 gulden op 6 Februari 1679, fol. 12 uitdrukkelijk vermeld onder het hoofd „Ontfangh wegens Openen van Particuliere Eygen Graven in de Pieters Kerck”. Waar dit graf in de kerk lag en aan wien het behoorde bleef verder onbeslist.

Het afdoende bewijs, dat Steen zelf een graf had in de Pieterskerk werd door mij gevonden in onderstaand extract uit het Grafboek der Pieterskerk, in het archief der kerkvoogden No. VIII, 6, fol. 212 vs.:

„f 100 vs. No. 44. Jan Dircks Steen sijn Erffgenamen versocht den 26 Novembris a^o. 1663.

Dit graf den 24 August. 1671 verboekct op Johan Havickse Steen, als een gereghte vijfde part hem daerin competeerende, ende de 4 andere vijfde parten aen hem opgedraeghen sijnde door Johannes Reynsburgh, Isaack de Pauw, Johan Gael, Jan van Vliet, nomine

¹⁾ Havick Steen was niet onbemiddeld. Hij richtte binnen de 1000 roeden van Leiden bij het Haagsche Schouw aan de Laanhoeksche watering eene pannenbakkerij op, waarvoor hij aan Leiden vrijstelling verzocht van het verbod van buitengenimmerten. Gerechtsdagboek K. fol. 88, 18 Januari 1663.

²⁾ Zie Leidsch Dagblad 24 Augustus 1926.

uxoris, Victor van Griecken, nomine uxoris, descendenten van den voornoemden Jan Dirckse Steen.

NB. dit graf niet verder te verboecken dan met wil ende weten van Sr. Johannes van Reynsburgh.

Dit bovenstaende graf is verkocht aen Sr. Johannes Reynsburgh, volgens acte onder de hant ons daarvan verthoont, voor de somma van hondert gulden.

1686 den 29 November verboeckt op den selvigen.

Op den 2 Januari 1693 dit graff overgeboekt op Leendert Janz. Knotter, als het selve gekogt hebbende van gemelte Johannes Rhijnsburch om den somme van drie en seventigh guldens volgens voorwaerden ende quitantie aan ons geëxhibeert.

1698 den 27 Mey verboekt op deselve, den 7e Mey 1708 verboekt op deselve.

Den 10 Juni 1718 overgeboekt op Pieter Knotter als voor $\frac{3}{4}$ parten geïnstitueerde erfgenaem van Maria van der Parre, weduwe van Leendert Janss. Knotter, volge \bar{n} den testamentte gepasseert voor den notaris Johannes Blocqueri in dato den 23 Maert 1711, ende 't resterende $\frac{1}{4}$ part gecocht hebbende van Jan Leenderts Knotter volgens acte van koop gepasseert voor den notaris Theodorus Schrevelius van date den 21 Mey 1715, ons verthoont. Den 19 April verboekt op deselve."

De aangehaalde plaats bewijst in verband met de reeds door Mej. Le Poole gevonden aantekening, dat Jan Steen is begraven in zijn eigen graf in de Pieterskerk, dat oorspronkelijk toebehoorde aan zijnen grootvader Jan Dircks Steen. Dit maakt het ons tevens gemakkelijk om de juiste plaats hiervan aan te wijzen, daar thans nog in het koor bij de 3e kolom links de zerk ligt, vermeld bij Mr. K. J. F. C. Kneppelhout van Sterkenburg, De Gedenkteecken in de Pieterskerk te Leyden, 1864 onder No. 247, met het dubbele rand-schrift: „Hier. leijt. begrave. Swaentgen. / Cornelis. dr. de huysvrou. van. Jan. Dirckx.z. Steen, e \bar{n} starf. / den. 26en. Maert. 1606. / Hier. leyt. begraven. Jacoby. Jansdr. van. Dam // huysvrou van Jan Dirckx. Steen, Starf den 26 April An $^{\circ}$. 1617 / / e \bar{n} Jan Dirckx Steen i \bar{n} Heere gervst Den 2 \bar{o} July A $^{\circ}$. 1625."

De derde zijde is blank gelaten en in het midden is later een alliantiewapen aangebracht, waarvan de voorstelling is weggehakt. Waarschijnlijk was dat een wapen van een der latere eigenaars van het graf uit de familie Knotter.

Vermelding verdient de bijvoeging uit het grafboek, dat het graf niet verkocht mocht worden zonder medewerking van Johannes van Reynsburgh. Waarschijnlijk was het, evenals het huis, verbonden voor diens schuldvordering en borgtocht.

Het bleek mij, dat de zerk in de laatste 30 jaar niet is verlegd, zoodat deze hoogstwaarschijnlijk nog het oorspronkelijke graf van Jan Steen bedekt. De ligging tegen de kolom biedt eene aangewezen gelegenheid om zijne laatste rustplaats door het aanbrengen van een eenvoudig herinneringsteeken in eere te houden.

J. C. OVERVOORDE.

OFFICIEELE MEDEDEELINGEN.

ALGEMEENE VERGADERING VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

in de Buitensocieteit te Zwolle op 1 Juli 1926.

Aanwezig, volgens de presentielijst, de navolgende gewone en corresponderende leden: J. C. Annokkee, Mr. L. G. N. Bouricius, Prof. Dr. A. W. Bijvanck, P. A. Camphuis, J. L. van Dalen, A. A. G. van Erven Dorens, J. Gimberg, Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel, Mgr. Prof. Dr. A. H. L. Hensen, F. A. Hoefer, G. J. Honig, Dr. J. Kalf, A. van Kerckhoff, Mej. M. E. Kronenberg, Mr. G. J. ter Kuile, W. Martens, Mej. Dr. E. Neurdenburg, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Prof. W. van der Pluym, Mr. D. Sanders, W. A. A. J. Baron Schimmelpenninck van der Oye, Jhr. E. W. C. Six, Mr. M. J. Schretlen, G. Tellander, J. A. T. Thieme, Jb. Vinhuizen, Mej. M. A. de Visser, Mej. C. J. Welcker.

De voorzitter opent de vergadering met het uitspreken van een rede, welke op verzoek van Mr. Bouricius in het Jaarboek zal worden opgenomen. Vervolgens leest de secretaris het verslag over het afgelopen jaar voor. De voorzitter wijst op het thans verschenen nummer van het Jaarboek, waarin beschrijvingen van Zwolle, Hasselt en het Nijenhuis van de hand van den heer Hoefer zijn opgenomen en deelt mede, dat nog een artikel over Rechteren, door den secretaris samengesteld, zal volgen.

Voorgelezen wordt een schrijven van de vereeniging „de Hollandsche Molen” met verzoek om subsidie ten einde de molen „de Roos” te Delft te kunnen behouden. Besloten wordt, aangezien de Bond zelf gesubsidieerd wordt, geen gelden beschikbaar te stellen. In behandeling wordt vervolgens genomen een schrijven van den Heer J. H. van Heek te Lonneker, waarin er op aangedrongen wordt, dat de Bond zal ageeren tegen de mogelijke slooping van de Maasbrug te Maastricht, en waarin verder gewezen wordt op het groote gevaar, waaraan monumenten bloot staan door het toenemend gebruik van zware vrachtauto's, welke trillingen veroorzaken, waardoor scheuren in oude ge-

bouwen ontstaan. Schrijver wijst daarbij op de St. Pauls Church te Londen en, wat ons land aangaat, op den Romaanschen toren te Enschedé, die van dit gevaar te lijden hebben. Wat het eerste punt aangaat, komt het den voorzitter gewenscht voor thans niet op te treden. De heer Kalf is van oordeel, dat het gewenscht is in dezen zijn kruit droog te houden.

Bij de discussie over het tweede punt wijst de heer Bouricius op het feit, dat te Delft plafonds door de dreuning van zware auto's naar beneden zijn gevallen. De heer Hoefer maakt de opmerking, dat in Gelderland de zaak ter hand wordt genomen uit een oogpunt van bescherming van de wegen; hij zou geen voorbeelden weten aan te wijzen, dat door dreuning van auto's scheuring is ontstaan. Ook de heer Kalf vindt het moeilijk te bewijzen, dat auto's de oorzaak van scheuringen e.d. zijn. Intusschen zijn er speciaal de laatste tien jaren voorbeelden aan te wijzen van gebouwen, die belangrijke scheuren hebben gekregen. Spreker noemt als voorbeeld de kerk te Harderwijk.

De heer Bouricius geeft nog in overweging, een brief ter dezer zake te richten aan het bestuur van den A. N. W. B. en de pers te verzoeken om onder een bepaald hoofd op het gevaar van beschadiging van oude gebouwen door het dreunen van vrachtauto's te wijzen. Besloten wordt de behandeling der zaak over te laten aan het bestuur.

De rekening en verantwoording van den penningmeester wordt goedgekeurd; gebleken is, dat er in het afgelopen jaar F. 265.17 is ingeteerd. De heer Van der Pluym acht het gewenscht er den nadruk op te leggen, dat er geen saldo in kas is. De penningmeester deelt mede, dat de Bond F. 500. — minder subsidie van het Rijk heeft gehad, waaraan het nadeelig saldo voornamelijk is te wijten. Van het thans niet ontvangen bedrag aan subsidie moest ook nog

het repertorium, dat door den Bond wordt uitgegeven, bekostigd worden. Naar aanleiding van deze opmerking dringt de heer Overvoorde er op aan, dat thans met ernst de ontstane achterstand in het afdrucken van het repertorium worde ter hand genomen.

Hierna volgt de bestuursverkiezing; Jhr. Mr. Dr. van Beresteyn en Prof. Dr. Bijvanck worden herkozen, terwijl in de plaats van Dr. Coster, die zich niet herkiesbaar had gesteld, Dr. van Giffen te Groningen wordt gekozen. De het vorig jaar door het bedanken van Jhr. Mr. Van Sasse van Ysselst opgevallene plaats in het bestuur wordt toegewezen aan Mr. Dr. van Rijkevorsel te 's Gravenhage.

Als plaats voor de volgende vergadering wordt aangewezen Utrecht. Tot het nazien van de volgende rekening worden de heeren Mr. Bouricius en Prof. Dr. Ligtenberg gekozen. Herkozen worden de leden van de redactie van het Oudheidkundig Jaarboek.

Bij de rondvraag dringt de heer Overvoorde er op aan, dat de medewerkers van het Jaarboek de toegezegde bijdragen inderdaad inleveren; soms geschiedt dit zóó laat, dat de redactie met het ineenzetten van de nummers moeilijkheden ondervindt. De heer Kalf wijst er op, dat nog steeds een reglement voor het uitreiken van den penning van den Bond moet worden gemaakt en verzoekt dien penning bij voorkomende gelegenheden ook inderdaad uit te reiken. Het bestuur zal aan deze zaak zijn aandacht schenken. De heer Van Erven Dorens vestigt de aandacht op de voorgenomen demping van het Rokin te Amsterdam; volgens het laatste verslag van B. en W. van Amsterdam schijnt er geen mogelijkheid meer te bestaan, dat deze gracht aan de dreigende demping ontkomt.

De heer Ter Kuile wijst op het groote gevaar, dat de aanleg van het Twenthe-Rijnkanaal, zooals die thans is voorgesteld, oplevert voor het huis Almelo te Almelo. Men wil daar nl. een tak van bovengenoemd kanaal graven in de onmiddellijke nabijheid van het huis, waardoor niet alleen de zoogenaamde „Gravenallée" bij het huis ernstig geschonden zou worden, doch evenzeer het geheele complex der tot nu toe ongeschonden bewaard gebleven havezathe. Na eenige discussie wordt besloten, dat het bestuur een schrijven aan den Minister van Waterstaat

over deze aangelegenheid zal zenden. In dit verband wijst de heer Van der Pluym er nog op, dat het den indruk maakt, dat men aan het departement van Waterstaat weinig eerbied heeft voor oude gebouwen, aangezien bij den aanleg van kunstwerken met de aanwezigheid van zulke gebouwen vaak geen rekening wordt gehouden. De voorzitter stelt voor bij voorkomende gevallen gezamenlijk met den Bond Heemschut te ageeren.

De heer Van Dalen vraagt, wat de Bond gedaan heeft om de slooping van een aantal Oud-Hollandsche gevels te Dordrecht, welke als slachtoffer van de eischen van het moderne verkeer zijn gevallen, te voorkomen. De voorzitter zegt, dat dit in de eerste plaats een zaak is, welke de Provinciale Archaeologische commissie aangaat, waaraan de heer Overvoorde het verzoek vastknoopt, of de leden van den bond bij voorkomende gevallen tijdig van bedreiging van oude gebouwen willen kennis geven aan het bestuur, opdat men niet, zooals in het geval Dordrecht, te laat komt. De heer Van der Pluym vraagt, of het mogelijk is, dat de Bond zich wendt tot de Vereeniging van Nederlandsche Gemeenten, met verzoek, te willen bevorderen, dat in de gemeenteverordeningen bepalingen tegen slooping worden opgenomen. De voorzitter stelt voor deze zaak in een bestuursvergadering onder de oogen te zien. Tenslotte wijst de heer Van Erven Dorens op de wenschelijkheid, dat de Bond een aesthetisch advies geeft met betrekking tot den eventueelen bouw van een brug over den Rijn bij Arnhem. Het bestuur zal deze zaak in overweging nemen.

Na sluiting der vergadering krijgt de heer Hoefer het woord voor een lezing met lichtbeelden over „Het Steekspel". Naast een uitgebreide historische beschouwing geeft spreker een uitvoerige beschrijving van alles, wat met het tournooi in onmiddellijk verband stond. Ook wordt er op gewezen, dat de naam tournooi na de middeleeuwen bleef bestaan, echter in een andere dan de oorspronkelijke beteekenis, en hoe nog in de 17e eeuw bij begrafenissen tournooipaarden en tournooilansen werden gebruikt.

Na afloop der belangwekkende rede dankt de voorzitter den spreker onder applaus voor zijn voordracht.

Zeer in het kort volgt hier een verslag van de excursie op de volgende dagen: Vrijdag 2 Juli werden de leden van den Bond door den waarnemenden burgemeester van Zwolle, wethouder Bolkestein, in de oude trouwzaal in het Zwolsche raadhuis officieel ontvangen. Na bezichtiging van eenige uitgestalde archivalia werd vervolgens een rondwandeling door de stad gemaakt. Na het noenmaal vertrok het gezelschap in auto's naar het Nijenhuis bij Heino, waar het door Baron en Baronesse Van Pallandt op allervriendelijkste wijze ontvangen werd. Nadat het gebouw en een schat van meubels, schilderijen en andere oudheden waren bewonderd, werd gereden naar het beroemde middeleeuwsche kasteel Rechteren, een der weinige Nederlandsche huizen, dat door het gelijknamig geslacht wordt bewoond. Het gezelschap werd hier ontvangen door Douairière Gravin van Rechteren Limpurg-Rechteren, geb. Baronesse van Heeckeren van Enghuizen, die zoo vriendelijk was den bezoekers de thee aan te bieden. Op Rechteren was zooveel schoons te bezichtigen, dat slechts noode de terugtocht werd aanvaard. Een gemeenschappelijke maaltijd in de Buitensociëteit te Zwolle besloot dezen welgeslaagden dag.

Zaterdagochtend werd per boot een uitstapje gemaakt naar het oude stadje Hasselt aan het Zwarte Water, alwaar de burgemeester, de heer Royer, den deelnemers onder aanbieding van eenige morgendranken, welke beleefdheid door de leden zeer werd gewaardeerd, welkom heette. Na bezichtiging van het Raadhuis, de Kerk en enkele andere gebouwen werd de terugtocht per boot naar Zwolle ondernomen, alwaar de excursie ontbonden werd.

D. P. M. GRASWINCKEL,
Secretaris.

REDE VAN DEN VOORZITTER.

Van harte heet ik U welkom, leden, corresponderende leden en gasten van den Bond, die voor deze vergadering de reis naar Zwolle hebt ondernomen.

Uw aanwezigheid verheugt mij en ik ben er dankbaar voor. Ik begrijp ook volkomen, dat het niet het minste het fraaie programma voor de komende dagen met zijn rijke afwisseling is geweest, en natuurlijk ook de schoonheid van

Zwolle en de omgeving van de stad met haar kasteelen en waterloopen, die U naar hier hebben gelokt. Een geheim verklap ik niet, en ik doe onzen secretaris, die als oud-Zwollenaar meer dan het gewone aandeel heeft gehad in de voorbereiding, geen onrecht, als ik zeg, dat wij dit programma, evengoed als het uitvoerige overzicht van de monumenten van Zwolle en Hasselt, dat wij vóór onze komst in het Jaarboek konden lezen, danken aan de jeugdige energie van den Heer Hoefler. Voor al zijn zorg en zijn moeite, voor zijn voortreffelijke organisatie en zijn kundige beschrijving breng ik reeds nu den Heer Hoefler uit Uw aller naam mijn oprechten dank.

Ik wil trachten de gebeurtenissen uit het afgelopen jaar, sedert onze laatste algemeene vergadering, nog eens voor U te laten voorbijtrekken. Slechts enkele momenten kan ik U in de herinnering terug roepen, maar allereerst wil ik gedenken hen, die van ons zijn heengaan. Wederom waren het onder ons van de allerbesten.

Jan Veth, de treffelijke schilder van portretten, de dichter en schrijver over kunst, hem wensch ik hier vooral te noemen als den onversaagden strijder voor het behoud van het schoon onzer steden. Hoe missen wij hem! Hij, die steeds gereed stond met zijn krachtig en overredend woord, waar het gold een monument te redden, dat was bedreigd; hij, die ook geen persoonlijke moeite te groot achtte om op te komen voor een gebouw, voor een gevel, voor een gracht. Het nageslacht zal hem kunnen blijven waardeeren als waarlijk vakkundig kenner onzer oude schilderkunst; wij weten bovendien, hoe hij ook onze oude bouwkunst heeft liefgehad en hoe wij juist aan hem menigmaal het behoud danken van een belangrijk bouwwerk of van een harmonisch stuk stadsarchitectuur.

A. J. Derkinderen; ook hem moet ik hier noemen, al zal men hem meer als kunstenaar en als leider van aankomende kunstenaars blijven gedenken dan als kenner en bewonderaar van oude kunst. Maar de liefde voor oude schoonheid bezat ook hij, en deze liefde spreekt uit zijn werk. Wie wil weten, wat Derkinderen als kunstenaar beteekent, en bovendien, wat een wezenlijk kunstwerk voor een gebouw beteekent,

die bezoeken het trappenhuis der Utrechtsche universiteit. Een banaal bouwsel wordt daar geadeld door Derkinderen's glasraam.

Ook Jan Willem Enschedé behoorde tot onzen kring. Alleen waren het meer de oude boekdrukkunst en de oude muziek, die zijn belangstelling hadden. Ik wil hier herinneren aan zijn waarschuwend woord van onlangs over de slechte hoedanigheid van het papier, waarop wij laten drukken. In elk geval is dit woord niet vergeefs geweest.

Met weemoedigen eerbied gedenken wij hier deze mannen.

Thans kom ik tot de blijde herinneringen.

Wilhelm von Bode, corresponderend lid van den Bond, nestor der kunsthistorici, vierde zijn tachtigsten verjaardag. Een adres van gelukwensch werd hem toegezonden door zijn Nederlandsche collega's; ook velen van U hebben daaraan deelgenomen. De bond zond een telegram en wij mochten als antwoord daarop een brief ontvangen, waarin Bode gewaagt van den strijd voor de Berlijnsche musea, die hij nog steeds met opgewektheid medestrijdt. Gelukkig de instellingen, die zulk een strijdmakker hebben!

Martin herdacht den dag van 25 jaren her, toen hij aan het Mauritshuis werd verbonden. De Bond gaf op den herdenkingsdag blijk van belangstelling, en van harte herhalen wij hier onzen gelukwensch. Het zijn voor het Maurits-huis 25 goede jaren geweest!

Overvoorde was op 1 Mei 25 jaar archivaris van Leiden en directeur van de Lakenhal. Wat hij in die jaren met energieke werkkraft heeft verricht, blijkt uit de lange rij van catalogi en inventarissen, blijkt uit het nieuwe gebouw van zijn museum, op het oogenblik zelfs een centrum van belangstelling voor geheel kunstlievend Europa door de schitterende tentoonstelling van Jan Steen's werken, door Overvoorde en Martin daar georganiseerd. Hulde aan deze beide mannen! Overvoorde mag ik hier zeker nog wel eens extra gelukwenschen; hij is de stichter geweest van onzen Bond, jarenlang zijn secretaris en voorzitter, maar steeds, en naar wij hopen, nog voor lange jaren, een van zijn grootste drijvende krachten.

De Heer van Dalen vierde zijn 25-jarig

ambtsjubileum als archivaris van Dordrecht. Onze oprechte gelukwenschen aan dezen trouwen bezoeker en verslaggever van onze vergaderingen.

In Juli van verleden jaar zou volgens het oorspronkelijke plan het 50-jarig bestaan van de Afdeling Kunsten en Wetenschappen op eenigszins feestelijke wijze zijn herdacht. Maar in die dagen was de stemming daar niet om feest te vieren. In een feuilleton heeft de Heer Van Gelder uiteen gezet, wat in die 50 jaren door het drietal mannen, De Stuers, Royer, Duparc, die deze Afdeling hebben geleid, is tot stand gebracht. Voor ons thans een reden om deze mannen nog eens met eerbied te gedenken.

13 Juli 1925 was het 40 jaar geleden sedert het Rijksmuseum te Amsterdam werd geopend. Het feit zelf werd alleen terloops in herinnering gebracht. Maar moeilijk had de Directeur van het Museum op meer waardige wijze kunnen duidelijk maken, wat dit Museum beteekent, wat het beteekenen kan, en wat het beteekenen moet, dan door de luisterrijke tentoonstelling, ingericht ter eere van het 650-jarig feest van Amsterdam.

Een duizendjarig feest vierde het Duitsche Rijnland. Duizend jaar geleden deelden wij zijn lot en dus is er hier ook reden om de tentoonstelling te Keulen van verleden jaar even te memoreeren. Op die tentoonstelling bleek nog veel van den samenhang tusschen Nederland en Rijnland, maar onze zelfstandigheid toonden wij al in de 15e eeuw. Om alleen mijn eigen gebied te noemen, als ik dat zoo betitelen mag, bij de verluchte handschriften, vertoonde Utrecht toen al een heel eigen uiterlijk tegenover Keulen.

Vijf jaar geleden verscheen het rapport der Museumcommissie, te kort geleden, zal men zeggen, om over dit Rapport al tot een eindoordeel te komen, maar wat lijkt de tijd reeds verachter ons, toen over dit Rapport werd gedebateerd! De ongerustheid, die het in enkele kringen bracht, is vrijwel bedaard, al kreeg die ongerustheid nog pas weer eenig nieuw voedsel. Laat mij hier evenwel eenige dingen memoreeren, die men als uitvloeiels van het Rapport mag beschouwen: de reorgani-

satie van het Mauritshuis, de nieuwe inrichting van het Museum van Oudheden, de metamorfose van het Rijksmuseum, waardoor de schatten van de grootste nationale schilderijenverzameling ons in nieuwe ongekende schoonheid worden geopenbaard.

Op deze wijze ben ik reeds tot de afdeling musea gekomen. De Directeuren van deze instellingen stichtten een eigen organisatie, de Directeuren d a g. Onze Bond wees daarbij den weg en de nieuwe vereeniging blijft met ons in contact. Moge de samenwerking duurzaam en hartelijk zijn en blijven!

Een Noord-Brabantsch museum werd 's Hertogenbosch rijk, door een legaat van den Heer Pape en door de voortvarendheid van den Heer Sasse van Ysselt. De oude Sint-Jacobskapel, die al gebruikt was voor tuighuis en kazerne, kon nu, als nieuw museum, in dienst worden gesteld van de schoonheid en de historie.

In Den Haag werd een Oranje-Nassau Museum geopend en in Amsterdam is een Historisch Museum in staat van actieve voorbereiding. Ook daarvoor kan de groote tentoonstelling van verleden jaar tot voorbeeld strekken, een voorbeeld voor wat zulk een Museum kan zijn en van wat het niet moet zijn. Want een Historisch Museum moet toch iets anders wezen dan een gebouw met localiteiten voor een permanente historische tentoonstelling.

Over het Nederlandsch Historisch Museum werd ten minste weer gesproken. Ik denk aan Van Gelder's suggestieve artikel en aan de wisseling van gedachten, die daarop is gevolgd. Tot eenige daad kwam het tot dusverre niet en naar dit museum mogen wij voorloopig alleen verlangen.

Verlangen, en heel hard verlangen, doen wij ook naar een monumentenwet, en daarmee kom ik tot de laatste en pijnlijkste afdeling, de monumenten, de monumenten die verdwenen, of die dreigen te verdwijnen.

Men zegt wel eens, zoolang er leven is, is er hoop. Zoolang een gebouw van architectonische of oudheidkundige beteekenis nog staat,

mogen wij dus de hoop niet opgeven, dat het zal behouden blijven. Ik denk aan het Pesthuis, dat waardige monument van burgerzin, dat kostelijke hechte bouwwerk van zoo nobelen eenvoud. Ik denk aan Jan Veth's krachtig protest bij een vorige gelegenheid toen het Pesthuis werd bedreigd. — Ik denk ook aan de schande voor de stad Amsterdam, als dit gebouw zou worden opgeruimd. — Ik denk ook aan het Huis met de ijzeren brug te Koog aan de Zaan, maar aan de Zaan denk ik liever niet, sedert die streek met zijn molens ook zijn karakter heeft verloren. Ik verheug mij over het behoud, voorloopig althans, van de Comiezenhuisjes te Haarlem, die den ingang der stad zoo geestig markeeren, met hun juiste vormen en goed gevoelde proporties. Ten slotte, om niet te lang uit te wijden, noem ik de Brug over de Maas te Maastricht, dat monumentale kunstwerk der 13e eeuw, de schoonste brug in Nederland, naar men heeft gezegd. Het verlies van deze brug, die met zijn fraaie welving, gestut door kloeke bogen, de oevers van de Maas verbindt en de rivier zoo werkelijk overbrugt, zou een nationale ramp wezen. Ik weiger te gelooven, dat onze ingenieurs niet vernuftig genoeg zullen zijn om de oplossing te vinden, waardoor dit zeldzaam schoone stuk architectuur ongerept in stand kan blijven.

Ik kom tot de molens, een vast nummer ook op ons programma, al waakt thans, gelukkig, een doortastende vereeniging in het bijzonder voor hun behoud. Wie ons polderschap kent, waar op enkele plaatsen werkelijk de krans van fiere wachters is bewaard, die nog altijd, soms na eeuwen van arbeid, met zorg de taak vervullen om den vijand, het water, te bestrijden, die wenscht deze Vereeniging voor haar strijd tegen de vijanden der molens het zijn, helaas, allerminst ridders van de droevige figuur —, kracht toe, overleg en geld. Herinneren wil ik hier alleen aan de kloeke poging van onlangs voor het behoud van den molen „De Roos” te Delft. Moge deze poging succes hebben! Eén voorbeeld ter waarschuwing wil ik hier aanhalen. Hoe fraai zou het stadsbeeld te Leiden zijn, waar de tram uit Voorschoten over de singel binnenkomt, als daar nog het statige gevaarte verrees van den grooten molen,

die vroeger met zijn krachtige lijnen de omgeving beheerschte. Een plantsoentje met een monumentje ter eere van Leiden's ontzet herinnert ons alleen nog aan het wezenlijke monument, dat is gesloopt. Een gruwelijke waarschuwing en een afschrikwekkend voorbeeld!

Even afschrikwekkend, maar blijkbaar nog niet afschrikwekkend genoeg, is het voorbeeld, dat onze gedempte grachten geven. In Leeuwarden schijnt het gevaar te zijn geweken. Het Rokin te Amsterdam is nog steeds bedreigd, en in een andere stad, die ik hier niet noem, gaat men in den nog ongerepten ring van de oude vestinggracht een stuk dempen, zonder te bedenken, dat men daarbij den samenhang van het geheel onherstelbaar vernietigt.

Met opzet sprak ik over de grachten het laatst, want Zwolle behoort, buiten Holland, tot de steden, die juist door het fraaie complex van grachten, zoo bijzonder aantrekkelijk zijn. Ik herinner mij, hoe ik bij een vorig bezoek tweemaal een volledigen ommeegang maakte, onder de bekoring van de oude grachten en wallen. Daarvan en van al de fraaie monumenten, die de Heer Hoefler voor ons zoo treffend heeft geïllustreerd, zullen wij de volgende dagen kunnen genieten.

Met den wensch, dat het voor U een werkelijk genot zal zijn, verklaar ik deze vergadering voor geopend.

JAARVERSLAG VAN DEN SECRETARIS.

Wanneer de secretaris van den Bond ditmaal met een kort verslag van de verrichtingen van den Bond in het afgelopen jaar kan volstaan, zoo mag hieruit geenszins afgeleid worden, dat vermindering of verslapping van de werkzaamheden hiervan de oorzaak kan zijn. Het valt echter niet te ontkennen, dat de Bond in de ruim een kwart eeuw van zijn bestaan nagenoeg al zijn wenschen, vaak niet dan na telkenmale opnieuw voor een of andere zaak te hebben geijverd, in vervulling zag gaan. Het is hier niet de plaats alle de bereikte successen op te noemen; ik wil slechts wijzen op één wensch, welke tot nu toe nog niet vervuld is, te weten de Monumentenwet, voor welke tot stand komen

de Bond steeds heeft geijverd. Het is te hopen, dat de toezegging, welke de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in de zitting der Eerste Kamer op 26 Mei l.l. deed, n.l. dat hij zou trachten een oplossing te vinden inzake den niet bevredigenden toestand, die er thans ten opzichte van de bescherming van monumenten bestaat, binnen afzienbaren tijd moge leiden tot de indiening van de zoo lang begeerde Monumentenwet.

In dezelfde Kamerzitting verklaarde de Minister, dat, wat betreft de veelbesproken kwestie van den afbraak van de Maasbrug te Maastricht, Z. Ex. zich op het standpunt stelde, dat de Minister van Waterstaat zal moeten bewijzen, dat de brug moet verdwijnen; bewijst laatstgenoemde dit niet, dan moet de brug behouden blijven. Voor het oogenblik schijnt dus aandrang van de zijde van den Bond, die reeds in het jaar 1921 aan de Tweede Kamer der Staten Generaal een request inzond, teneinde te voorkomen, dat de brug geschonden zoude worden, niet noodig te zijn. Voortdurende aandacht voor deze zaak zal intusschen wel geboden zijn.

Komende tot daadwerkelijk optreden van den Bond, dient in de eerste plaats gewezen te worden op het navolgende. Regenten van het St. Elisabeth's of Grootte Gasthuis te Haarlem verzochten den Bond om er bij de Provinciale Staten van Noord Holland op te willen aandringen, dat door dezen $\frac{1}{3}$ e deel van de herstellingskosten van 12 oude geveltjes van de aan het Gasthuis behorende huisjes aan het Groot Heiligland zou worden betaald. De bond verzond een request in den geest van het verzoek en het resultaat was, dat regenten met genoegen melden konden, dat het subsidie, tot welks verlening Gedeputeerden ongunstig hadden geadviseerd, alsnog werd toegekend.

Korten tijd later ging het bestuur over tot het samenstellen van een commissie, welke van advies zou kunnen dienen inzake het nagaan van maatregelen tegen de bestaande ondeugdelijkheid van fotografiën en negatieven. In deze commissie namen zitting de heeren Prof. Dr. A. W. Bijvanck en Dr. W. P. Jorissen te Leiden en de heeren Dr. F. W. Hudig en W. A. van Leer te Amsterdam.

In November 1925 diende de Bond bij het Gemeentebestuur van Amsterdam een request in,

waarbij verzocht werd geen uitvoering te willen geven aan het Raadsbesluit tot slooping van het Pesthuis aldaar, voordat de mogelijkheid om de ideeële tegelijk met de materieële belangen te bevredigen, nog eens ernstig zou zijn overwogen. De Bond kon hierbij wijzen op de krachtige actie, welke indertijd door wijlen Dr. J. Veth voor het behoud van het gebouw was gevoerd, hetwelk naast een belangrijk bouwwerk ook een zeldzaam monument is van gemeenschapszin uit het verleden der stad Amsterdam.

Tegen het einde van het jaar ontving het bestuur een schrijven van B. en W. van 's Gravenhage, waarbij dit College kennis gaf van het indienen van een request aan den Minister van Financiën naar aanleiding van de voorgestelde wijzigingen van de Successiewet, toen aanhangig bij de Tweede Kamer. Bij die wijziging werd voorgesteld den bestaanden vrijdom van successie en schenking aan musea te doen vervallen en daarvoor in de plaats te stellen een heffing van 10%. Aangezien ook het bestuur van den Bond meende dat een dergelijke bepaling afschrikwekkend zou kunnen werken op hen, die neiging zouden voelen hun kunstbezit aan de gemeenschap ten offer te brengen, werd besloten bij den betrokken minister adhaesie aan het Haagsche request te betuigen.

Van B. en W. van Harlingen ontving het Bondsbestuur mededeeling, dat aldaar een monumenten verordening was vastgesteld, naar aanleiding waarvan dit College verzocht twee personen uit de leden van onzen Bond te willen kiezen, die tot lid en plaatsvervangend lid van een in de monumenten verordening genoemde commissie van advies zouden kunnen worden benoemd. Het bestuur heeft Mej. Dr. E. Neurdenburg en Prof. W. van der Pluym voorgesteld, met wien B. en W. van Harlingen zich ongetwijfeld in verbinding zullen hebben gesteld.

Komende tot de meer interne aangelegenheden van den Bond, worde in de eerste plaats melding gemaakt van de in het afgelopen jaar overleden leden. Het zijn de heeren Mr. A. C. Cohen Stuart, J. W. Enschedé, Dr. L. A. Kesper, Prof. Derkinderen, W. C. Knottenbelt, J. H. S. Schaepkens van Rimpst en Dr. J. Veth. Het ledental ging iets achteruit, doordat tegen een aanwinst van 8 nieuwe leden een verlies van 14 leden te boeken viel.

Ter gelegenheid van den tachtigsten verjaardag van Freiherr Wilhelm von Bode te Potsdam stuurde de Bond een telegram met gelukwenschen. Bij het vijf en twintigjarig ambtsjubileum van ons mede-bestuurslid Mr. Dr. J. C. Overvoorde heeft Prof. van der Pluym de gelukwenschen van onzen Bond overgebracht.

Nog dient melding gemaakt te worden van het zilveren jubileum van Prof. Dr. Martin, bij welke gelegenheid onze onder-voorzitter, Mr. Dr. Overvoorde, namens den Bond heeft gesproken.

Van de Bondscommissies — de Directeurendag waarover in het eerste nummer van het Jaarboek van dit jaar een verslag staat, uitgesloten — dient vooral de Nederlandsche Klokken- en Orgelraad te worden genoemd. Dit verslag, uitgebracht door den secretaris, den heer A. Brom jr., vermeldt het navolgende: „Allereerst dient melding te worden gemaakt van het treffende verlies van den Voorzitter, Ir. B. A. J. van der Hegge Zijnen, die de belangen van den Raad sedert de oprichting op meer dan uitnemende wijze heeft behartigd. In de vacature is in het nieuwe zittingjaar voorzien door de benoeming van Prof. Dr. G. van der Leeuw te Groningen.

In de Algemeene Vergadering van 18 April 1925 werden tot leden gekozen de heeren J. S. Brandt Buys, voorzitter van het 2e Beiaardcongres 1925 en Dr. W. van der Elst te Utrecht.

In het verslagjaar 1925 werden meer adviezen gevraagd en verstrekt dan in de acht voorgaande jaren tezamen. Er is allerwege in den lande gebrek aan belangelooze voorlichting op het door den Raad bestreken terrein en behoefte aan onpartijdige adviezen. Met den dag stijgt het in den Raad gestelde vertrouwen en daarmede gaat toeneming van den omvang van den arbeid gepaard. Indien het werk zich nog verder uitbreidt, zal overwogen moeten worden, op welke wijze tegemoet gekomen kan worden aan dezen in omvang en verantwoordelijkheid groeienden arbeid.

Aan het congres voor Klokkenspelkunst te 's Hertogenbosch in Augustus werd door den Raad deelgenomen; meer practisch door de heeren Dr. A. Vas Nunes, Dr. W. van der Elst en A. Brom Jr., die er referaten hebben gegeven. Voor den inhoud dezer voordrachten wordt verwezen naar de handelingen van het 2e

Beiaardcongres, welke ter perse zijn en binnenkort zullen verschijnen.

Op de te Dordrecht gehouden vergadering van den Nederl. Oudheidk. Bond werd door Mr. Dr. Overvoorde (die den Raad in 1917 als voorzitter van den Bond installeerde), bij de rondvraag de opmerking gemaakt, dat de Raad van voorlichting zal dienen bij de restauratie van het orgel in de Groote Kerk te Dordrecht. Het College van kerkvoogden den Nederl. Nerv. Gemeente had echter korten tijd te voren reeds om deze bemiddeling verzocht en deze verkregen.

De benoemingen van de nieuwe leden werden op de gebruikelijke wijze bekrachtigd door den Bond.

Het wordt den Raad wel eens verweten, dat deze niet de bekendheid heeft, welke hij verdient. Eenige maatregelen van propagandistische strekking werden derhalve getroffen. Tot onze groote verrassing werden wij in deze taak tegemoetgekomen door eenige malcontenten onder de orgelbouwers, die het streven van den Raad in verdenking trachtten te brengen bij de verschillende kerkbesturen en aldus, zij het niet met deze bedoeling, een krachtige propaganda voerden en nog voeren voor den Raad.

De medewerking van aannemers en leveranciers is van aangenamen aard. Met de knapste onder hen zijn belangrijke zaken tot stand gekomen; de samenwerking met hen, die er naar streven derderangs werk en minder te leveren, geeft vaak aanleiding tot moeilijkheden.

Na het overlijden van den eersten voorzitter werden de bij hem tijdelijk gedeponeerde stukken overgebracht naar en vereenigd met die, welke op het secretariaat berusten. Mede door de toename der adviezen bleek, dat aanschaffing van een nieuwe stalen archiefkast onvermijdelijk was. In het afgelopen jaar kwamen o.m. in de volgende plaatsen min of meer belangrijke werken door 's Raads bemiddeling tot stand: Apeldoorn, Bodegraven, Denekamp, Domburg, Utrecht, Wassenaar, Zutphen, terwijl in behandeling blijven adviezen voor de volgende plaatsen: Alkmaar, Almelo, Amsterdam (3), Bilthoven, Breukelen, Delft, Dokkum, Dordrecht (2), Gouda, 's Gravenhage (3), Haarle, Haarlem (2), Harlingen, Hattum, Heeten, Heino, Hilvarenbeek, Hilversum, Koudekerke, Lattrop, Linschoten, Mariaparochie, Nijmegen, Ooster-

wierum, St. Philipsland, Scheveningen, Serooskerke, Sneek, Soerabaia, Utrecht, Vianen, Velzen, Wageningen, Watergraafsmeer, Wilnis, Zwolle".

D. P. M. GRASWINCKEL.

Secretaris.

KORTE BERICHTEN.

A m s t e r d a m. --- In verband met de bespreking der plannen voor het Rokin te Amsterdam heeft het bestuur van den N. O. B. een telegram aan den raad der gemeente Amsterdam gezonden met dringend verzoek het voorstel van Mr. Van den Bergh om een nieuwe prijsvraag betreffende de verbetering van het Rokin uit te schrijven, aan te nemen.

N. R. Ct. 21 Juli 1926.

De vereeniging „Hendrick de Keyser" heeft voor f 11,000 het perceel Kattégat 4 en 6 te Amsterdam aangekocht.

N. R. Ct. 5 Sept. 1926.

A r n h e m. Het bestuur van het Arnhemsch Genootschap voor Oudheidkunde heeft een verzoek gedaan om een verordening op de monumenten van geschiedenis en kunst in het leven te roepen. B. en W. deelen den Raad o.a. mede, dat de uit een oogpunt van bouwkunst en van historie merkwaardige bouwwerken niet in handen van particulieren zijn, maar van de gemeente en van kerkgenootschappen, zoodat de behoefte aan een regeling als het Arnhemsch Genootschap voor Oudheidkunde bedoelt, stellig niet noodzakelijk kan worden geacht. B. en W. stellen daarom voor aan adressant te berichten, dat er geen aanleiding gevonden wordt om voor deze gemeente dergelijke verordeningen in het leven te roepen.

N. R. Ct. 22 Juni 1926.

B l o k z i j l. --- De Vereeniging „Hendrick de Keyser" heeft voor f 1150 het perceel Kerkstraat Wijk III No. 257 aangekocht.

N. R. Ct. 4 Sept. 1926.

D e v e n t e r. — De restauratiecommissie voor de Groote Kerk alhier heeft een begin gemaakt met haar werkzaamheden tot restauratie van het inwendige der kerk. Toen men de witkalk verwijderde vond men verscheidene grafsteenen en een muurschildering; de ontcalcite pilaren bleken te bestaan uit fraai uitgehakte metselsteenen met een band van zandsteen of geheel uit zandsteen opgetrokken. Thans zal de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg den stand van zaken komen opnemen, om de aanvragen om subsidie bij Rijk en Provincie alsmede die bij de Gemeente te kunnen beoordeelen. Aan particulieren zal mede steun worden gevraagd voor de uitvoering van het werk.

N. R. Ct. 21 Aug. 1926.

E d a m. — Gedeputeerde Staten van Noord-Holland verlangen van de gemeente Edam een hogere bijdrage in de kosten van de restauratie der Groote kerk aldaar. Indien deze hogere bijdrage wordt toegekend, wil een belangstellend Edammer aan de gemeente f 10,000 schenken voor de restauratie.

N. C. Rt. 1 Juni 1926.

's Graveland. — Sloopingsvoornemen. — In de voorloopige lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, van de provincie Noordholland komt op blz. 107 onder 's Graveland (moet zijn: Hilversum) de volgende post voor:

„Het buiten Jachtlust (l. Jagtlust) aan den 's Gravelandschen weg 167 heeft een versierde omlijsting (XVIIIc) voor de deur en het venster er boven. Boven den driezijdigen, koepelachtigen uitbouw van den zijgevel een bekroning (± 1700)“.

Beide mededeelingen zijn onjuist; maar ik zou dit niet belangrijk genoeg rekenen om er de aandacht op te vestigen, ware het niet dat ik het voornemen had de laatstgenoemde bekroning, die vast dit jaar weer stukvriest en afbrokkelt, geheel te sloopen.

Jagtlust was tot het einde der 19e eeuw een klein, in 1780 als jachtterrein vóór een boerderijtje aangebouwd huis, zeer sober, maar zeer zorgvuldig van uitvoering, zooals het onder-

scheid van het oude volkomen vlakke metselwerk, van de voordien, toch ook wel verzorgde bovenverdieping duidelijk laat zien. Uitwendig is er niets ouds van te vermelden, dan de zeer eenvoudige gesmeed-ijzeren stoepleuning met de gegoten bronzen rosetten, goed van stijl.

De leelijke cementen deuromlijsting is in 1900 volgens de teekening van de architecten Schill en Haverkamp aangebracht evenals de genoemde bekroning voor den nieuwen uitbouw, een stuk gietwerk van cement van een zaak te Amsterdam. Men ziet, dat als ik aan mijn voornemen gevolg zal geven, ik niet beschuldigd zal kunnen worden een monument van geschiedenis of kunst te hebben vernietigd. Ik stel er prijs op dit van te voren bekend te maken.

J. S.

L e i d e n. — Door de Prov. Z. Holl. Archeologische Commissie is aan den raad der gemeente een adres gezonden om eene tijdelijke monumentenverordening in het leven te roepen. Ook door den heer H. J. Jesse en door de Vereniging Oudheden is hierop aangedrongen.

N a a r d e n. — De heer Visser heeft met het gemeentebestuur van Naarden een bespreking gehad inzake de wallen. Het departement zoowel als het gemeentebestuur stellen prijs op hun behoud.

N. R. Ct. 5 Aug. 1926.

S c h o o n h o v e n. — De restauratiecommissie voor de St. Bartholomeuskerk en -toren heeft den heer Kromhout belast met het maken van plannen voor die restauratie Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland deden nu aan de Staten het voorstel, in die restauratie bij te dragen tot een vierde der kosten, mits die de drie ton niet te boven gaan. B. en W. hebben bij den Raad een blanco crediet gevraagd en verkregen om die voorzieningen te doen treffen.

Het orgel zal moeten worden afgebroken, evenals de heerenstoel en het meubilair der kerk moet worden opgeborgen, waarvoor ruimte dient te worden gezocht, alvorens met de tijdelijke voorzieningen een aanvang kan worden gemaakt.

De klok van den St. Bartholomeustoren wordt des Zondags weer geluid. B. en W. hebben den stadsarchitect een lood doen aanbrengen aan den toren met een teeken, waarop iedere week geconstateerd wordt, of soms het luiden nadeligen invloed heeft op het bouwwerk. Totnogtoe blijkt zulks niet het geval te zijn geweest.

N. R. Ct. 29 Juni 1926.

Uitgeest. De restauratie der Ned. Herv. Kerk, die bijna een vernieuwing is, nadert de voltooiing. Er is een geheel nieuw dak van 45 M. lengte met leibedekking, alsmede een geheel nieuw plafond aangebracht. Vier oude geblindeerde ramen zijn weer in hun oorspronkelijken toestand gebracht. De steunbeeren waarvan enkele waren vergaan, zijn hersteld en het klimop, dat de kerk geheel en al bedekte, is verwijderd. De kerkeraad zal een verloting houden voor nieuw meubilair.

N. R. Ct. 1 Juni 1926.

Utrecht. De gemeenteraad van Utrecht heeft op voorstel van B. en W. het bedrag voor de herstelling van den **Domtoren** voor 1926 op de begrooting uitgetrokken, met f 28,000 verhoogd.

N. R. Ct. 3 Sept. 1926.

Veere. De gemeenteraad heeft met algemeene stemmen besloten tot herstel van den toren van het **Stadhuis**. Voor deze herstelling heeft het Rijk f 15,000 toegezegd, terwijl de provincie zal betalen in 1927 f 2500, in 1928 f 1500 en in 1929 f 1000. De gemeente zal f 4500 voor haar rekening nemen.

N. R. Ct. 11 Aug. 1926.

Vlissingen. Bij B. en W. zijn plannen tot restauratie in bewerking voor het **Oude Beursgebouw** en is een oproep gedaan wie bereid is daarin een winkel of een café te vestigen, opdat bij de restauratie met de toekomstige bestemming rekening kan worden gehouden.

N. R. Ct. 11 Aug. 1926.

Wijk-aan-Zee. De kosten voor de restauratie van den toren der Ned. Herv. Kerk, geraamd op 15 à 20,000 gulden, kan de gemeente niet dragen; de tusschenkomst van de Rijksc commissie voor de Monumentenzorg is ingeroepen.

N. R. Ct. 19 Juni 1926.

MUSEA.

Barneveld. Oudheidkamer. Reeds lang kon er, wegens gebrek aan ruimte, aan de Oudheidkamer, ten gemeentehuize ondergebracht, niet voldoende zorg worden besteed. Dat dit museum zoovele merkwaardige dingen uit de grijze oudheid bezit, is vooral te danken aan den vroegeren burgemeester, wijlen den heer mr. C. A. Nairac, en wijlen H. Bouwheer, voorheen gemeentebode, die beiden schier al hun vrijen tijd besteedden aan het opsporen van oudheidkundige voorwerpen, op de Veluwe. Spoedig zal nu echter het museum beter gehuisvest kunnen worden. Bij de aanstaande verbouwing van het gemeentehuis, waartoe reeds besloten is, zullen in overleg met dr. Holwerda eenige zalen voor de geschiedkundige voorwerpen worden gereserveerd, terwijl vermoedelijk de ook buiten deze gemeente den laatsten tijd opgegraven voorwerpen tevens in dit museum zullen worden tentoongesteld, waardoor het een Centraal-Museum voor de Veluwe zal worden.

N. R. Ct. 21 Juli 1926.

Delft. Prinsenhof. Toen het te voorzien stond dat het rijk de hem afgestane zalen voorgoed wilde ontruimen, achtten B. en W. het noodig om hun bijzondere aandacht aan het oude gebouw te gaan schenken. Kort daarop noodigden zij de heeren mr. Bouricius, wethouder Brinkman en professor Van Eerden uit, een onderzoek in te stellen naar den toestand van het gebouw. In het verslag dezer commissie wordt opgemerkt dat het wenschelijk is om het geheele beheer over het gebouw en al wat daar in is in één hand te brengen, nadat eerst een algeheele en grondige restauratie en reorganisatie heeft plaats gevonden.

Bij een eventueel uitvoeren van de plannen, zou het aanbeveling verdienen aan een speciale

Hugo de Groot-afdeeling een plaats te geven, waarvoor dan een gedeelte van de nu leege vertrekken zou kunnen worden gebruikt. Eveneens zou zij het gemeentearchief in het gebouw een onderdak willen geven.

Delftsche Courant.

's-Gravenhage. — Gemeentemuseum. — Aangekocht kon worden een stadsgezicht door Jan Steen, voorstellende de Rivier-
vischmarkt met haar bedrijf, op den achtergrond het koor der Grootte kerk, links den ingang van het Westeinde. Tevens werden de volgende legaten en geschenken ontvangen: van wijlen Mr. Marcellus Emants, onder zeker voorbehoud, zijn geheele verzameling familieportretten aan de gemeente 's-Gravenhage vermaakt. Met de erfgenamen is een overeenkomst getroffen, waarbij de bedoelde familieportretten reeds thans eigendom van de gemeente worden, onder voorwaarde dat de collectie in bruikleen blijft van mevr. de wed. Emants, hare dochter en eventueel wettige kinderen van deze, voor zoover deze laatsten in Nederland woonachtig zijn.

Wijlen mevr. M. Terlaag—Kruijt heeft, onder voorbehoud van vruchtgebruik, vermaakt een damesportret (pastel) door E. V. Schmidt te München; verder ontving het Museum van het bestuur der Ned. Israëlitische gemeente te 's-Gravenhage: een vergulde gesneden houten Lod. XIV kaarsenkroon uit de voormalige synagoge te Naaldwijk; van jonkvrouwe E. Loudon te 's-Gravenhage: een Lod. XIV pronkbed met hemel; van een belangstellende stadgenoot: een geel glazen Chineesche schaal (Sung-periode); van den heer Joh. Scherft: een aantal teekeningen van verdwenen Haagsche stadsgezichten; van den heer W. N. Arntzenius: een fluweelen, met zilver geborduurd sjerp van een Representant in de Nationale Vergadering, 1798.

's-Gravenhage. — Oranje Nassau Museum. — Te Rotterdam heeft zich een propaganda commissie gevormd ten behoeve van het Oranje Nassau Museum; het secretariaat is gevestigd, Witte de Withstraat 18.

N. R. Ct. 4 Aug. 1926.

Haarlem. — Frans Hals Museum. — Wijlen de heer C. J. Gonnet, oud-rijks-, provincie- en gemeente-archivaris te Haarlem, heeft aan het museum een groote collectie bestaande uit een drie-honderd voorwerpen geschonken, benevens een legaat van / 5000. voor uitbreiding van de verzameling. Vooral vele bovenkamers, die tot dusver slechts kale wanden hadden, maken door de aanwezigheid van deze oude en kostbare voorwerpen nu een aangenamen en huiselijken indruk. Wij volstaan met het voornaamste te noemen. Over verschillende zalen verspreid staan zes eiken tafels uit de 16de eeuw. In een der zalen staat een mooi dressoir, stijl Lodewijk XVI, met een volledig stel prachtig glaswerk er op. Verder schonk de heer Gonnet een groot aantal stoelen uit de 17de en 18de eeuw, eenige antieke kerkkussens, oud Delftsch aardewerk, Chineesch porcelein, twee-en-twintig schilderijen, ruim dertig prenten, teekeningen en gravures; acht oude spiegels (waarbij schitterende exemplaren); een eeuwigdurenden kalender; een barometer; een oud-Amsterdamsch staand horloge, dat nog steeds zuiver loopt. enz. Zeldzame stukken zijn vier penanttafeltjes uit de 18de eeuw. Een prachtige laat-Empire kaarsenkroon behoort eveneens tot deze nalatenschap, evenals twee stevige blauw-geschilderde waschkisten met zwartijzeren beslag. Behalve eenige oude, zwaar eikenhouten linnenkasten, bezit het Frans Halsmuseum thans ook een heel mooie eiken linnenpers uit 1650. Verder zijn nog te noemen een mahoniehouten likeurkeldertje en eenige andere kistjes, een voor bijouterieën en een voor scheepspapieren, dat geopend moet worden met een zilveren sleutel, die op zichzelf reeds een waar pronkstuk is.

Haarlem. — Museum van Kunstnijverheid. — Het is bekend, dat het Museum van Kunstnijverheid uit het Paviljoen in den Hout moet verdwijnen. Toen vaststond, dat de plannen tot behoud der Kunstnijverheidsschool moesten opgegeven worden, zag men naar een gebouw uit om daarin het Museum onder te brengen. Het voornemen is om de inventaris uit te breiden met een afdeeling voor architectuur. Dit museum zou dan gevestigd worden in de Vleeschhal op de Grootte

Markt. Thans is daarin het rijksarchief gevestigd, maar dat zou dan worden overgebracht naar het oude gouvernementsgebouw. De Vleeschhal is eigendom van de gemeente Haarlem, maar is door het gemeentebestuur verhuurd aan het rijk. Voor de oplossing van de museum-quaestie in bovenstaanden geest is dus de medewerking van het rijk en de gemeente noodig. Verwacht wordt evenwel, dat daartegen geen bezwaren zullen rijzen.

's-Hertogenbosch. Museum van het Prov. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Door Mr. J. P. W. A. Smits een gids voor het museum samengesteld, welke een zeer geschikt overzicht geeft van de nog te weinig bekende belangrijke verzameling. De collectie van het Museum van het Bisdom 's-Hertogenbosch moest nog onvermeld blijven, daar de onderhandelingen tot overname hiervan, die reeds een gunstig verschiep openden, nog niet tot een definitief resultaat leidden. Zeer practisch schijnt de toevoeging van twee plattegronden, die zoodanig aan een zijde zijn bevestigd, dat ze steeds bij het gebruik hiervan kunnen geraadpleegd worden.

Rotterdam. Boijmans Museum. De volgende geschenken werden ontvangen: van negen stadgenooten elk een bijdrage voor de verwerving van een schilderij: De Pannekoekenbakkerij door Pieter Aersten, in 1560 geschilderd; van N. N. te Rotterdam een teekening, Schip in het dok, door C. van Duffelen; van de heeren Henkel te Dusseldorf een bijdrage

voor het fonds van aankoop; van mejuffrouw N. N. in België een tweetal miniaturen uit het midden der achttiende en den aanvang der negentiende eeuw, benevens eenige teekeningen van J. A. Daiwaille; van den heer J. de Bruyn te Spiez eenige boekwerken ten behoeve van het Prentenkabinet, verder een door wijlen den heer E. A. Walop ten behoeve van het Museum Boijmans gelegateerde schilderij.

Vereeniging Slot Loevestein. De Vereeniging heeft een vast bestuur benoemd, waarvan Prof. Dr. P. J. Blok voorzitter zal zijn. Krachtens de bepalingen van het reglement wordt het bestuur door een commissie van ten minste drie personen bijgestaan in alle aangelegenheden van oudheidkundigen aard. Teneinde zoo spoedig mogelijk een aanvraag te kunnen maken met de werkzaamheden der vereeniging, werd in deze vergadering overgegaan tot de benoeming dezer commissie en besloten in het bijzonder onder hare aandacht te brengen de wenschelijkheid, dat de vertrekken, die verband houden met de aanwezigheid van Herman de Ruyter en Hugo de Groot op Loevestein, in beteren toestand worden gebracht.

De vereeniging besloot voorts de aandacht van de openbare meening in Nederland op het streven der vereeniging te vestigen en ieder, die meent met eenig voorwerp of geschenk daartoe te kunnen bijdragen, wordt uitgenoodigd daarvan aan den secretaris der vereeniging, Jan van Nassaustraet 93 te 's-Gravenhage, kennis te geven.

N. R. Ct. 24 Juni 1926.

PARTICULIERE MUSEA.

De Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen brengt ter algemeene kennis, dat na te noemen particuliere verzamelingen van kunstwerpen gratis voor het publiek toegankelijk zijn op de bij iedere collectie aangegeven tijdstippen.

Verzameling van:	Bestaande uit:	Te bezichtigen op:
1. W. Beffie, Groenburgwal 27, Amsterdam	meubelen uit de XVIIe en XVIIIe eeuw; schilderijen van oude meesters en van moderne expressionisten	Dinsdag-, Donderdag- en Zaterdagmiddag van 2-5 uur.
2. J. Th. Boelen, Wijnkoopersgildehuis, Koestraat 10, Amsterdam	kunstvoorwerpen, betrekking hebbend op den wijnhandel	iedereen werkdag des namiddags van 2-4 uur, na aanmelding ten kantore van de firma Jacobus Boelen, De Ruyterkade 120.
3. M. F. Enthoven, Sarphatistraat 62, Amsterdam	oud Delftsch aardewerk en antieke meubelen	Maandag-, Woensdag- en Vrijdagmorgen van 10-12 uur, uitgezonderd op algemeen erkende feestdagen.
4. W. F. van Heukelom, Muuseumplein 19, Amsterdam	oud Chineesch porselein en moderne schilderijen	Dinsdag-, Donderdag en Zaterdagmiddag van 2-5 uur.
5. Dr. H. Schieffer, Hendriklaan 15, Amsterdam	schilderijen van Hollandsche en Vlaamsche meesters der XVIIe eeuw; oud Duitsch, Hollandsch en Italiaansch glaswerk; antieke meubelen; Chineesch porselein uit de XVIIe en XVIIIe eeuw	Dinsdag-, Woensdag- en Donderdagmiddag van 2-4 uur.
6. de Six-stichting, ten huize van jhr. dr. J. Six, Amstel 218, Amsterdam	schilderijen, teekeningen, enz., betrekking hebbende op het geslacht Six	Dinsdag-, Woensdag- en Vrijdagochtend van 10-12 uur op vertoon van een introductie van een directeur van een Rijksmuseum of een anderen bewoner als betrouwbaar bekend persoon.
7. dr. D. F. Scheurleer, Carnegiealaan 16, 's-Gravenhage	oude muziekinstrumenten, daarop betrekking hebbende schilderijen, prenten, afbeeldingen en boekwerken; oude drukken; voortbrengselen van oude kunst en kunstnijverheid	den eersten en derden Zondag van iedere maand in den namiddag, na voorafgaande aanvraag bij den eigenaar.

Verzameling van:	Bestaande uit:	Te bezichtigen op:
8. E. G. F. baron van Zuijlen van Nijeveld van de Haar, Kasteel „De Haar”, Haarzuilen	schilderijen; oude wandtapijten; oude Perzische vloerkleeden; oude meubelen van Engelsch, Fransch, Italiaansch en Nederlandsch maaksel, e. d.	Maandag-, Woensdag- en Vrijdagmorgen van 10 12 uur; de eigenaar kan vorderen, dat de bezoeker voorzien zij van een schriftelijke introductie van den Chef der Afdeling K. en W., van den hoofd-directeur van het Rijksmuseum te Amsterdam of van de directeuren van het Koninklijk Kabinet van Schilderijen te 's-Gravenhage, het Rijksmuseum voor den Monumentenzorg aldaar, en het Centraal Museum te Utrecht.
9. Mevrouw C. von Pannwitz, Huize „De Hartenkamp”, Heerenweg 3, Heemstede	oude Italiaansche schilderijen, meubelen, tapijten, bronzen, etc.; Nederlandsche schilderijen uit de XVe, XVIe en XVIIe eeuw, Fransche gobelins en meubelen, Duitsche ceramiek, e.d.	Dinsdag-, Woensdag- en Vrijdagmorgen van 10 12 uur; de eigenares kan vorderen, dat de bezoeker voorzien zij van een schriftelijke introductie van den Chef der Afdeling K. en W., van den hoofd-directeur van het Rijksmuseum te Amsterdam of van de directeuren van het Koninklijk Kabinet van Schilderijen te 's-Gravenhage en het Frans Halsmuseum te Haarlem.

Ned. Staatscourant

16 Augustus 1926 No. 157.

BEGROOTING KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

De minister betoogt, dat terzake Subsidien herstelling van monumenten gebroken moet worden met het tot nu toe gevolgde systeem om belangrijke subsidies over een groot aantal jaren te verdeelen. Voor verschillende restauraties van grooteren omvang zullen de jaarlijksche termijnen verhoogd dienen te worden, opdat binnen enkele jaren de bestaande achterstand worde ingehaald en een regelmatige toestand worde verkregen.

Voor de restauratie van de Ned. Herv. Kerk te Cadzand wordt een aanvangssubsidie van / 9200 uitgetrokken, zijnde de helft van het maximumbedrag, dat de minister voor deze restauratie meent te moeten bestemmen en dat over twee jaren verdeeld wordt.

Ten behoeve van de voorziening in de meest noodige herstellingen van de sacristie van de R. K. Kerk te Eygelshoven, voor het loopende dienstjaar een Rijkssubsidie van / 300 toegekend ten laste van het onderdeel voor „Onvoorzienne uitgaven” van dit artikel. Om echter dit oude gebouw weer in behoorlijken

toestand te brengen zal in totaal pl.m. / 6500 noodig zijn. De minister stelt voor, voor 1927 nog / 3200 uit te trekken.

Voor restauratie van het Dinghuis te Maastricht wordt / 2200 uitgetrokken.

De kosten van herstel van het koor der R.-K. kerk te Nieuwstadt zullen naar raming / 12,000 bedragen, waarvan 40 pct. ten laste van het rijk ware te nemen.

De kosten van herstel voor de Ned. Herv. Kerk te Oldeberkoop zijn op / 18,000 geraamd. Voorgesteld wordt om hiervan 40 pct. tot een maximum van / 7200 voor rijks rekening tenemen.

Voor herstel van den toren te Ophemert, wordt een rijkssubsidie van / 4000 voorgesteld, te betalen in één enkelen termijn.

Ter bescherming van het gerestaureerde interieur der Domkerk te Utrecht is de gedeeltelijke herstelling van het uitwendige, hoofdzakelijk daken en goten, noodig, welke herstelling zich verder uitstrekt dan aanvankelijk gemeend werd. De kosten zullen hierdoor stijgen tot pl.m. / 445,000 en de kerkvoogdij vraagt in verband hiermede verhooging der rijksbijdrage. In totaal zou de minister de rijksbijdrage willen stellen op / 231,000, waarvan gedurende de jaren 1921-1926 reeds / 110,000 beschikbaar is gesteld, zoodat nog voorzien moet worden in een bedrag van / 121,000. De minister stelt voor een eersten termijn daarvan voor 1927 te verleen en dezen voor ditmaal nog te bepalen op het tot dusver gebruikelijke bedrag van / 10,000.

Onder de subsidiën aan musea ten bedrage van / 12,800 zijn als nieuwe posten begrepen: 's-Gravenhage, Oranje Nassau Museum / 400 en Loosdrecht, Huis Sypesteijn / 2000.

VERSLAGEN MUSEA EN COMMISSIES.

Amsterdam. - Rijksmuseum. - Het verslag begint met een uitvoerige uiteenzetting over de reorganisatie.

Vier zalen konden ter beschikking van het publiek worden gesteld; zij bevatten respectievelijk Hollandsche meesters, die in Italië hebben gewerkt, de latere Vlaamsche schilders, een keur van Hollandsche landschappen, behorende tot de collectie Van der Hoop en ten slotte een groep Zuid-Nederlandsche schil-

derijen. Een groot gedeelte van de bovenverdieping in den oostelijken vleugel heeft daarmede in den geest van het vroeger uitgevoerde de voltooiing bereikt.

Vorbereiding, duur en afbraak der Historische tentoonstelling der stad Amsterdam vertraagden de werkzaamheden ongeveer vijf maanden; toch kon bij het inrichten der daartoe beschikbaar gestelde zalen in de lijn der reorganisatie worden doorgewerkt, zooals bij de nieuwe Zilverzaal en de ruimte voor beeldhouwwerken voor de Keyser, Quellinus en Eggers. In het voorjaar werden de gewelfschilderijen van de St. Laurenskerk te Alkmaar naar de plaats van herkomst teruggebracht, de opengekomen ruimte werd voor ceramiek-depot ingericht. Het hoofdoel van de reorganisatie is een chronologische verdeling der kunstvoorwerpen, waarbij zoowel gelet wordt op de mogelijkheden, die het eigenaardig complex van lokalen aanbiedt, als op principieele vereischten, zooals scheiding tusschen kunstvoorwerpen en historisch materiaal. De Historische afdeling, over een eigen benedenverdieping beschikkend, zal een in zich zelf afgesloten historisch ensemble zien ontstaan. Over de Gipsafgietsels en de Bouwfragmenten zal de Directeur nog aan den Minister nadere voorstellen doen.

Rijksmuseum van schilderijen. Het afgelopen jaar blijft gedenkwaardig door de definitieve verwerving van de tweede helft der collectie Italiaansche meesters, afkomstig uit het groothertogelijk museum te Oldenburg. Hiermede is de door de vereeniging „Rembrandt” ondernomen actie om het Rijksmuseum aantrekkelijker te maken door opneming van een afgeronde verzameling buitenlandsche meesters tot een gelukkig einde gekomen. Onder de bruikleenen moet in de eerste plaats genoemd worden een karakteristieke manskop, waarschijnlijk door El Greco, dan twee stillevens door Luiz Menendez, een portret door Raman, een kabinetstuk door Govert Flinck, ten slotte een aantal stukken, die de gemeente Amsterdam en particulieren na de Amsterdamsche tentoonstelling van het vorige jaar voorloopig in het Rijksmuseum lieten blijven. Als legaten werden ontvangen een drietal schilderijen der Hollandsche school der zeventiende eeuw en een ijsgezicht door J. Sorensen van 1845.

Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst. Ook hier had de Amsterdamsche tentoonstelling allerlei veranderingen in de opstelling der kunstvoorwerpen tengevolge; vooral met de zilvercollectie was dat het geval. Belangrijke schenkingen en legaten verrijkten de collecties edele metalen, textiel, ceramiek en beeldhouwwerk. Een mooie zilveren schaal door Lutma, een voornaam stuk Brusselsche kloskant, een groote verzameling Delftsch aardewerk, een nog grootere verzameling porselein en aardewerk van allerlei soort, een verzameling Chineesch, vier steenen beelden van Beurscheidt, dan een zilveren broodmand van 1770, de zilveren kandelaars en andere voorwerpen van het Deutzenhofje zijn de voornaamste aanwinsten.

De herdenking van het veertig-jarig bestaan van het gebouw van het Rijksmuseum en de Amsterdamsche tentoonstelling worden uitvoerig besproken. Van die gelegenheid werd gebruik gemaakt een proef te nemen met een nieuwe opstelling van het zilveren drijfwerk en het beeldhouwwerk uit de 17e eeuw in gunstig gelegen en goed verlichte zalen. Een begin werd gemaakt met het overbrengen der muziek-instrumenten naar een ander vertrek. Evenals het vorige jaar meende het Museum in ruime mate te moeten bijdragen, waar het betrof tentoonstellingen in binnen- en buitenland en het is aangenaam te kunnen vaststellen, dat bij deze veelvuldige transporten geen beschadigingen te constateeren zijn.

Het Prentenkabinet, werd door de bijtrekking van aangrenzende lokalen vergroot en tevens scherper afgescheiden van de andere ruimten van het Rijksmuseum, waarin het gevestigd is; het verkreeg ook daardoor grootere zelfstandigheid. In het verslag wordt het verlies betreurd van de teekeningen voor de serie Jubileum-frankeerzegels 1913 door de Bazel, ten behoeve van het toekomstige Rijks-Postmuseum.

's Gravenhage. Mauritshuis. Voortgegaan werd met de nieuwe rangschikking, die een meer logisch arrangement hoopt te geven; dat was met name het geval in de groote entreezaal en de zuidelijke zalen. Het Museum mag zich gelukkig prijzen door een aankoop

van groote beteekenis, die met behulp van de vereeniging Rembrandt en van eenige particulieren tot stand kwam, een der groote meesterwerken van Isaac van Ostade, Rustende reizigers voor een herberg. Een nieuwe druk verscheen van den Beknopten Hollandschen Catalogus.

Leiden. Rijksmuseum van Oudheden. De herhieuwde inrichting van het museum maakte in het afgelopen jaar groote vorderingen; toch moest de opening der zalen van oud-Europa nog blijven wachten. De gewone archaeologische lezingen en cursussen werden ook nu gehouden. Voor de klassieke afdeling was het afgelopen jaar buitengewoon gelukkig. In de eerste plaats kan een prachtige aanwinst worden vermeld van beeldhouwwerk en terracotta's afkomstig van Cyprus, dat met behulp der vereeniging Rembrandt werd aangekocht. Dan werd een interessante verzameling op het gebied der Romeinsche ceramiek aangebracht en een verzameling van Romeinsche bronzen. Een zeer belangwekkende bronsvondst werd te Nieuw-Weerdinge gedaan en voor het museum verkregen. Verder doet de directeur verslag van een aantal opgravingen in ons land, vooral die in Limburg bleken zeer belangrijke resultaten op te leveren.

Leiden. Ethnographisch Museum. Een begin met de reorganisatie is gemaakt in het gebouw Breestraat, waar de Conservator de Zuid-Zeeafdeeling volgens het nieuwe systeem opstelde. De beschrijving der verschillende collecties werd voortgezet.

Delft. Huis Lambert van Meerten. Noord-Nederlandsch aardewerk werd aangekocht uit de verzameling van de Heeren E. M. Vos en C. de Geus, dit is wel een van de belangrijkste aanwinsten. Twee bovenkamers werden ingericht voor tijdelijke tentoonstellingen, die veel succes hadden.

Nijmegen. Rijks Museum G. M. Kam. Eenige belangrijke aanwinsten zijn te boeken, waaronder twee gouden armbanden, die in de buurt van Nijmegen heeten gevonden te zijn, een klokvormige emmer van messing

en een bronzen trompetfibula. Bij het schoolbezoek, dat de Directeur gewoonlijk zelf rondleidde, viel op te merken, dat de meeste belangstelling getoond werd door de jongere leerlingen tot den leeftijd van de 3e klasse Gymnasium of H. B. S. Het meerendeel der scholen kwam uit Gelderland en Overijssel, enkele uit Noord-Brabant.

Alkmaar. — Gemeente-Museum.

Het verslag geeft een uitvoerige lijst van aanwinsten, waaronder het legaat van den Heer P. J. de Sonnaville, bestaande uit portretten geschilderd door Adrianus de Vösser (1762—1837). Er werden twee tijdelijke tentoonstellingen gehouden van prenten en teekeningen door Corn. Pronk en van schilderijen prenten en teekeningen betrekking hebbend op ziekenverpleging in vroegeren tijd. 15 October bestond het museum 50 jaar.

Arnhem. — Openlucht Museum.

— Het ledenaantal is gelijk gebleven, terwijl het de laatste jaren waarschijnlijk door tijdsomstandigheden achteruit ging. Wanneer echter elk tiental leden samen minstens één lid per jaar zou kunnen aanwerven, zou dit reeds reden tot tevredenheid zijn. Ook het aantal bezoekers is grooter door den half-uur dienst van den tram. Vergaderingen zullen voortaan in het Gem. Museum gehouden worden, een woord van dank wordt gezegd aan de Vereen. v. Vreemdelingenverkeer, die het Verkeershuis belangeloos voor dit doel openstelde. De Bijdragen en Mededeelingen verschenen in drie volgnummers en werden aan de leden kosteloos toegezonden. De voornaamste aanwinsten waren het oud-Saksisch huis uit Lichtevoorde, de hoefstal, de Spinkop-windwatermolen en de touwslagerij. Het opbouwen van de grutterij uit Wormerveer kon ook dit jaar om geldelijke redenen niet worden ondernomen en de opstelling van het ingangshek uit Naaldwijk zal vooreerst niet plaats hebben wegens bezwaren van den tegenwoordigen eigenaar van het land. Het Museum mag zich verheugen in een lange lijst van aanwinsten.

Deventer. — de Waag. De restauratie is nagenoeg voltooid. Het gebouw

naast het museum „In di drie vergulden herinck” zal eveneens voor museumruimte gebruikt worden met een ondergrondschen doorgang naar de Waag. Men zal dan meteen de funderingen onder dit gebouw nazien. De museumverzamelingen breiden zich steeds uit, door toezending van belangrijke stukken van binnen en buiten de stad. Het bezoek aan het museum vermeerderd met den dag. De inrichting van het museum vordert nog steeds veel zorg, wat de vitrines e.d. aangaat. Van het museum wordt een druk gebruik gemaakt ook voor studiedoelinden.

Dordrecht. — Dordrechts Museum.

— De opening van het Museum van Gijn wordt gememoreerd. Het blijkt dat na de opening daarvan veel bezoek kwam niet alleen van stadgenooten, maar zelfs uit het buitenland. Ook uitte de belangstelling zich door geschenken, die in een lijst van aanwinsten worden vermeld; speciaal wordt de aandacht gevestigd op het legaat Hoog bestaande uit portretten van het geslacht de Witt, van Mr. Diederik Hoeufft en van zijn echtgenoot Maria de Witt; zij vormen een goede kern voor een collectie portretten. Aan de afdeling Kleeding wordt gewerkt, de plannen voor een Keuken zijn reeds ver gevorderd. Ten aanzien van den prentenatlas zijn voorloopige maatregelen getroffen om tot afwisselende tentoonstellingen te komen. In de begroting is een bedrag van / 700 gereserveerd voor aankoop.

Franeker. — Sted. Museum.

Het jaar 1925 is van veel belang geweest wegens de reorganisatie. Ter bestrijding van de onkosten daarvan werd door den Raad / 3000 uitgetrokken, waarvoor de Stapertzaal en de Vijf Deelenkamer worden verbeterd. 8 vitrines werden aangeschaft. De voorwerpen, die niet in aanmerking kwamen om in vitrines geplaatst te worden, werden op twee tafels tentoongesteld. De inventarisatie had plaats volgens het systeem van het Rijks Museum te Amsterdam. Onder de aanwinsten is te vermelden het Avondmaals zilver der Ned. Herv. Kerk, bestaande uit zeven groote en kleine zilveren schalen, benevens vier bekers, hetwelk in bruikleen werd gegeven.

's Gravenhage. Gemeente Museum. De in het vorig verslag aangekondigde verandering in de groote bovenzaal kwam gereed, waardoor thans daarvoor twee beter (met zijlicht) verlichte vertrekken zijn verkregen, die zich voor de expositie van de 17de eeuwsche stukken zeer goed leenen. In de opstellingen der verzamelingen kwam door de veranderingen in de bovenzaal eenige wijziging. De kleine benedenzaal IV werd voor plaatsing der Islamische afdeeling bestemd en dus aan het eigenlijke historische museum onttrokken. Voor de collectie oude Haagsche kunst vallen eenige interessante aanwinsten te vermelden. Uit het Mauritshuis ontving het museum in bruikleen een daar niet geëxposeerd schilderij door Jacob Ruysdael, een welkome aanwinst voor den topographischen atlas. Hetzelfde kan men zeggen van een klein stukje door Jan ten Compe uit de 18e eeuw en een stuk door H. Pothoven, in 1781 en een gezicht op den Hofvijver door Klinkenberg. Doordat twee groote vitrine's voor prenten aangeschaft werden, kon dit jaar een aanvang gemaakt worden met het afwisselend exposeeren van groepen van bladen uit de prentverzameling. Het bezoek aan het kabinet neemt gestadig toe.

De oprichting van den „Kring van scholen”, maakte een intensiever gebruik van de reproductie-collectie voor onderwijsdoeleinden mogelijk. Er werden zes portefeuilles samengesteld, die langs de scholen voor middelbaar en voorbereidend hooger onderwijs circuleeren. Ook op andere wijze zullen de collecties van den Dienst met behulp van het bestuur van den Kring aan het onderwijs dienstbaar gemaakt worden, o.a. door de vorming van een collectie lantaarnplaatjes naar museumvoorwerpen.

De verzameling meubels leed een gevoelig verlies, doordat het bruikleen van mevr. de wed. Veldhorst weer werd opgevraagd. Hierdoor ontstaat eene leemte, waarin, vooral indien in het nieuwe museum zalen in den stijl van een bepaalde periode zullen worden ingericht, zal moeten worden voorzien. In het verlies wordt eenigermate tegemoetgekomen door eenige meubels, welke mevrouw Leembruggen tijdelijk heeft afgestaan. De verzameling Delftsch aardewerk kon worden verrijkt met een tot dusver ontbrekend specimen uit de fabriek van Hoppe-

steyn. Voorts werd een dertigtal fraaie vroeg-17de -eeuwsche gekleurde tegels met dierfiguren aangekocht. De belangrijkste aankopen in het verslagjaar zijn wel twee stukken Italiaansche majolica, welke met behulp van het Fonds konden worden verworven. De Islamische kunst is wederom met eenige belangrijke stukken verrijkt kunnen worden. O.a. schonk de heer A. O. v. Kerkwijk een Perzischen bronzen spiegel van een bekend type uit de 12de eeuw.

Verzameling-Bredius. Dr. Bredius verraste dit jaar door aan zijn in bruikleen zijnde verzameling een viertal stukken toe te voegen, namelijk: een Herberginterieur door M. Sweerts, een Jupiter en Antiope door Arnold Verbuys, een jongelingskop waarschijnlijk een zelfportret door Samuel van Hoogstraten en een Schildersfestijn van Philips de Koninck.

's Gravenhage. Oranje Nassau Museum. Het jaar 1925 is in hoofdzaak besteed aan de inwendige organisatie der vereeniging. De vereeniging heeft thans 50 correspondenten in verschillende plaatsen des lands. Het is dan ook goeddeels aan hun bemoeiingen te danken, dat eenige gemeenten, enkele Oranje-vereenigingen en tal van leden en begunstigers zijn toegetreden. Dank zij de door de pers gesteunde propaganda breidde de kring van belangstelling in verblijvende mate zich uit. De vereeniging telde op 1 April 44 stichters, 95 begunstigers en 336 leden.

Het studiemateriaal nam in omvang, vooral in beteekenis toe. Verscheidene geschenken werden ontvangen.

Met het oog op de geringe geldmiddelen heeft het bestuur zich moeten beperken tot de opening van het museum op enkele dagen in de week. De opening van het museum heeft, op 10 Maart j.l. plaats gehad in het gerestaureerde Waaggebouw op de Prinsegracht.

Haarlem. Frans Hals Museum.

Daar het bruikleen van het schilderij door Jan de Bray, „Overlieden van het St. Lucasgilde”, door den Hoofd-Dirceur van het Rijksmuseum werd opgezegd, moest het schilderij naar dit museum worden teruggezonden. Met de schoonmaak van de „Maaltijd van de

Officieren van den Cluveniersdoelen, werd door den heer D. de Wild, te 's-Gravenhage, begonnen. Eenige schilderijen en voorwerpen werden aan het Museum geschonken en in bruikleen gegeven, aangekocht werden evenwel geene. De catalogus der oudheden werd in het begin van het jaar verkrijgbaar gesteld. Onder leiding van den Directeur hadden weer verscheiden rondgangen plaats.

Hoorn. — West-Friesch Museum.

— Naar aanleiding van de reeds meermalen besproken kwestie of het West-Friesch Museum al of niet een Gemeentelijke instelling is, heeft de Voorzitter een onderzoek ingesteld naar de wordingsgeschiedenis van deze inrichting. In de vergadering van 19 October bracht hij het volgende verslag uit, dat een uitstekend overzicht geeft en waaruit blijkt, dat men te doen heeft met een Gemeentelijke instelling. Genoemd rapport is in het jaarverslag afgedrukt. De grondslag werd gelegd voor een verzameling van voorwerpen, die betrekking hebben op het leven en werken van den te Hoorn geboren concertzanger Joh. M. Messchaert. Door Mevrouw Joh. Messchaert-Alma te Zürich werden reeds eenige albums afgestaan en verscheiden andere voorwerpen toegezegd. Mejuffrouw A. Brons Boldingh schonk een legaat van / 1000 en eenige voorwerpen, die later zullen worden afgestaan. Een lijst van verdere aanwinsten besluit het verslag.

Leiden. — Lakenhal. — De in 1918 verschenen 2de uitgave van de schilderijen-catalogus van 1908 bleek nagenoeg uitverkocht; hierin werd voorzien door het gereedmaken van eene derde bijgewerkte uitgave, welke in het najaar kon verkrijgbaar gesteld worden. Het groote aantal aanwinsten toont de belangrijke uitbreiding der verzameling sinds 1918, waarvan de nieuwe catalogus er 205 vermeldt. Vier in bruikleen ontvangen schilderijen werden in dien tijd teruggevraagd. De geheele beschrijving is op de schilderijen zelf gecontroleerd en aangevuld met de gegevens uit de sinds 1918 verschenen literatuur.

Aan enkele verzoeken tot het tijdelijk afstaan van voorwerpen werd voldaan, alle inzendingen werden in goeden toestand terugontvangen.

Er werd in overleg getreden met den Directeur van het Rijksmuseum te Amsterdam en met Mej. C. J. Hudig aldaar over het exposeeren van costumes volgens de te Amsterdam met zooveel succes gevolgde methode.

Een beroep op Z. Ex. den Minister van O. K. en W. om terug te komen op zijn besluit tot het intrekken van de Rijks-subsidie van / 500.—, speciaal in verband met het belang der verzamelingen voor het onderwijs in de kunstgeschiedenis aan de Rijks-Universiteit alhier, leidde niet tot het gewenschte resultaat. Tegenover deze voor de uitbreiding en completering der verzamelingen bezwarende omstandigheden, kunnen wij wijzen op eene beslissing van den Secretaris-Generaal van Financiën, volgens welke schenkingen en erflatingen aan het museum geacht kunnen worden vrijgesteld te zijn van successierecht.

Gedurende het geheele jaar werden tijdelijke tentoonstellingen gehouden. Bij gelegenheid van de Academiefeesten hield eene speciale Commissie eene tentoonstelling van portretten en voorwerpen betrekking hebbende op de Leidsche Hoogeschool.

Door baron E. von der Heydt werd het grootste gedeelte van de door hem in bruikleen gegeven schilderijen en voorwerpen teruggenomen, door den Heer J. Krönig 6 schilderijen en door het Gemeentebestuur van Noordwijk een uit die gemeente afkomstige geeselpaal. Op een verzoek van particuliere zijde om een paar voorwerpen betreffende de lakenfabricage af te staan, werd afwijzend beschikt. Hiertegenover vallen verschillende belangrijke aanwinsten te vermelden. Door bemiddeling van Mevr. de Gijselaar Viruly werd ons door den Heer T. J. B. Ruys de Perez te Bloemendaal de keuze gegeven uit eene belangrijke verzameling meubelen enz., waaronder antieke kasten, stoelen, tafels, scheepsmodellen, welke voor geruimen tijd in bruikleen werden ontvangen, en de firma Wed. A. Parmentier en Zn. gaf een stel van twee schrobbel-machines, een spinmolen en een houten spinnewiel ten geschenke, welke alhier vroeger gebruikt werden bij de dekenfabricage. Hoewel deze laatste voorwerpen zich door hun omvang en ruwe vormen niet leenen tot het tentoonstellen te midden der historische of kunstvoorwerpen kan deze aanwinst, waarvoor op de

zolderverdieping geschikte plaatsing kon gevonden worden, van groot technisch belang geacht worden.

Onder de aanwinsten valt in het bijzonder te wijzen op een portret door P. C. van Slingelandt, een portret van Rekkers Jaarg. van Groenedijck (ov. 1682) en twee miniatuurportretten van den uit het beleg bekenden Willem Czn. van Duivenbode en den staathuishoudkundige Pieter dea Ceroxy, een klok uit de Pieterskerk in 1490 gegoten door Wilhelmus Marx, een gouden oorijzer en eene Kamerbetimmering Lod. XV met grisaille door Q. van Brienen, 1749.

L o o s d r e c h t. **K a s t e e l S y p e s t e y n.** De geheele verzameling familieportretten is nu ook aan de collectie toegevoegd o.a. portretten door Ravesteijn, Miereveldt, Moreelse e.a., verder nog pendules en glaswerk. De historische tuin van het kasteel begint langzamerhand in goede conditie te komen.

R o t t e r d a m. **M u s e u m v a n O u d h e d e n.** Onder de aanwinsten wordt in de eerste plaats een aantal voorwerpen vermeld, behorende tot het legaat van wijlen den heer Van der Schilden. Mocht het museum eenmaal de beschikking krijgen over een gebouw, dat voldoende plaatsruimte biedt om er de talrijke in het depôt gereedstaande stijlvertrekken in te kunnen plaatsen, dan zal ongetwijfeld menig meubelstuk uit het legaat tot aankleding en opluistering van die kamers kunnen dienen. Wegens het overbekende gebrek aan plaatsruimte, moest men er thans toe overgaan, het grootste deel van het legaat voorloopig in depôt te brengen.

Behalve door het legaat, zijn de verzamelingen nog met vele voorwerpen aangevuld. Zoo kon de hand worden gelegd op een eikenhouten Renaissance bedstedefront, eenige eikenhouten schotten met paneelverdeling, een paar eikenhouten deuren met kussenpaneelen, alles uit de eerste helft van de 17de eeuw; vijf groote, en zeven kleinere deuren uit een kamerbetimmering uit het Louis XIV tijdvak; een zeer mooi gesneden en gestoken houten bovenlicht, uit dezelfde periode; een gesneden houten kroonstuk in Louis XV-stijl. Een der merkwaardigste

aanwinsten, is een meubel uit de 17de eeuw, een eikenhouten kist met opslaand deksel op een los onderstuk. Aan de lange lijst van aanwinsten ontleenen we nog, dat de heer B. C. D. Hanegraaff uit naam van het bestuur van den voormaligen polder Cool een fraai geslepen bokaal heeft geschonken met het wapen van Cool en de inscriptie „t Ambagt van Cool", alsmede een koperen stempel, door het bestuur gebruikt.

De directeur meent, dat het geringe bezoek in 1925 in hoofdzaak toe te schrijven is aan de minder gunstige tijdsomstandigheden. Bovendien kan ook een der oorzaken daarin zijn gelegen, dat het schier onmogelijk is, om in het museum tijdelijke tentoonstellingen van allerlei aard te houden.

Een reeks afbeeldingen in het verslag geeft een denkbeeld van hetgeen in die richting te bereiken zou zijn. Zij geven intusschen slechts een zeer klein gedeelte weder van een schat van kostbaar materiaal, dat in de jaren 1904-1925 bijeengebracht is en thans het oogeblik afwacht om te worden toegepast.

V l i s s i n g e n. **S t e d. M u s e u m.**

Er heeft een groote reorganisatie plaats gehad, die voornamelijk te danken is aan den Voorzitter, burgemeester Van Woelderens. De heer Peppelman van Kampen uit Middelburg werd bereid gevonden, zijn tijd, kennis en smaak gedurende een viertal maanden ten dienste van het museum te stellen; de raad stond ongeveer / 3000 voor de reorganisatie toe. Alle rommel werd verwijderd en het overblijvende werd methodisch gerangschikt. Een groote aanwinst was de te Borsselen aangekochte Zeeuwsche vierdeurskast, dit kon geschieden door particuliere bijdragen. Van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen werden een aantal Flessingana in bruikleen ontvangen.

Z u t p h e n. **H e t W i j n h u i s.**

Een briefwisseling en eenige besprekingen hadden plaats met het Bestuur der nieuwe Vereeniging de Graafschap, die zich ten doel stelt Graafschapsche oudheden in den ruimtens zin te beschermen en te bewaren. Er zal van concurrentie met het Museum geen sprake zijn, hoewel men nog niet tot een vast plan van

samenwerking is gekomen. Op de tentoonstelling voor Beiaardkunst te 's Hertogenbosch werd het oude klavier van het klokkenspel ingezonden benevens twee klokken gegoten door Hemony. De tijdelijke tentoonstellingen trokken steeds veel bezoekers; de Vereeniging Pictura verzocht den termijn van haar exposities te verlengen tot 14 dagen per tentoonstelling. Op entree vrije Zondagen wordt druk gebruik gemaakt van den kosteloozen toegang. Het Museum verheugt zich in een zekere populariteit, hetgeen blijkt uit geschenken en bruikleenen vermeld in de lijst van aanwinsten.

Vereeniging Hendrick de Keyser — In 1925 zijn negen perceelen aangekocht, waardoor het aantal der in het bezit van de vereeniging zijnde gebouwen tot 46 is gestegen. Aangekocht zijn: voormalig raadhuis te Elburg, anno 1300; huis Maarland 24, Brielle (huis van Witte Cornelisz. de With); voormalig veerhuis, Sloterkade 21/22, Amsterdam; voormalig graan pakhuisje aan de Burgwalstraat 6 te Kampen; huis Zuiderspui, Wijk IV, no. 453, Enkhuizen (gelegen naast het perceel, reeds in het bezit der vereeniging); huis Jodenstraat 30-32, Venlo; twee huizen Mient 25 en 27, Alkmaar; huis Wijnhaven 16, Delft. Van elk dezer bevat het verslag een afbeelding en nadere bijzonderheden.

Daar het dringend noodzakelijk was, op eenige perceelen en in het bijzonder op het in 1924 aangekochte huis Heerengracht 170, een extra afschrijving in 1925 te doen plaats vinden, zijn in het verslagjaar de gelden, disponibel in het Aankoop- en Herstellingsfonds, voornamelijk tot afschrijving op vroegere aankopen aangewend. De herstellingen aan het perceel Rapenburg 13 te Amsterdam alsmede eenige minder belangrijke herstellingen werden vol-eindigd, terwijl tevens het nieuw aangekochte huis aan het Maarland te Brielle werd gerestaureerd. Op de gewone onderhoudskosten der eigendommen werd niet bezuinigd en waar noodig werden geen kosten gespaard om de perceelen in goeden staat van onderhoud te houden. Met voldoening constateert het verslag, dat de belangstelling voor haar werk zoowel bij de autoriteiten als bij het publiek toenam. Het aantal geregeld contribueerende

leden der vereeniging, dat de laatste vijf jaren vrijwel onveranderd bleef, nam in 1925 met 34 toe en steeg van 208 tot 242. De financieele positie der vereeniging is in 1925 gunstiger geworden.

Vereeniging Rembrandt. — Om-trent de werkzaamheden der vereeniging valt in de eerste plaats te vermelden, dat de voortgezette pogingen in zake de Italiaansche schilderijen der Oldenburg-collectie thans met definitief succes bekroond zijn.

Zij vormen tezamen met de negen reeds in 1923 aan het Rijksmuseum geschonken schilderijen een aanwinst van groote beteekenis voor ons nationaal kunstbezit.

Het verheugt het bestuur, dat het gepropageerde denkbeeld om de entreegelden der rijksmusea niet in de schatkist te doen vloeien, maar rechtstreeks aan te wenden voor nieuwe aankopen aldus ingang heeft gevonden. Ook andere musea deden in het afgelopen jaar herhaaldelijk een beroep op steun, teneinde met behulp van door de vereeniging verstrekte rentelooze voorschotten hunne verzamelingen uit te breiden. Het Centraal Museum te Utrecht, werd in staat gesteld een schilderij door den Utrechtschen Meester Hendrick ter Brugghen aan te koopen. Voor het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden financierde de vereeniging den aankoop eener belangrijke collectie Cyprisch-Phoenicisch beeldhouwwerk. Voor den aankoop van een belangrijk schilderij door Isaac van Ostade, voorstellende rustende reizigers vóór een herberg, verleende de vereeniging aan het Mauritshuis een renteloos voorschot. Ook 's Rijks Prentenkabinet genoot wederom eenige malen een voorschot.

Was zooals uit deze mededeelingen blijkt het jaar 1925 voor de vereeniging bijzonder productief, voortgaan in die mate zal niet mogelijk zijn, tenzij de middelen gelijken tred houden met de behoeften onzer musea. Na verrekening van de Oldenburg-collectie toch zal het kapitaal tot een zeer bescheiden bedrag zijn geslonken. Evenwel moet de vereeniging zich op nieuwe gebeurtenissen voorbereiden en het zoude, in hooge mate te betreuren zijn, wanneer zij, als opnieuw voor een belangrijke zaak haar hulp werd ingeroepen, tot werkeloos-

heid gedoemd ware. Slechts een tijdige en aanzienlijke aanvulling van het kapitaal zal dit kunnen verhinderen.

Vereeniging de Graafschap.

De onlangs gestichte vereeniging de Graafschap, telt 205 leden en stelt zich o.a. ten doel een Saksisch boerenhuis in de Achterhoek aan te koopen.

In de jaarvergadering maakte Dr. J. S. van Veen (Arnhem), bestuurslid van Gelre en van het openlucht museum, de opmerking, dat zoowel Gelre als het openluchtmuseum vreesden, dat de vereeniging „de Graafschap” hare concurrente zou worden. Gelukkig is dat gebleken geenszins het geval te zijn. Mede namens beide vereenigingen wenscht de heer Van Veen eerlang en voorspoedig leven aan de Graafschap toe.

Aan het slot der vergadering las de secretaris den notarieelen stichtingsbrief van de „Meester H. W. Heuvelstichting” voor, welke de Graafschap in het leven riep en welke beoogt de nagedachtenis van den folkloristischen schrijver H. W. Heuvel in eere te houden. Op de erve Blauwhand te Oolden, waar Heuvel geboren is, werd een gedenksteen te zijner nagedachtenis onthuld. Te Laren was een tentoonstelling aangericht van schilderijen, prenten en boeken betreffende de Graafschap.

Middelburg. Vereen. tot instandhouding van oude gebouwen. In het afgelopen jaar vond de vereeniging weinig aanleiding tot bijzonder optreden. Toen bekend werd, dat de koepel aan den Penninghoeksingel, zou worden gesloopt, verzocht „Nehalennia” om financiële steun der vereeniging. Voordat op dit verzoek was beslist, bleek het besluit tot slooping onherroepelijk. Zij blijft waakzaam, om hulp te verleen, indien zulks ten aanzien van eenigermate belangrijke gevels wordt gevraagd. Door het in werking treden van de monumentenverordening ten aanzien van de door B. en W. op de monumentenlijst geplaatste gevels worden onverhoedsche aanvallen op deze panden voorkomen. Het zal de taak der vereeniging zijn, voor zoover hare krachten zulks toelaten, mede de middelen te verschaffen, ten einde inderdaad het behoud ervan te verzekeren.

NIEUWE UITGAVEN.

Het Gildeboek van Mei 1926 bevat het geïllustreerd verslag van het Bisschoppelijke museum te Haarlem en oudheidkundige artikelen van Dr. J. F. M. Sterck over de 16de eeuwse portretten uit de familie Heereman van Zuydwijk op het kasteel Sudenburg in Westphalen, met afbeeldingen van aan Jan Scorel, Dirck Jacobsen en Cornelis Ketel toegeschreven portretten, en van St. Leurs over torenarchitectuur in de Kempen, langs den Rijn in Holland en Zeeland, met afbeeldingen van de kerken te Reden, Buurmalsen, Mijns Heerenland, Gorichem, de Lier, den Briel, Asperen, Leeuwarden en Rosmalen.

Van de Mededeelingen van den Dienst voor Kunsten en Wetenschappen van 's Gravenhage bevat deel II afl. II (Juli 1926), wederom ruim en verzorgd geïllustreerd, een artikel van den heer H. E. van Gelder over aanwinsten van Moderne Kunstnijverheid, werk van Fransche pottenbakkers. Een tweede kort artikel van dezelfde hand betreft de aanwinsten aan Oud-Nederlandsche ceramiek, een Hoppestayn-pul en een Arnhemsche broodschaal. De heer H. C. Gallois geeft vervolgens een artikel over Oostersehe ceramiek: Islamisch aardewerk, 2 Italië, 3 Japansch aardewerk, alles eveneens aanwinsten van het museum. Over de 19de eeuwse en vroeg 20ste eeuwse Nederlandsche schilderijen, die het museum, kocht, ten geschenke of in bruikleen ontving, schrijft ten slotte de heer G. Knuttel Wz. Eenige van de allernieuwste meesters ontbreken daarbij niet.

De rijk geïllustreerde 27ste Band II · III van het Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen bevat twee voor ons land speciaal belangrijke artikelen, n.l. van H. Schneider over „Ferdinand Bol als Monumentmaler im Amsterdamer Stadthaus” en van G. Poensgen „Beiträge zur Kunst des Willem Buitenwech. De artikelen zijn geïllustreerd met vele goede afbeeldingen.

Catalogus, van 's Rijks Ethnographisch Museum dl. VIII, Celebes (Zuid-Celebes II, slot; Zuid-Oost-, Oost- en Midden-Celebes, 1e dl.), door H. H. Juynboll.

Bouwkunst, Nederlandsche burgerlijke bouwkunst uit vroegeren tijd, met 65 afb.; uitg. De Wartburg, Blaricum (Nijgh. en v. Ditmar's Uitg. Mij. Rotterdam).

Flechsigt, — Ed.-Zeichnungen alter Meister im Landes Museum zu Braunschweig, Nrs. 66—97, Niederländer des XVIIe Jahrb.; uitg. Prestelverlag, Frankfurt.

Jansen, Daan. — Oud-Utrecht, stadschoon en monumenten, met voorrede van Prof. Vogelsang; uitg. H. J. Paris, Amsterdam.

Brusse, — M. J. Knoerijen in den schilderijenhandel (eerst verschenen als feuilleton in de N. Rott. Courant); uitg. W. L. en J. Brusse's uitg. mij., Rotterdam.

Slyterman, — K., Huisraad en Binnenhuis in Nederland in vroegere eeuwen, 1925, 2de veel vermeerderde druk, 355, 40 bladzijden met eene gekleurde plaat en 470 afbeeldingen; uitg. M. Nijhoff, 's Gravenhage,

Kingmans, J. L. G. — Oud-Woudrichem.

Krause, Gregor. — Bali, Volk, Land, Tånze, Teste, Tempel; uitg. Georg Muller, München.

Krom, N. J. — L'art javanais dans les musées de Hollande et de Java; uitgave Etudes de documents publiés par Victor Goloubert sous le patronage de l'école française d'Extrême Orient, VIII; uitg. Librairie nationale d'art et histoire, G. van Oest, Paris-Bruxelles.

Materlinck, Louis. — La pénétration française en Flandre, une école prééyckienne inconnue; uitg. G. van Oest Paris-Bruxelles.

Door het Bestuur van den Ned. Oudh. Bond is 20 October het navolgende adres aan de Tweede Kamer verzonden:

De Nederlandsche Oudheidkundige Bond heeft met groote ongerustheid kennis genomen van het wetsontwerp tot wijziging der Successiewet, voorzoverre dit wetsontwerp beoogt de opheffing der bestaande vrijstelling van schenkingsrecht voor schenkingen aan provincie's en gemeenten.

Wij stellen ons het geval voor, dat een ingezetene der stad Utrecht aan het Centraal Museum van zijn woonplaats eenige kostbare schilderijen zou willen schenken; hij zou dan een niet onbelangrijk bedrag als schenkingsrecht in 's Rijks schatkist moeten storten. Het spreekt van zelf, dat in bijna alle gevallen de schenking achterwege zal blijven.

Het gevolg van de opheffing der vrijstelling van schenkingsrecht voor schenkingen aan provincie's en gemeenten zal dus wezen, dat aan de provinciale en stedelijke musea geen schenkingen meer zullen worden gedaan en dat bijgevolg 's Rijks schatkist ook geen schenkingsrecht zal ontvangen.

Er is dus een dubbele reden om deze voorgestelde bepaling niet tot wet te verheffen. Maar bovendien zou het toch ongehoord zijn, dat het Rijk den tienden penning zou gaan eischen, als boete, van hen, die hun provincie of hun gemeente met waardevolle geschenken willen verrijken.

Wij meenen dus met den meesten aandrang te mogen verzoeken de wijziging in de Successiewet, die bedoelt de opheffing der vrijstelling van schenkingsrecht voor schenkingen aan provincie's en gemeenten, niet aan te nemen.

ALGEMEENE VERGADERING

VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND OP ZATERDAG
18 DECEMBER 1926 DES NAMIDDAGS TE HALF DRIE URE IN EEN DER ZALEN
VAN HET GENOOTSCHAP „PULCHRI STUDIO“, LANGE VOORHOUT 15, TE
's-GRAVENHAGE.

AGENDA:

1. Opening door den voorzitter.
2. Notulen der vorige vergadering.
3. Mededeelingen van het bestuur.
4. Rondvraag en sluiting.

Na afloop der vergadering zal Dr. C. Hofstede de Groot een lezing houden, getiteld:
„OVER KUNSTKENNIS, VOORHEEN EN THANS”.

IN MEMORIAM PROF JHR. DR. J. SIX.

Door het heengaan van Professor Six verliest Amsterdam en Nederland een figuur, die op zijn hooge post voor velen een vaste baak is geweest. Hij was een idealist in dien zin, dat hij eerst de idee der te volbrengen taak doordacht, dat hij slechts oog had voor de kern, waarom het gaat. Deze academische levensrichting verklaart net, dat bij het veelsoortige werk, waaraan hij zijn beste krachten gaf, het hoogleeraarsambt hem na aan het hart lag, en ook dat men op ander terrein in hem gereedelijk den geboren leider erkende.

Om den overledene in zijn veelzijdigheid te eeren kan men zich een gedachtenisgeving denken in den geest van de plechtigheden in de oudheid, waarbij een volksgemeenschap op gezette tijden zijn heroën herdacht. Daaraan nemen allen deel, die hebben te getuigen van waardeering, ieder in eigen stijl, zonder aanzien van stand. Het is een veelsoortige schaar, de grootste contrasten zijn hier vereenigd. Alle afzonderlijke elementen van deze bonte menigte te beschrijven ligt buiten het bereik van een enkeling.

Uit alle kringen komt de eerbiedige hulde. Vreemde gezichten uit vele landen herdenken de als van zelf sprekende gastvrijheid, waarmede zij werden rondgeleid in de intimiteit van een bewoond huis, dat rijker is dan menig museum. Zelfs doemt er de verschijning op van een vorst, in wiens herinnering het beeld nog niet is verbleekt van den stoeren nakomeling eener oude magistratenfamilie.

Hulpvaardig gaf Professor Six zich geheel als een plan zijn hulp waard was. Velen hadden eerst eenigen schroom te overwinnen, wetende, dat ondoordachte denkbeelden geen schijn van genade zouden vinden; maar als het plan zijn instemming had verkregen, dan was hij niet de beschermende leider, die het werk der jongeren uit de hoogte beoordeelde: het is nog niet lang geleden, dat hij zelf ter ondersteuning van een nieuwe beweging een van zijn ouderwetsche artikels schreef, rijk aan ideeën, dat een meer berekenende geest zou gespaard hebben voor een aanzienlijker tijdschrift.

De gave om in alle richtingen kennis te verwerven en daarbij het wezenlijke uit te kiezen ging samen met een levenskunst, die ook de conventioneele handeling in eere hield en deed eerbiedigen, doordat hij den zin ervan tot zijn recht deed komen. Deze gaven ontplooiden zich bij den voorzitter van het Philologencongres te Amsterdam. Reeds van te voren had hij de opmerkzaamheid der leden geprikkeld door boven de koele officiële der circulaire geen streng-wetenschappelijke Minerva te doen afbeelden, maar een luchtige vazenschildering van een heksje met de wichelroede, zoekend en tastend met het fijne gevoel der intuïtie. In geestige inkleeding werden de gebruikelijke toespraken in de openingsrede tot een aantal vragen, gericht aan elke sectie afzonderlijk, ten einde de geleerden ter vergadering ervan te doordringen, dat hun kennis slechts waarde had, als zij de groote lacunes in hun weten beseften, als zij de „ontbrekende gegevens” verwerkten in hun wetenschappelijke reconstructies, waarbij de beteekenis der intuïtie niet mag worden onderschat. Het beeld zou onvolledig zijn als wij niet herinnerden aan de met ontroering uitgesproken

slotwoorden der rede, bestemd voor de paedagogen op het congres, een bede om mede-doogen met den leerling, die wel begaafd is, doch afwijkt van de algemeene norm. Zulke geestige zettingen, zulke uitingen van gevoel, die verrassend waren als geur en sap van een uiterlijk rimpelige vrucht, lieten een blijvenden indruk achter ook bij hen, die dezen humanist slechts een enkele maal ontmoetten. De leerlingen en zij, die geregeld met den geleerde in aanraking kwamen, gevoelden, dat niet prediking of aansporing, maar het voorbeeld van eigen onvermoeide studie, het vertoeven in een sfeer van oorspronkelijk denken de waarde van dezen omgang vormden. Soms verbaasde het hen, dat het schijnbaar nietige niet werd verwaarloosd, als het essentieel was; het geven van practischen raad tot in de kleinste bijzonderheden was niet beneden de waardigheid van hem, die eerst de groote lijnen had uitgezet.

Evenals van zooveel tijdschriften heeft ook de lezer van het Jaarboek bij het bericht, dat Professor Six is heengegaan, beseft, dat hij voortaan iets goeds zal moeten missen. De bijdragen in het Jaarboek zijn voor een deel zakelijke rapporten, uitgebracht met het gezag van den deskundigen adviseur. De vlucht der phantasie ging vrijer in de onafzienbare reeks van studies, die in meer en minder bekende tijdschriften in binnen- en buitenland zijn verschenen. Binnenkort zal het geschenk, dat bestemd was voor den zeventigsten verjaardag, in nauwgezette opsomming der werken de ontwikkelingslijn van den geleerde stap voor stap afteekenen. Zijn eerste belangrijke werk was een studie over de Gorgo in het Latijn, weldra gevolgd door een aanvulling in een Engelsch tijdschrift. Op deze basis rusten latere studies, waarin aan Oud-Hellas en Oud-Holland evenveel aandacht wordt gewijd. Terwijl voor de meeste kunsthistorici de lijnen hetzij in de richting van de oudheid, hetzij in die van de latere geschiedenis onduidelijk worden, placht Professor Six de lijnen door te trekken en de geheele kunstgeschiedenis te overzien. Daardoor was hij niet alleen in staat de Homerus-buste op een schilderij van Rembrandt met de bestaande replieken te vergelijken, maar hij kon ook zijn beschouwingen over Kalamis toelichten door een vergelijking met Rafael, zonder zich buiten zijn domein te begeven. Terwijl men tegenwoordig voor een vraag betreffende het gebruik der verfstoffen het advies van een privaattoecent kan vragen, had deze geleerde van den ouden stempel zich zelf geoefend in het gebruik van verf en penseel. Sommige artikels brachten den lezer tot wanhoop door vaktermen, waarvan men kon vermoeden, dat ze door wevers en spinners terstond zouden worden begrepen. Ook in dat geval had de schrijver zich bewogen op het terrein van den sierkunstenaar, wiens werk hij beschreef.

De lijst der werken van Professor Six kan nog niet worden afgesloten; als oeuvre posthume, een zwanezang, die getuigt van zijn zin voor poëzie, wacht ons nog de inleiding bij een vertaling van *Hyperion*.

G. VAN HOORN.

AANTEEKENINGEN OVER HANDSCHRIFTEN MET MINIATUREN.

V. VLAAMSCHE MINIATUREN IN NEDERLAND.

Friedrich Winkler heeft, met zijn niet lang geleden verschenen werk over de miniatuurschilderkunst¹⁾ in Zuid-Nederlandsche handschriften, aan onze kennis dezer kunst een nieuwen grondslag gegeven. Het is een kunst, die naast de groote schilderkunst een wel niet geheel zelfstandig, maar toch een eigen leven heeft gehad. Zonder twijfel is het dus mogelijk de ontwikkeling dezer kunst, haar opkomst in de eerste helft der 15de eeuw, haar bloei in de latere regeeringsjaren van Philips den Goede en onder Karel den Stoute en Maria van Bourgondië, haar breede ontwikkeling en plotseling einde in de eerste helft der 16de eeuw, na te gaan en te beschrijven. Van Winkler, die over dit onderwerp reeds zoo vele en zoo voortreffelijke verhandelingen heeft uitgegeven, hadden wij ook zeker een geschiedenis dezer kunst verwacht, althans een meer samenhangend en logisch geordend geheel dan de verzameling van materiaal, die hij ons met dit werk heeft geschonken.

Zijn werk omschrijft hij het best zelf in zijn ondertitel: *Kunstenaars en werken van de Gebroeders van Eyck tot Simon Bening*. Inderdaad bevat het boek in de eerste plaats een lijst van kunstenaars, in zoo veel mogelijk chronologische opeenvolging, met een korte karakterizeering van hun aard en een zeer summiere vermelding van hun werk, en in de tweede plaats een lijst van handschriften, geordend naar de bibliotheken, waar zij worden bewaard. Een beknopt historisch overzicht, dat aan deze lijsten voorafgaat, geeft althans eenige eenheid aan het werk.

Op deze wijze komt dit nieuwe boek te staan naast de ook nog niet zoo lang geleden verschenen publicatie van Graaf Durrieu²⁾. Alleen wordt thans zeer veel nieuw materiaal ter beschikking gesteld en voor een groot gedeelte ook bekend gemaakt door een reeks van voortreffelijke afbeeldingen. Platen in kleuren ontbreken. Dat is voorzeker een gemis. Gewone foto's zijn immers, zooals Winkler het zeer terecht opmerkt, bijna nooit in staat om de miniaturen weer te geven in hun volle beteekenis als kunstwerken. Het is in de eerste plaats een kunst van kleuren en daarbij is het goud, bladgoud dat tusschen de kleuren is verwerkt, een voornaam element, dat het decoratieve effect meestal geheel beheerscht. Alleen gekleurde afbeeldingen met goud zijn dus in staat een eenigszins volledigen indruk van de schilderkunst in de handschriften te verschaffen. Meer dan ergens anders geldt

¹⁾ Friedrich Winkler. *Die Flämische Buchmalerei des XV. und XVI. Jahrhunderts, Künstler und Werke von den Brüdern Van Eyck bis zu Simon Bening*. Leipzig, E. A. Seemann, 1925. Mit 91 Lichtdrucktafeln.

²⁾ Paul Durrieu. *La miniature flamande*. Brussel, 1921. — Materiaal vindt men ook in het werk van E. Bacha. *Les très belles miniatures de la Bibliothèque royale de Belgique*. Bruxelles, 1913.

dit voor de Vlaamsche miniaturen. Dit is ook de reden, dat de Belgische organisatie, die zich ten doel heeft gesteld de voornaamste Zuid-Nederlandsche handschriften volledig te publiceeren, afbeeldingen in kleurendruk heeft verkozen ¹⁾.

Het werk van Winkler, te zamen met de publicatie van Graaf Durrieu, geeft ons intusschen reeds een zeer rijk gedocumenteerd overzicht van de Vlaamsche miniatuurschilderkunst in handschriften. Men kan ook niet verwachten, dat het beeld dezer kunst zich in de toekomst nog veel zal verschuiven. Maar voldaan zijn wij door deze werken toch niet geheel. Het beeld, dat wij krijgen, is immers niet volledig en wij missen eenige schakels in de keten, wanneer wij met hulp van deze boeken de lijn der ontwikkeling doortrekken „van de Gebroeders van Eyck tot Simon Bening”.

Trachten wij de voornaamste momenten chronologisch vast te leggen. De Gebroeders van Eyck werkten op zijn laatst omstreeks het midden van de eerste helft der 15de eeuw. Hubert stierf in 1426 en Jan in 1441. Wel is het niet buitengesloten, dat de miniaturen in het beroemde getijdenboek van Turijn en Milaan ²⁾, waarin men, naar thans wel algemeen wordt aangenomen, hun werken aantreft, niet vóór den dood van Graaf Willem VI, in 1417, zijn ontstaan. Na de bekende onderzoekingen van Dvorák moet men althans met deze mogelijkheid rekenen. Maar van veel later dan 1420 dateeren deze miniaturen toch zeker niet, en dat Jan tegen het eind van zijn leven, na zijn reizen en als erkend grootmeester der schilderkunst, nog in handschriften zou hebben gewerkt, is zeer weinig waarschijnlijk.

Een opvolger, die tegelijk een navolger was, kregen de Gebroeders van Eyck eerst omstreeks 1445 door den kunstenaar, die het beroemde getijdenboek voltocide en van wien wij onder anderen werk in een Godsstaat van Augustinus te Brussel kennen. In dien tijd, dus tegen het midden der 15de eeuw, begint ook de reeks van groote meesters der handschriftenkunst, die werkten voor het Bourgondische hof, voor Philips den Goede en zijn zoons, Antoine, bijgenaamd de Groote bastaard, David, eerst bisschop van Terwaan en daarna van Utrecht, en later ook Karel den Stoute.

Het is een trotsche phalanx van kunstenaars, die door onderzoek van jaren aan ons zijn geopenbaard. Rogier, met het titelblad van de „Chroniques de Hainaut” in de Bibliotheek te Brussel, dat omstreeks 1450 moet zijn ontstaan, en Gerard David, met enkele miniaturen te Londen, van een veertigtal jaren later, zijn de eenige meesters van algemeene bekendheid. Maar onder de andere kunstenaars zijn enkele huns gelijke, al weten wij dikwijls nog niet, hoe hun namen luiden. De rij wordt geopend door den „Meester

¹⁾ Over de eerste publicatie dezer organisatie, de „Heures de Hennessy”, verg. Oudheidkundig Jaarboek IV (1924), blz. 262—267. Daarna is verschenen „Les très belles heures de Jean de France duc de Berry” (Brussel, Bibliothèque Royale de Belgique, ms. 11060—61), met een inleiding van H. Fierens—Gevaert (Bruxelles, 1924), en onlangs het Pontificale van Sens, met een inleiding van C. Gaspar.

²⁾ Winkler noemt niet de laatste publicatie over dit handschrift van Graaf Durrieu, *Les très belles heures de Notre-Dame du duc Jean de Berry* (Paris, 1922). — Vermelding had zeker ook verdiend het artikel van J. Six, *De gelijkenis van Hubert van Eyck, Onze kunst XXXIX* (1922), blz. 2—19.

van het handschrift van Mansel te Brussel" ¹⁾). Uit zijn school is voortgekomen Simon Marmion, die omstreeks 1455 zelfstandig begon te werken. Een weinig ouder wellicht is de „Meester van het handschrift van Girart de Roussillon te Weenen”, wiens voornaamste werk kort na het midden der 15de eeuw is ontstaan. Wat later weer komt Jean Tavernier uit Oudenaarde, die omstreeks 1455 en 1460 werkte. Deze drie zijn de groote kunstenaars uit den tijd van Hertog Philips. Naast hen, maar als meesters van lageren rang, staan Willem Vrelant en Loyset Lyedet. Hun vruchtbare werkzaamheid strekte zich uit tot omstreeks 1475.

Een hoogtepunt bracht, in den tijd van Karel den Stoute, wederom Philippe de Mazerolles met zijn kostelijke illustraties. Tijdgenooten van hem zijn de „Meester van het gebedenboek te Dresden” en de „Meester van Maria van Bourgondië”. Een weinig later, in de tachtiger jaren, begon de „Meester van den Hortulus animae” te werken. Hij leidt de laatste periode der miniatuurschilderkunst voor Vlaanderen in, de periode die den ondergang der boekkunst bracht, toen men de miniaturen geheel als schilderijen ging behandelen. De voornaamste meester van deze periode was Simon Bening, die zijn werkzaamheid begon tegen het einde der eeuw en zeker nog voortzette tot na 1530. Als een tijdgenoot van hem zullen wij den „Meester van Karel V” leeren kennen.

Dit overzicht geeft aanleiding tot verschillende opmerkingen. In de eerste plaats trekt het de aandacht, dat de Vlaamsche miniatuurschilderkunst eerst met het midden der 15de eeuw schijnt te beginnen. Winkler had als aanvangstijdstip voor zijn werk ook wel het jaar 1440 kunnen kiezen. Vóór dien tijd werd immers zeker nog niet gewerkt in de groote ateliers, die in de tweede helft der eeuw zoo talrijke verluchte handschriften zouden afleveren, en dat zijn de werken, waaraan zijn studie is gewijd. Behalve de Gebroeders van Eyck met hun navolger zijn het slechts een paar meesters, die Winkler kan noemen. De „Meester van Guillebert de Mets” is de voornaamste; van hem is een reeks van werken bekend en ook vroeger heeft Winkler over dezen meester reeds een studie gepubliceerd ²⁾). Naast hem staat de „Meester met de gouden ranken”. Zoowel bij den „Meester van Guillebert de Mets” als bij den „Meester met de gouden ranken” bespeurt men invloed van de kunst in het Zuiden (en niet alleen uit Parijs), maar bovendien uit Noord-Nederland. Hun werk zal in een volgend nummer van deze onderzoekingen ter sprake komen.

Ondanks deze beide meesters en nog een enkele andere van minder beteekenis lijkt de productie uit de eerste helft der 15de eeuw arm in vergelijking met den rijkdom der tweede helft. Het is zeker ook niet moeilijk om een verklaring van dezen opmerkelijken toestand op te stellen. In de eerste plaats zijn zonder twijfel uit de eerste helft der eeuw een aantal handschriften verloren gegaan, omdat men ze door fraaier voortbrengselen van

¹⁾ Winkler dateert zijn werkzaamheid 1420—1440. Dat is te vroeg, zooals aanstonds zal blijken.

²⁾ F. Winkler, Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien XXXII (1915), blz. 312—324. — Een codex, door Guillebert de Mets geschreven, komt zoo aanstonds nog even ter sprake.

later tijd heeft vervangen. Op deze wijze is de juiste verhouding verstoord. Maar verder heeft de kunst der miniaturen in Vlaanderen eerst tegen het midden der eeuw algemeen het niveau der groote schilderkunst bereikt, zooals deze kunst zich met Jan van Eyck reeds eerder had ontwikkeld. De eerste der groote miniaturschilders, de „Meester van het handschrift van Mansel te Brussel”, staat, zooals wij aanstonds zullen opmerken, in de opzet van zijn werken nog dicht zoowel bij de Parijsche miniaturenkunst uit het eerste kwart der eeuw als bij de schilderijen van den „Meester van Flémalle”.

Ten slotte moet men er ook rekening mede houden, dat de meeste „Vlaamsche” handschriften van beteekenis voor het Bourgondische hof zijn vervaardigd. Het is Philips de Goede geweest, die de kunstenaars tot zich heeft getrokken en met zijn bestellingen eerst tegen het midden der 15de eeuw een nieuwe kunst heeft gekweekt. Het is gegaan als in Frankrijk tegen het einde der 14de eeuw door de bestellingen van den Hertog van Berry. In dien tijd schijnt daar de miniaturschilderkunst alleen uit pronkhandschriften te bestaan. Op dezelfde wijze beheerschen in Zuid-Nederland de kostbare manuscripten het kunsthistorisch beeld volkomen ¹⁾. Ook in dit geval, als zoo dikwijls, heeft de kunst geprofiteerd van de vrijgevigheid van een vorst en zijn behoefte naar pronk en praal, waardoor hij modern wilde zijn voor zijn tijd. Zijn voorbeeld vond navolging en tegen het midden van de tweede helft der eeuw namen de bestellingen zoo toe, dat ook kostbaarder versierde handschriften in voorraad werden gemaakt.

Zooals wij het materiaal nu overzien, staan aan het begin de Gebroeders van Eyck alleen met één enkel manuscript. Eerst een vijftigtal jaar later kwamen Vrelant, Lyedet en de „Meester van den Hortulus animae”, die hun werkplaats als een bedrijf hebben georganiseerd en voor de markt begonnen te werken. Aan het einde der eeuw vinden wij het atelier van Simon Bening, met zijn overgrootte productie, en de meesters naast hem, een groep van kunstenaars, waarvan wij nog slechts een verward (bij Winkler een al te verward) beeld bezitten. Hoe geheel anders was het werken daar, in dat bedrijvige Vlaamsche atelier, dan in de stille eenzaamheid van het Utrechtsche Carthuiserklooster!

Maar deze voorstelling, die men zich op grond van het gepubliceerde materiaal zou moeten maken, is niet juist of althans onvolledig. Wat Winkler heeft bijeengebracht, zou men voor een groot gedeelte liever Bourgondische hofkunst moeten noemen. Zoo werd de bibliotheek te Brussel, waar het grootste aantal van deze handschriften nog aanwezig is, vroeger veelal Bourgondische bibliotheek genoemd, en ook Graaf Durrieu sprak, in den titel van zijn werk over de Zuid-Nederlandsche miniaturen, van den tijd van het Bourgondische hof ²⁾.

De „Vlaamsche miniaturschilderkunst in handschriften” is toch zeker nog anders geweest, dan wij het nu weten. Ook de rijke burgerij in Vlaanderen heeft behoefte gehad

¹⁾ Geheel anders was de toestand in Noord-Nederland. Daar zijn op bestelling gemaakte kostbare manuscripten altijd een uitzondering gebleven. Enkele voorbeelden kennen wij wel: de Bijbel te Weenen voor Soudenbalch, het getijdenboek van Gijsbrecht van Brederode te Luik en de Bijbel voor St. Marie te Utrecht zijn de voornaamste.

²⁾ De volledige titel luidt: La miniature flamande au temps de la cour de Bourgogne.

aan verluchte manuscripten. Daarvan kennen wij nu niets. Bezaten wij slechts de gebedenboeken van Jodocus Vydt en van Elisabeth Burluut, onze kennis zou in dat opzicht minder onvolledig wezen. In de eerste helft dezer eeuw staan de gebroeders van Eyck thans vrijwel alleen.

Op deze wijze ontbreekt gedurende deze periode het vervolg op de reeks der meesters uit Zuid-Nederland in de 14de eeuw. Toch zijn het groote en welbekende namen, althans ten deele: Jan van Brugge ¹⁾, die in 1371 het opvallend getrouwe portret van Karel V van Frankrijk schilderde in de voor den koning gemaakten Bijbel ²⁾, Laurentius van Antwerpen, die in 1366 te Gent het missaal verluchtte, dat nu in het Museum Meermanno—Westreenianum ligt ³⁾, de gebroeders de Limbourg. Zouden zij in de Zuidelijke Nederlanden geen opvolgers hebben gehad?

Enkele manuscripten mag men in dit verband wel noemen: het handschrift met de traités dites de Sidrac et Lucidaire in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage ⁴⁾, geschreven door Guillebert de Mets voor Jan zonder Vrees, in elk geval dus vóór 1419, maar waarschijnlijk een tiental jaren eerder en in dien tijd ook verlucht; wat ouder nog zijn een Bijbel te Brussel ⁵⁾ en een Bijbel met moralisaties te Gent ⁶⁾, beide door Goldschmidt in dit tijdschrift besproken en afgebeeld ⁷⁾, en een door Graaf Durrieu te Rome ontdekte Decamerone van Jan zonder Vrees ⁸⁾. Daarop volgen dan de manuscripten, die men nog om den „Meester met de gouden ranken” en den „Meester van Guillebert de Mets” zou kunnen groepeeren.

Met deze voorbeelden mogen wij hier volstaan om aan te duiden, dat het inderdaad wel mogelijk is de open ruimte, die er thans om de gebroeders van Eyck als schilders van miniaturen uit Zuid-Nederland schijnt te zijn, eenigszins aan te vullen. Zeker zullen zij steeds een afzonderlijke plaats innemen en hun kunst zal een „raadsel” wezen, zoolang de persoonlijkheid van een groot kunstenaar voor ons een raadsel blijft. Maar uniek waren zij niet.

Wat wij thans noodig hebben, is een meer volledig overzicht van het geheele materiaal ⁹⁾, niet alleen als een omlijsting van het werk der groote kunstenaars en om hun

¹⁾ Jan van Brugge was, naar ik vermoed, de leider van het atelier, waar het „parement de Narbonne” is ontstaan en een reeks van verluchte handschriften.

²⁾ Museum Meermanno—Westreenianum, Hs. 10 B 23 (fol. 23). — A. W. Byvanck, Les principaux manuscrits de La Haye, pl. XLVIII—LI, blz. 104.

³⁾ Museum Meermanno—Westreenianum, Hs. 10 A 14 (gr. fol. 10). — Les manuscrits de La Haye, pl. XLIV—XLV, blz. 99.

⁴⁾ Den Haag, Kon. Bibliotheek, hs. 132 A 2. — Les manuscrits de La Haye, pl. XVIII, blz. 41.

⁵⁾ Brussel, Kon. Bibliotheek, ms. 9024—5. — Catalogus I, blz. 42 n. 90.

⁶⁾ Gent, Universiteits-bibliotheek, ms. 141. — Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque de Gand (1849—52), blz. 308 n. 426.

⁷⁾ A. Goldschmidt, Oudheidkundig Jaarboek III (1923), blz. 22 en volg.

⁸⁾ Rome, Vaticaanse bibliotheek, ms. Palatinus lat. 1989; verg. Durrieu, La miniature flamande, blz. 43, pl. V.

⁹⁾ Het is in vele gevallen al een groot gemis, dat men dikwijls alleen de miniatuur en niet het omgevende randwerk afbeeldt. Men vergeet daarbij, dat niet het plaatje, maar de geheele versierde bladzijde, met den tekst, het kunstwerk vormt.

Afb. 1. Haarlem, Teyler, Pontificale, fol. IVv.

medewerkers te leeren kennen, maar bovendien omdat de beste meesters veelal ook werk van minder kwaliteit hebben moeten leveren. Eerst op grond van dit grootere materiaal zullen wij werkelijk inzicht kunnen krijgen en een oordeel kunnen vormen over de Vlaamsche schilderkunst in handschriften.

Voor de eerste helft der 15de eeuw zal men dan in bijzonderheden moeten naspeuren, hoe de Zuid-Nederlandsche kunst langzamerhand als een zelfstandige kunst is opgekomen onder den invloed aan den eenen kant uit Frankrijk, vooral van het atelier te Parijs, waar de „Térence des Ducs” (thans in de bibliotheek van het Arsenal¹⁾) is verlucht, en aan den anderen kant uit het Noorden, vooral van het atelier bij de Carthuizers te Utrecht. Ook de latere perioden zullen zeker een duidelijker beeld gaan vertoonen, en hoe zelfs voor den tijd van Simon Bening werken van oogenschijnlijk geringe beteekenis ons nog iets te zeggen hebben, dat kon ik indertijd duidelijk maken door de beschouwing over het getijdenboekje in het Museum Meermanno—Westreenianum in het eerste nummer van deze onderzoekingen.

Een meer volledige verzameling van het materiaal zal evenwel niet kunnen geschieden in een kunsthistorisch raam; het vraagt het standpunt van den handschriftenkenner. Want manuscripten verlangen een lang en geduldig onderzoek. Hun geheimen openbaren zij alleen aan hem, die met hen verkeert in dagelijkschen omgang en door herhaald bladeren hun geschiedenis tracht te ontsluiëren. Voor het gestelde doel is dus de medewerking van velen noodzakelijk en Winkler vraagt ook om die medewerking.

Wij van onzen kant willen hier bijeenbrengen, wat in Nederland aan Vlaamsche handschriften van eenig belang aanwezig is. Daarbij beperken wij ons voorloopig tot den eigenlijken bloeitijd van de Vlaamsche miniaturenkunst sedert het midden der 15de eeuw. Het is niet alleen onze bedoeling enkele aanvullingen en verbeteringen te geven op het werk van Winkler en nog nergens gereproduceerde miniaturen in afbeelding bekend te maken, maar vooral willen wij de aandacht vestigen op deze zoo merkwaardige Zuid-Nederlandsche kunst, die in onze verzamelingen door enkele werkelijk zeer goede voorbeelden is vertegenwoordigd, en er de belangstelling voor vragen, die zij ten volle verdient.

Het eerste handschrift, dat wij kunnen vermelden, is blijkbaar aan Winkler ontgaan. Met een tweetal andere codices is het verborgen in Teyler's kunstverzameling te Haarlem²⁾. Het is een pontificale, een liturgisch boek de kerkelijke bedieningen bevattend, die door een bisschop moeten worden verricht, bestemd voor gebruik van de cathedraal van het bisdom Terwaen, de „ecclesia cathedralis Morinensis”, waarvan op fol. CXXIII_v sprake is³⁾. Blijkens de wapens, die op verschillende plaatsen in het deel voorkomen, is het vervaardigd voor David, den zoon van Philips den Goede, geboren in

¹⁾ Parijs, Bibliothèque de l' Arsenal, ms. 664. — Henry Martin. Le Térence des Ducs. Paris, 1907.

²⁾ Het handschrift wordt vermeld door W. Moll, Verslagen Kon. Akademie, Afd. Letterkunde, 2 de R. III (1873), blz. 251. — Catalogus der Bibliotheek van Teyler's stichting IV (1915), blz. 951. — Dom. P. Sejourné O.S.B., Bulletin van den Oudheidkundigen Bond, 2de S. XIII (1920), blz. 71.

³⁾ Het bisdom Terwaen kwam overeen met de oude civitas Morinorum.

1425 en sedert 1451 bisschop van Terwaen, dien zijn vader in 1456 op den bisschopszetel te Utrecht heeft gebracht, nadat hij Gijsbrecht van Brederode had weten op zijde te zetten. Het handschrift is dus in elk geval in de jaren tusschen 1451 en 1455 ontstaan. Later vindt

Afb. 2. Haarlem, Teyler, Pontificale, fol. LVI.

men het, zooals het door Mr. S. Muller Fzn. is opgemerkt, vermeld in de inventaris van den boedel van bisschop Filips van Bourgondië van 1524¹⁾. Verder is over zijn lotgevallen niets bekend.

¹⁾ Gedrukt bij A. Matthaeus, Veteris aevi Analecta I (van de uitgaaf in 5 deelen, Den Haag 1738), blz. 217.

Het handschrift is fraai versierd met rijk kleurig randwerk en zorgvuldig geschilderde initialen van een eenigszins ouderwetsch type, maar vooral vragen de miniaturen onze aandacht. Het zijn er in het geheel 14; daarvan nemen twee de geheele bladzijde in, vijf ongeveer de halve bladzijde boven de beide colommen van den tekst en zeven kleine afbeeldingen aan het slot niet meer dan de breedte van één colom. Door deze afbeeldingen worden de kerkelijke bedieningen, die een bisschop heeft te verrichten, op inderdaad uitmuntende wijze geïllustreerd.

De kleine afbeeldingen behoeven ons niet lang op te houden. Zij zijn vlot en met bedrevenheid geschilderd, blijkbaar door een helper, die jonger was en zich een zekere gemakkelijheid had verworven, maar wat dof van kleur en zonder charme. In elk geval staan zij als kunstwerken ver beneden de andere miniaturen. Maar deze laatste zijn van groot belang, als het werk van een der eerste groote meesters der Bourgondische miniaturenkunst, den „Meester van het handschrift van Mancel te Brussel,” en vooral als werk van zijn hand, dat met zekerheid kan worden gedateerd.

De twee groote platen zijn van minder beteekenis. De voorstelling van Christus aan het Kruis tusschen Maria en Johannes met een groot landschap en Jerusalem op den achtergrond (fol. XLVI ν), tegenover het begin van den Canon, is wat onhandig in elkaar gezet. De samenhang ontbreekt en het geheel maakt ondanks voortreffelijke details een onbevredigenden indruk. Blijkbaar verstond de schilder de kunst nog niet om een zoo groote ruimte te vullen. Dat merkt men ook bij de andere groote plaat (afb. 1), het wijden van het chrisma (fol. IV ν). Maar daar heeft de schilder het hulpmiddel te baat genomen om de ruimte in verschillende kleinere afdelingen te splitsen met hulp van architectonische motieven. Zoo zien wij dus tegelijk het koor der kerk met den bisschop en de priesters, een zijbeuk en een stuk van den kooromgang met een processie, een kijkje in den hof achter de kerk, en boven de pinakels van het dak, de lucht met wolkjes en boomen, die daar tegen opsteken.

Voortreffelijk zijn daarentegen de platen ter grootte eener halve bladzijde: het toedienen van het vormsel (fol. I), de wijding van een bisschop (fol. LVI), een abt (fol. LXIII ν) en een abdis (fol. LXVIII ν), en het wijden van een kerk (fol. LXX). De voorstellingen met het wijden van een bisschop en een abt trekken wederom het meest de aandacht. Daarbij kan men welhaast van pendants spreken. De bisschopswijding (afb. 2) is in lichten en vroolijken toon gehouden, die gedomineerd wordt door het wit der koorkappen geflankeerd door blauw bij de vijf personen op den voorgrond in het midden en de schitterende kleedij van den celebrierenden bisschop; het geheel wordt dan op zeer gelukkige wijze omlijst door de rose en grijze tinten van de steenen der architectuur. Stemmiger is daarentegen de wijding van een abt. In overeenstemming met het zwarte kleed der Benedictijner monniken zijn ook de koorkappen minder vroolijk van toon en het kerkgebouw is in somberder nuances gehouden met wat duisterder schaduwen. Ook deze miniatuur geeft evenwel een zeer gelukkig effect van kleuren.

Gelijk wij reeds opmerkten, mag men deze schilderijen waarschijnlijk toeschrijven

aan den „Meester van het handschrift van Mansel te Brussel” ¹⁾. De toeschrijving berust op vergelijking van de Canonplaat in het Haarlemsche handschrift met de Kruisiging en de geschiedenis van Abraham in het Brusselsche manuscript. Vormen van boomen en rotsen, de opzet van het landschap en vooral de eigenaardige wolkjes in de lucht geven daarbij duidelijke aanwijzingen. Ook de verdeling der miniaturen door architectonische motieven, een eigenaardigheid, die men in de Parijsche handschriftenkunst uit het begin der 15de eeuw vindt en bij den „Meester van Flémalle” bijvoorbeeld, komt in beide handschriften voor. Ten slotte mag men wijzen op de eigenaardige koppen met hun krachtige constructie en den opvallend scheef geplaatsten neus, die men op vele van deze miniaturen aantreft. Alleen moet men opmerken, dat het werk in het Haarlemsche handschrift zeker later is. Blijkbaar heeft de meester zijn kunst nog verder ontwikkeld. Verwonderlijk is dat niet. Want hij heeft een tijdlang samengewerkt met niemand minder dan Simon Marmion en van dezen voortreffelijken kunstenaar zeer veel geleerd.

Door deze toeschrijving blijkt nu evenwel, dat de „Meester van het handschrift van Mansel te Brussel” niet zoo vroeg gewerkt heeft, als Winkler aannam. Het Haarlemsche handschrift is immers eerst tegen 1455 ontstaan en het mag dan het laatste werk zijn van den meester, dat wij kennen, men heeft toch zeker niet het recht zijn vroegere werken op al te grooten afstand van dit jaar te dateeren. Vóór 1440 zijn zij niet ontstaan.

Eveneens voor bisschop David van Bourgondië vervaardigd is het tweede handschrift, dat wij hier moeten noemen. Het is een Latijnsche wereldkroniek, het uittreksel uit den Chronodromon van Johannes Brando, vervaardigd door Aegidius de Roya of Gilles de Roye, monnik in de abdij Duins, waar hij in 1478 overleed. Dit handschrift bevindt zich thans in het Museum Meermanno-Westreenianum in Den Haag ²⁾.

Het titelblad (op fol. 1) vertoont ons een bisschop gezeten op zijn troon in een hooge zaal, terwijl een monnik, die voor hem geknield ligt, hem een boek overreikt; een abt en eenige monniken en wereldlijke heeren zijn bij deze plechtigheid tegenwoordig ³⁾. Door inscriptie's op de miniatuur is de bisschop aangeduid als David van Bourgondië en de monnik als Aegidius de Roya ⁴⁾. Het is dus blijkbaar het exemplaar der kroniek, dat voor David van Bourgondië was vervaardigd om hem als geschenk door den bewerker te worden

¹⁾ Graaf Durrieu heeft het vermoeden geopperd, dat de naam van dezen kunstenaar Jean de Pestivien zou zijn. Onmogelijk is dat niet, maar voorloopig ontbreekt nog het bewijs.

Afbeeldingen van zijn werk vindt men bij Winkler, in Paul Clemen's Belgische Kunstdenkmäler (München, 1922), blz. 257 en volg. en pl. 31--33; Flämische Buchmalerei, blz. 36 en pl. 8 en 9. — Verg. ook Bacha, Les très belles miniatures de la Bibliothèque Royale de Belgique, vooral pl. XIII; Durrieu, La miniature flamande, pl. VI en VII, en de publicatie van de Grandes Chroniques de France te Petrograd, door S. Reinach, Monuments-Piot XI (1904).

²⁾ Museum Meermanno-Westreenianum, Hs. 10 A 21 (gr. fol. 18). — Les manuscrits de La Haye, pl. LVI—LVII, blz. 123. — Winkler, Flämische Buchmalerei, blz. 82 en 172.

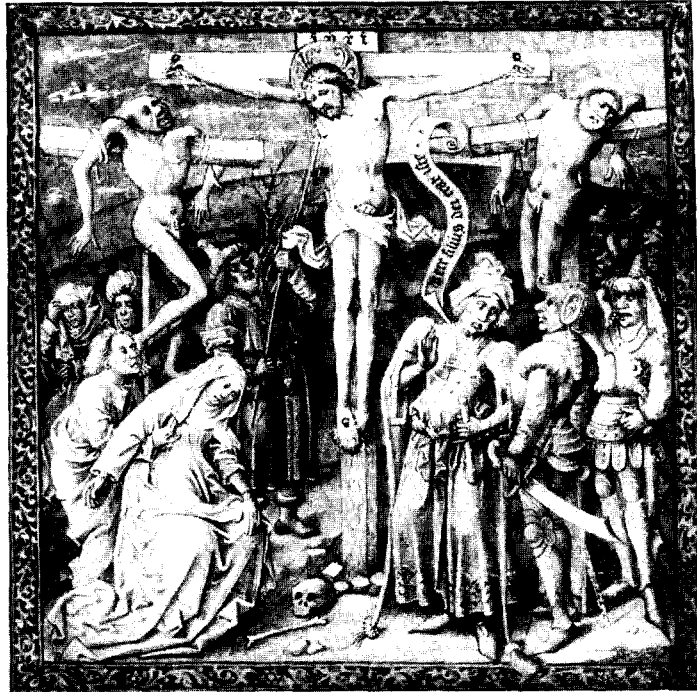
³⁾ Deze miniatuur is afgebeeld bij D. Bierens de Haan, Het houtsnijwerk in Nederland (1921), pl. 10, verg. blz. 43, en Les manuscrits de La Haye, pl. LVI.

⁴⁾ Deze inscripties hebben zeker oorspronkelijk niet op de miniatuur gestaan. Zij kwamen er evenwel reeds op voor, toen Boxhorn het handschrift in 1644 onderzocht.

overhandigd. Naar alle waarschijnlijkheid is het dus ontstaan, voordat bisschop David de zuidelijke gewesten verliet, op zijn laatst in 1455. In overeenstemming met dezen datum is het jeugdig voorkomen van den bisschop op het titelblad.

Bisschop David heeft het geschenk evenwel niet in eere gehouden. Op fol. 1 bespeurt men ten minste in het randwerk het wapen, het embleem en de zinspreuk van Antoine, den Grooten bastaard van Bourgondië, en aan het slot leest men zijn handteekening¹⁾; maar men ziet zeer duidelijk, dat het wapen de plaats inneemt van een oudere schildering en dat de andere kenteekenen later tusschen het randwerk zijn aangebracht. Blijkbaar heeft David het handschrift aan zijn broedergeschenken, wellicht uit dankbaarheid voor de hulp, die Antoine hem verleende om den Utrechtschen bisschopszetel te bemachtigen.

Het handschrift heeft fraaie beginletters, nog van het vroege type met streng gestyleerde bladeren, en rijk randwerk, waarin de Fransche rank van helder blauwe kleur met goud doorwerkt de aandacht trekt. Behalve de toewijdingsminiatuur, die zoeven reeds ter sprake kwam, vindt men nog twee groote platen in het deel: het Paradijs en Augustus met de Sibylle, en een tiental kleine miniaturen. Deze kleine miniaturen zijn veel aantrek-

Afb. 3. — Den Haag, Kon. Bibl. Hs. 76 F 2, fol. 242.

kelijker en beter uitgevoerd dan de groote voorstellingen. Blijkbaar was het talent van den schilder niet toereikend voor het vullen van de groote platen. De kleine miniaturen met hun heldere kleuren en levendige voorstellingen vormen daarentegen een zeer aantrekkelijke illustratie. Ik denk, bij voorbeeld, aan de atmosfeer en het in de verte verblauwende landschap, alsof er een lichte nevel hangt, op de miniatuur met Abraham's offer, het lichte verschiep boven de zee bij de Arke Noach's, het golvende rijke Vlaamsche land met den eersten Graaf van Vlaanderen, of de bedrijvige stadstafereelen bij het beleg van Jerusalem en den bouw van Constantinopel.

¹⁾ Beneden komt nog een Bijbel ter sprake, die aan den Grooten Bastaard heeft behoord (Den Haag, Kon. Bibliotheek, Hs. 76 E 7).

Soms wordt men herinnerd aan de prentjes van de *Kroniek van Jerusalem te Weenen*, die door den „Meester van den Girart de Roussillon” zijn geschilderd, maar de Haagsche miniaturen zijn toch van geringer waarde dan de zoo uiterst levendige voorstellingen te Weenen en zijn ook van een jongere hand, die de kunst van het landschap en zijn perspectief met meer gemak beheerscht. Eerder zal men aan den „Meester van Antoinne van Bourgondië” moeten denken, den schilder, die den purpercodex te Weenen voor Galeazzo Maria Sforza tusschen 1466 en 1467 versierde en den Valerius Maximus te Breslau voor den Grooten Bastaard. De opzet der miniaturen en details bij de behandeling van het gelaat en het vallen van het kleed komen overeen. Aan hem schreef ook Winkler het Haagsche handschrift toe. De Meester moet dan evenwel wat ouder zijn dan Winkler aanneemt, daar de Haagsche *Kroniek* niet na 1455 is ontstaan. Dit handschrift is dan waarschijnlijk een jeugdwerk. Blijkbaar is de Meester eerst later op zijn volle kracht gekomen.

Afb. 4. — Den Haag, Kon. Bibl. Hs. 76 F 2, fol. 255v.

Als derde handschrift noemen wij het *Getijdenboek van Philips van Bourgondië* met de grauwtjes van Jean Tavernier¹⁾. In het handschrift staat het devies van Philips en herhaalde malen vindt men er hem afgebeeld als man van rijperen leeftijd. Dat de miniaturen, niet minder dan 164 in getal, die in grijze tinten zijn gehouden, uit de werkplaats van Jean Tavernier van Oudenaarde stammen, bewijst de vergelijking met het authentieke werk van dezen meester, de miniaturen in de „*Conquestes de Charlemagne*” te Brussel. Ook dit zijn grisailles, „*histoires de blanc et de noir*” zooals men ze in dien tijd noemde, die in de jaren tusschen 1458 en 1460 voor Philips zijn geschilderd.

Nu is evenwel niet de geheele versiering van Tavernier zelf²⁾. Een gedeelte der miniaturen is van een anderen meester, die weeker schildert; hij laat de plooien van het kleed ronder en molliger vallen, terwijl Tavernier daarbij scherper en kantiger is. Zeer opmerkelijk is het, dat het werk van dezen tweeden schilder uitsluitend voorkomt in gedeelten van het deel, die met een andere, jongere hand zijn geschreven, onder andere in den kalender. Deze eigenaardige toestand wordt opgehelderd door een mededeeling, die nog bestaat, over een betaling aan Tavernier uit de kas van den hertog in 1455 voor twee miniaturen in kleuren en 230 grisailles, die voor een getijdenboek van Philips bestemd

¹⁾ Den Haag, Kon. Bibliotheek, Hs. 76 F 2 (AA 271 — Catalogus, n. 208). — *Les manuscrits de La Haye*, pl. XXIV—XXVI, blz. 55. — Winkler, *Flämische Buchmalerei*, blz. 60 en 172.

²⁾ Van Tavernier zijn de miniaturen op fol. 1—51, 72, 116—150, 153, 169, 242—283 en 299 (te zamen 125); van den tweeden meester de miniaturen in den kalender en op fol. 54—69, 76—92, 102—109, 167, 209—214, 221, 284—297, en 311 (te zamen 39).

waren. Het vermoeden ligt nu voor de hand, dat slechts een gedeelte van het bestelde voor het oorspronkelijke doel werd gebruikt. Om de rest van de bladen met de grisailles van Tavernier toch te kunnen gebruiken heeft Philips toen ter aanvulling nog een aantal bladen laten schrijven en eveneens met grisailles laten verluchten. Op die wijze ontstond een tweede getijdenboek ¹⁾. Dit laatste is het ons bewaarde, terwijl het eerste verloren ging.

De versiering is zeer rijk. Behalve al de gewone voorstellingen, die men steeds aan het begin der getijden aantreft, vindt men miniaturen met voorstellingen uit de Jeugd van Christus en met de Passie en een zeer uitgebreide reeks van heiligen. Christus' dood aan het Kruis komt verschillende malen voor. De hier afgebeelde miniatuur met deze voorstelling (afb. 3) is de krachtigste. Want ook in dit geval zijn de miniaturen zeer ongelijk. Blijkbaar heeft Tavernier veel gebruik gemaakt van leerlingen, die hem hielpen. Bijzondere charme bezitten de kleine afbeeldingen van heiligen achterin het deel, waarvan men er een paar in het boek van Winkler vindt afgebeeld. De plaatjes zijn soms in donkerder soms in helderen toon gehouden en daarbij berust het effect op een eigenaardige techniek, die voor het werk van Tavernier karakteristiek is, met lichte of donkere stippen in den achtergrond. Op deze wijze wist hij aan zijn voorstellingen een zeer bijzondere atmosfeer te geven (afb. 4). Vooral opvallend is evenwel de voornaamheid van zulk een uitsluitend door grauwe miniaturen versierd deel. Waarschijnlijk is dit ook de reden, dat de grisailles bij sommige bestellers zoo in trek waren. Koning Karel V van Frankrijk heeft er een bijzondere voorliefde voor gehad, blijkens het Parement de Narbonne en zijn exemplaar van Aristoteles Ethica in het Museum Meermanno—Westreenianum ²⁾; de hertog van Berry liet zich in grauwe tinten door André Beauneveu schilderen in zijn „très belles heures”, die nu in de bibliotheek te Brussel liggen (Ms. 11060—61); ook Philips de Goede heeft menig ander handschrift met grisailles laten verluchten; de prachtige illustraties, die Philippe de Mazerolles voor Anton van Bourgondië heeft geschilderd in de Kroniek van Froissard te Breslau, zijn in deze techniek uitgevoerd; zelfs in den pronkerigen tijd van Simon Bening vond deze kunst nog toepassing.

Van de beide andere schilders van den eersten rang, van Simon Marmion en van den „Meester van het handschrift van Girart de Roussillon te Weenen” is, voor zoover bekend, geen werk in Nederland aanwezig. De andere manuscripten in ons land uit den tijd van Philips den Goede zijn verlucht door meesters van minder beteekenis.

Van de kunst van **W i l l e m V r e l a n t** bezitten wij eenige zeer karakteristieke voorbeelden. Het best is een getijdenboek in het Latijn, dat in zijn atelier voor de Engelsche markt is vervaardigd, bekend als het Getijdenboek van Catharina van Arragon ³⁾. De kunst van dezen meester, met zijn dorre teekening, zijn felle en weinig genuanceerde kleuren, zijn onhandig landschap, leert men in dit handschrift op voldoende wijze kennen (afb.

¹⁾ Zoo kan men ook de zonderlinge samenstelling van het getydenboek verklaren.

²⁾ Den Haag, Museum Meermanns—Westreenianum, Hs. 10 D 1 (4° 23). — Les manuscrits de La Haye, pl. LII—LIII, blz. 110 en volg.

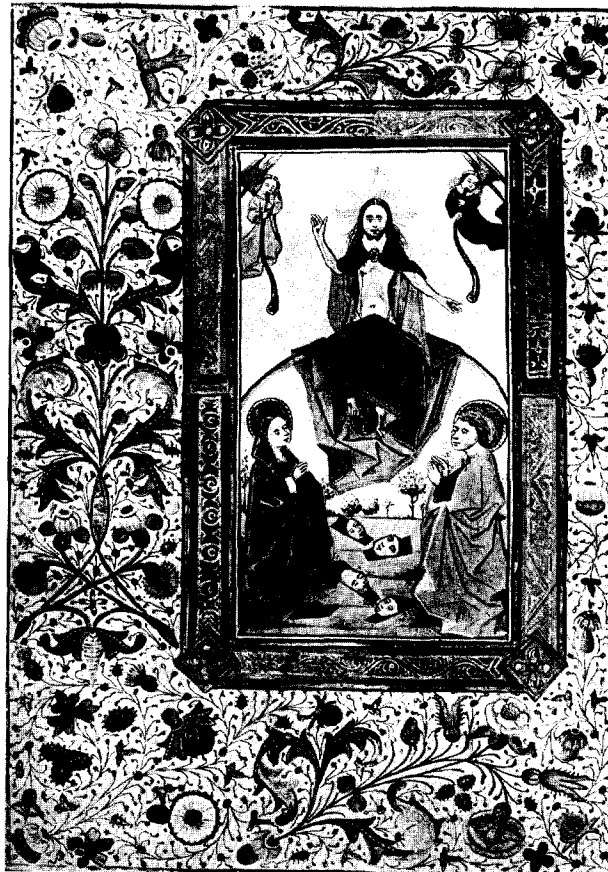
³⁾ Den Haag, Kon. Bibliotheek, Hs. 76 F 7 (AA 264—Catalogus, n. 236). — Les manuscrits de La Haye, pl. XXXVIII, blz. 78. — Winkler, t.a.p. blz. 71.

5). Het staat zeker geenszins op de hoogte van zijn beste werk, maar het heeft toch, als alle voortbrengselen van zijn atelier zekere bekoring door het krachtige effect van decoratie van twee tegenover elkander staande versierde bladzijden. Randwerk, letters, miniatures en schrift weet Vrelant daarbij tot een zeer bijzonder geheel te combineeren, krachtig en helder van kleur, maar nooit bont, omdat de kleuren met zorg zijn geschikt en op elkander

afgestemd. Vooral het randwerk is steeds voortreffelijk.

Zeer opmerkelijk is een kleine, thans eenigszins verschrompelde miniatuur, aangebracht in het eenige nog aanwezige slot van het deel, voorstellende de Heilige Maagd met het Christus-kind. Het aanbrengen van miniatures op deze plaats schijnt een eigenaardigheid van Vrelant te zijn geweest. Wellicht is deze miniatuur het eenige geheel eigenhandige werk in het handschrift; aan de rest is in elk geval zeer veel door leerlingen gewerkt.

In de werkplaats van Vrelant is ook versierd een Fransche Bijbel met moralisatie's, die zich, evenals het zoeven genoemde getijdenboek, bevindt in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage¹⁾. Dit handschrift heeft behoord aan den Grooten Bastard, zooals blijkt uit zijn wapen, embleem en devies, die op de eerste bladzijde te zien zijn. Oorspronkelijk stonden zij daar niet. Het deel is dus niet op bestelling voor Anton van Bourgondië gemaakt. Ook in dit handschrift zijn het randwerk en de beginletters het fraaist. De miniatures zijn ongelijk, maar altijd wat stijf van teekening

Afb. 5. — Den Haag, Kon. Bibl. Hs. 76 F 7, fol. 112v.

en hard van kleur (afb. 6). Landschap met kleine figuren gaat hem beter af dan groote figuren. Het tentenkamp, bij het begin van het boek Judith (fol. 78v) is opvallend goed van ontwerp en uitvoering, maar eenigzins beschadigd. Door een bepaalde voorliefde voor

¹⁾ Den Haag, Kon. Bibliotheek, Hs. 76 E 7 (Y 410—Catalogus, n. 24). — Les manuscrits de La Haye, pl. XXI, blz. 49 (daar is het handschrift te vroeg gedateerd). — Wellicht is dit het handschrift der Kon. Bibliotheek, dat Winkler, t.a.p. blz. 74, aanduidt met de (niet bestaande) signatuur G 418.

details, als tegels op den vloer en het uitvoerig teekenen van steenen van een wand, toont hij den invloed, dien hij van zijn Utrechtsch vaderland ondervond, en inderdaad is het mogelijk, gelijk wij later hopen te bewijzen, dat er verwantschap is tusschen Vrelant en de Utrechtsche miniaturen ¹⁾. De Bijbel van Anton van Bourgondië is intusschen geheel te beschouwen als een fraai voorbeeld van Zuid-Nederlandsche kunst.

Nog een derde handschrift der Koninklijke Bibliotheek is uit de school van Vrelant afkomstig, misschien evenwel niet uit zijn eigen werkplaats, maar uit het atelier van een navolger. Ditmaal is het geen kerkelijk handschrift, maar de werken van Vergilius ²⁾. Door een Nederlander zeer mooi geschreven, maar door een Italiaan gecorrigeerd en van aantekeningen voorzien, met zijn fraai randwerk en beginletters en met zijn geestige illustratie is dit handschrift een merkwaardig voorbeeld voor den invloed van het humanisme in Zuid-Nederland uit den tijd van 1470 of 1480. Het eerste deel, met de *Bucolica*, bevat niet minder dan tien miniaturen, niet fraai geteekend en ook niet smaakvol van kleur, maar met zorg en overleg uitgevoerd. De *Georgica*, in het tweede deel, bevat drie miniaturen, die evenmin zeer aantrekkelijk zijn. De elf miniaturen der *Aeneïs*, in het derde deel, zijn over het algemeen zeker beter. Niet heel fraai geteekend, maar vroolijk van kleur en met levendige fantasie ontworpen, vormen zij een geestige illustratie van het werk. Men vergelijke de hier gereproduceerde plaat in drie afbeeldingen bij het begin van Boek V der *Aeneas* (afb. 7). Boven bespeurt men daar den brand van Carthago en de aankomst van de schepen van Aeneas bij Acestes in Italië, in het midden de storm op zee en Aeneas bij het graf van Anchises in gebed waar de slang verschijnt, beneden de spelen, die Aeneas daar laat houden. Dat is alles in den stijl en de stemming der 15de eeuw overgebracht en zoo is het altijd bij de illustratie van klassieke werken van dezen tijd. Daarvan is de Haagsche Vergilius een zeer opmerkelijk voorbeeld.

Ten slotte kunnen wij nog als een werk uit de school van Vrelant vermelden een Nederlandsch getijdenboekje met een kalender van het bisdom Kamerijk in het Aarts-

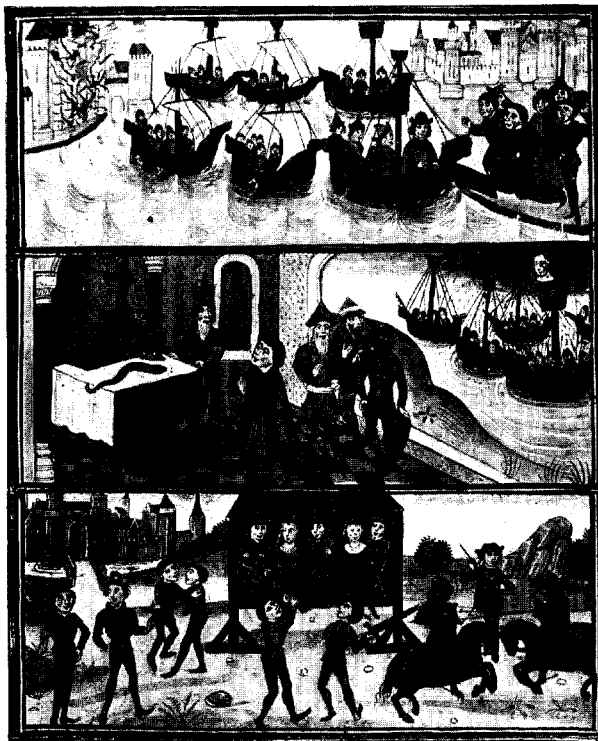

Afb. 6. — Den Haag, Kon. Bibl. Hs. 76 E 7, fol. 32.

¹⁾ Verwantschap is er ook tusschen Vrelant en den „Meester met de gouden ranken”.

²⁾ Den Haag, Kon. Bibliotheek, Hs. 76 E 21 (Y 418) in drie deelen; afkomstig uit de Collectie-Romswinkel. — Winkler, Flämische Buchmalerei, blz. 172.

bisschoppelijk Museum te Utrecht ¹⁾). Het is een fraai voorbeeld voor een dergelijk klein boekje uit den tijd omstreeks 1470, maar zonder groote kunstwaarde. De miniaturen zijn wat scherp van teekening en vlak van kleur, maar het randwerk is wederom zeer bekoorlijk. Opmerkelijk is het, dat op de bladzijden, waar de verluchting minder uitvoerig is, randwerk en beginletters volkomen het karakter vertoonen van de handschriften uit de Utrechtsche werkplaats van omstreeks 1450.

Afb. 7. — Den Haag, Kon. Bibl. Hs. 76 E 21, fol. 77v.

zijn werk veelal een aantrekkelijker indruk dan de origineelen. Hij is meer verteller dan schilder. Alleen heeft hij op zijn gelukkigste momenten, in dit handschrift bijvoorbeeld op de miniatuur met de redding der schipbreukelingen, ook groote picturale verdiensten.

In verband met Lyedet kan men nog twee andere handschriften brengen, beide

Ook L o y s e t L y e d e t, de tweede vruchtbare miniatureschilder van het tweede plan uit den tijd van Philips den Goede, is in Nederland goed vertegenwoordigd door enkele handschriften. De Koninklijke Bibliotheek bezit een door hem versierd leven van Sint Hubert in het Fransch ²⁾). Het is een deel, geschreven door den bekenden calligraaf David Aubert voor Philips den Goede en in 1463 voltooid. De 13 miniaturen, die een volledige illustratie van het leven geven van dezen in Zuid-Nederland zoo algemeen vereerden heilige, behoorden tot de beste werken van Lyedet en zijn waarschijnlijk geheel van zijn hand. Men leert daar Lyedet kennen als een handig illustrator vooral en vlot teekenaar. Een groot schilder is hij zeker niet. Zijn kleuren zijn te scherp en te weinig afwisselend. Vooral het blauw, als aan het bed van den heilige op de hier gereproduceerde miniatuur (afb. 8), valt soms op onaangename wijze uit de compositie der kleuren. Op die wijze maken foto's van

¹⁾ Utrecht, Aartsbisschoppelijk Museum, Hs. 18. — W. de Vreese, *Verluchte handschriften in het Aartsbissch. Mus., Het Gildeboek V* (1923), blz. 218, afb. 14. — Winkler, *Flämische Buchmalerei*, blz. 74.

²⁾ Den Haag, Kon. Bibliotheek, Hs. 76 F 10 (AA 270 = Catalogus, n. 789). — *Les manuscrits de La Haye*, pl. XXXIV XXXVI, blz. 69. — Winkler, *Flämische Buchmalerei*, blz. 75 en 172. Verg. ook Henry Martin. *L'art et les saints, Saint Hubert* (met 10 reproducties).

zonder twijfel van navolgers, een Boëthius in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht, die in 1470 te Brugge is geschreven ¹⁾, met drie miniaturen van geringe beteekenis, en „Les hystoires Troyennes”, in de Fransche vertaling van Guillaume de Failly, bisschop van Doornik, in de Koninklijke Bibliotheek ²⁾, met zeer zwakke illustratie.

Uit later tijd bezitten de Nederlandsche bibliotheken niet zooveel belangrijke werken. Met Philippe de Mazerolles, den grooten meester uit de periode van Karel den Stoute, heeft Winkler in verband gebracht het titelblad der Civitas Dei van Augustinus

Afb. 8. — Den Haag, Kon. Bibl. Hs. 76 F 10, fol. 32.

in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht ³⁾. Het moet werk zijn van een navolger of een kunstenaar, die zeer dicht bij den Meester staat. Ik kon vroeger aantoonen ⁴⁾, dat dit handschrift vóór 1474 en waarschijnlijk slechts een enkel jaar vroeger is ontstaan. Op die wijze

¹⁾ Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 1335. — J. D. Hintzen, *Het Boek X* (1921), blz. 12. — Winkler, *Flämische Buchmalerei*, blz. 200.

²⁾ Den Haag, Kon. Bibliotheek Hs. 78 D 48 (Y 406). — *De Oranje-Nassau Boekerij* (1898), blz. 15 n. 33. — Winkler, *Repertorium für Kunstwissenschaft XXXIV* (1911), blz. 231; *Flämische Buchmalerei*, blz. 78 en 172.

³⁾ Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 42. — F. J. van Someren, *De Utrechtsche Universiteitsbibliotheek* (1909), blz. 46 en volg. met afb. — A. de Laborde, *Les manuscrits à peintures de la Cité de Dieu de Saint Augustin* (109), pl. XL, blz. 368—371. — J. D. Hintzen, *Het boek X*, blz. 6. — Winkler, *Flämische Buchmalerei*, blz. 78 en 200.

⁴⁾ A. W. Byvanck, *Oudheidkundig Jaarboek I* (1921), blz. 228 en volg.

heeft het voor de geschiedenis der decoratieve kunst in de Zuid-Nederlandsche handschriften nog een zeker belang.

Een wat jonger tijdgenoot van Philippe de Mazerolles is de meester, dien Winkler naar een zijner fraaiste werken den „Meester van het gebedenboek te Dresden” heeft genoemd. Van hem zijn zes miniatures in een getijdenboek van het Museum Meermanno Westreenianum¹⁾. Het zijn zeer bekoorlijke schilderstukjes, in lichten toon gehouden, waarin wit in verschillende nuances overheerscht, meestal met voortreffelijk landschap (afb. 9). Het randwerk, dat in tegenstelling met de miniatures zeer doffe tinten vertoont, evengoed om de miniatures als elders in het deeltje, en de bijbehorende initialen zijn van een andere wat oudere hand²⁾.

Afb. 9. — Den Haag, Mus. Meerm. Westr.
Hs. 10 F 1, fol. 117v.

De „Meester van Maria van Bourgondië”, die met zijn voortreffelijke kunstwerken het laatste kwart der eeuw vult, is in ons land niet vertegenwoordigd, evenmin als de „Meester van den Hortulus Animae”, voor zoover bekend is. Daarmede is het einde der 15de eeuw bereikt, een tijd van steeds toenemende productie van fraai verluchte manuscripten. De voornaamste meester, die dezen geheelen tijd beheerscht, is Simon Bening; het voornaamste handschrift, waaraan deze meester ook zeker heeft medegewerkt, is het Breviarium Grimani te Venetië. Het is evenwel nog niet gelukt om voldoende orde in de groote massa van het bewaarde materiaal te brengen. Wij noemen uit het aantal, meestal minderwaardige manuscripten, die in ons land uit dezen tijd zijn bewaard, de volgende.

Een Monstrelit in de Universiteitsbibliotheek te Leiden³⁾, die aan Hendrik III, Graaf van Nassau heeft behoord, met vijf groote en acht

kleine miniatures, werd door Graaf Durrieu toegeschreven aan den kunstenaar, dien Winkler den „Gebedenboek meester van omstreeks 1500” noemt. Maar

¹⁾ Den Haag, Museum Meermanno—Westreenianum, Hs. 10 F 1 (80, 48). — Les manuscrits de La Haye, pl. LXIV, blz. 133. — Winkler, Flämische Buchmalerei, blz. 95 en 172.

²⁾ W. de Vreese (Het Gildeboek V, 1923, blz. 202) heeft dit getijdenboek genoemd in verband met handschrift 13 van het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht. — Dit laatste is een getijdenboek in de Spaansche taal en waarschijnlijk ook in Spanje vervaardigd, misschien door een Vlaming, en wel naar een voorbeeld, dat zeer veel overeenkomst met het getijdenboek van het Museum Meermanno—Westreenianum moet hebben gehad.

³⁾ Leiden, Universiteitsbibliotheek, Cod. Vossianus Gall. fol. 2. — P. Durrieu, La miniature flamande, blz. 62. — Winkler, Flämische Buchmalerei, blz. 128, 175 en 179.

het zou ons te ver voeren om dit zeer opmerkelijke handschrift hier uitvoerig te bespreken. Dit zal beter in een volgend nummer dezer onderzoekingen geschieden.

Aan dezen zelfden meester heeft Winkler toegeschreven het getijdenboek in het Museum Meermanno—Westreenianum¹⁾, dat in het eerste nummer van deze studie's van handschriften met miniaturen ter sprake kwam. Mij komt het waarschijnlijker voor, dat het uit het atelier van Simon Bening zelf afkomstig is, gelijk ik dat vroeger heb uiteengezet.

Uit dezelfde werkplaats en uit denzelfden tijd, de eerste jaren der 16de eeuw, is een getijdenboekje met een kalender van het bisdom Kamerijk in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht²⁾. In den kalender staat bij 14 October den naam van den heiligen Donatianus in roode letters. Blijkbaar is deze naam evenwel in later tijd bijgeschreven; men mag dus uit de aanwezigheid van dezen naam niet besluiten, dat het handschrift ook in Brugge is ontstaan. Door den stijl der versiering is dit overigens zeer waarschijnlijk.

Miniaturen bevat het boekje niet. Wel is op zeer vele plaatsen ruimte voor grootere of kleinere afbeeldingen opengelaten, maar slechts tweemaal (op fol. 29 en 156v) zijn daar ook miniaturen ingeschilderd. Men bespeurt intusschen terstond, dat dit in veel later tijd, waarschijnlijk eerst in de 17de eeuw is geschied. Van de oorspronkelijk bedoelde decoratie is dus, behalve een groot aantal fraai versierde beginletters alleen het randwerk aanwezig. Dit randwerk bestaat meestal uit bladranken, waartusschen vogels zijn geplaatst, en een enkele maal alleen vogels of bloemen of juweelen, steeds op een zachtgeel, een enkele maal ook rose getinten ondergrond, die met fijne gouden stippen op geraffineerde wijze is gehoogd. Tweemaal is het randwerk als een landschap behandeld, om den tekst heen, op fol. 50v met een water op den voorgrond waarin zeemonsters draven, en op fol. 132 met een konijnenpark. Deze landschappen hebben evenwel als kunstwerk lang niet de beteekenis van het andere randwerk. Dit laatste kan wedijveren met het beste uit Vlaanderen op dit gebied.

Een landschap, en wel met den toren van Antwerpen op den achtergrond van een gezicht op de Schelde, vindt men als randversiering in een Vlaamsch gebedenboek in het Museum Meermanno—Westreenianum³⁾. Vermoedelijk is het dus in Antwerpen door een nog niet nader bekenden meester vervaardigd.

Ten slotte kunnen wij nog een klein Latijnsch getijdenboekje noemen in de Koninklijke Bibliotheek⁴⁾, met miniaturen, die Winkler aan den „Meester van Karel V” toeschrijft. Evenals het zoeven vermelde handschrift uit Antwerpen moet het uit den tijd omstreeks 1525 dateeren. Vermoedelijk is het voor het bisdom Luik en wel voor Maastricht vervaardigd. De zeven miniaturen, die aan het begin der voornaamste onderdeelen voorkomen, zijn vlot, maar wat vlekkerig en slap geschilderd. Hun kunstwaarde is

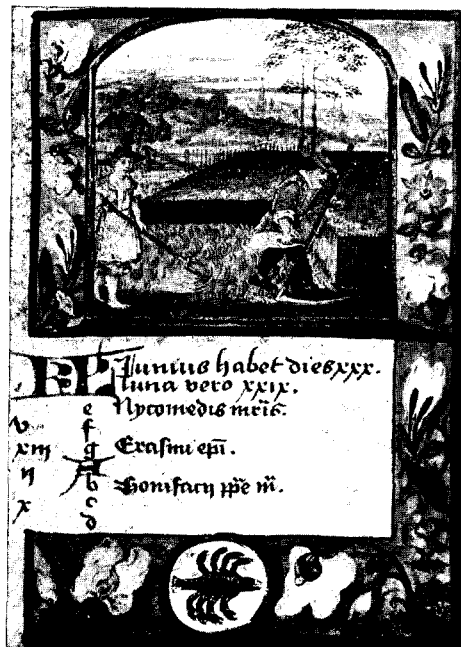
¹⁾ Den Haag, Museum Meermanno—Westreenianum, Hs. 10 E 3 (8° 18). — Les manuscrits de La Haye, pl. LXV—LXVI, blz. 134. — Byvanck, Oudheidk. Jaarboek IV (1924), blz. 262—267. — Winkler, Flämische Buchmalerei, blz. 128 en 172.

²⁾ Utrecht, Aartsbisschoppelijk Museum, Hs. 11. — W. de Vreese, Het Gildeboek V, blz. 203—206, afb. 1 en 2.

³⁾ Den Haag, Museum Meermanno—Westreenianum, Hs. 10 E 4 (8° 27). — Les manuscrits de La Haye, pl. LXVII, blz. 137.

⁴⁾ Den Haag, Kon. Bibliotheek, Hs. 133 D 11 (Catalogus, N°. 249). — Verslag der Kon. Bibl. 1896, N°. 11. — Winkler, Flämische Buchmalerei, blz. 172.

gering. Veel beter, hoewel ongelijk van waarde, zijn de kleine plaatjes, op fol. 2 tot 13, bij den kalender, voorstellende de bezigheden, die voor de verschillende maanden karakteristiek zijn. Veel nieuws kon de schilder daarbij uit den aard der zaak niet brengen. Hij wist evenwel een alleraardigste illustratie van den kalender te ontwerpen en in elke voorstelling toch een eigen karakter te leggen. Gereproduceerd is hier de miniatuur bij de maand Juni (afb. 10). Het is een werkelijk schilderijtje, waarbij uitstekend het contrast is gegeven tusschen het in de verte verblauwende verschiet en den voorgrond in den stralenden zonnenschijn. De tegen de lucht opstekende boom geeft een merkwaardig ruimen indruk

Afb. 10. Den Haag, Kon. Bibl.
Hs. 133 D 11, fol. 7.

van diepte aan de voorstelling. Hoewel de schilder deze effecten van de groote schilderkunst heeft geleerd, beheerscht hij toch nog volkomen de techniek der handschriftenkunst en maakt daar een zeer gelukkig gebruik van. Als voorbeeld kan men het goud noemen, dat is aangebracht om het tintelen van de heldere lucht en de stralende zon op het land weer te geven. Op het sneeuwlandschapje bij de maand Februari is de grijze stemming van den winter en het vervagende verschiet op voortreffelijke wijze tot uitdrukking gebracht. Bovendien krijgen alle miniaturen nog een bijzonder relief door het randwerk met zijn fraaie, natuurlijk geschilderde bloemen. Op deze wijze wist de meester de versiering der bladzijden te voltooien tot een uitstekend effect van decoratie.

Wat wij in Zuid-Nederland uit het midden van de eerste helft der 16de eeuw leeren kennen, zijn niet anders dan de laatste uitloopers der handschriftenkunst. Miniaturen uit nog later tijd zijn een uitzondering ¹⁾. In het Noorden begonnen de boeken met houtsnedes langzamerhand de handschriften met miniaturen te vervangen. Spoedig deden de

gravures aan deze kunst een nog scherper concurrentie aan. In het Zuiden waren het vooral de prachtige Parijsche drukken, die de verluchte manuscripten verdrongen. Als miniaturen in kleuren behandeld, vervingen zij weldra de handschriften geheel.

Over den ondergang der handschriftenkunst behoeft men niet te treuren. Zij had haar tijd gehad. Sedert de miniaturen met de schilderijen gingen wedijveren, pasten zij niet meer in de boeken. Naarmate zij de groote kunst naderden, nam hun beteekenis als boekkunst af.

A. W. BYVANCK.

¹⁾ De Kon. Bibliotheek bezit twee merkwaardige voorbeelden: Hs. 74 G 38 (Catalogus, N°. 231), het getijdenboek van Jehan Lalement le jeune, uit Bourges van omstreeks 1540, en Hs. 74 G 39 (Catalogus N°. 232), het getijdenboek van Catharina de Medicis, van omstreeks 1560.

TENTOONSTELLING VAN DAGUERREOTYPEN IN HET STED. MUSEUM VAN ZUTPHEN EN DE GRAAFSCHAP. ¹⁾

Ter herinnering aan het 100-jarig bestaan der photographie heeft de Museum-Commissie in December een tentoonstelling van Daguerreotypen gehouden. Het plan daartoe werd op goed geluk af bekend gemaakt door middel van advertenties en een korte circulaire, aangezien het onmogelijk was na te gaan waar de lichtbeelden te vinden zouden zijn. Daguerreotypen zijn in ons land waarschijnlijk nooit verzameld, er is dan ook geen een groote collectie voor den dag gekomen. De inzendingen zijn uit de meest verschillende plaatsen afkomstig en juist niet uit particuliere of openbare verzamelingen. Men schijnt nog niet toe aan het historisch portret in Daguerreotypvorm; alleen het Openlucht Museum zond één lichtbeeld in, op glas in étui, portret van een onbekende. Nòch het Prov. Utrechtsch Genootschap, nòch de Maatschappij der Ned. Letterkunde, ook niet het Kon. Oudheidkundig Genootschap, of Amstelodamum, of de Collectie Six bezitten Daguerreotypen. Het Photographisch Museum, dat sedert 1914 een noodlijdend bestaan heeft, zond door den Directeur, den heer Adr. Boer, één vrouwenportret op zilver in étui. Daarentegen kwamen er heel wat los bij particulieren; er waren 60 inzenders. Het Bestuur der Oudheidkundige Vereeniging „De Graafschap” heeft zich zeer verdienstelijk gemaakt, Hummelo, Keppel, en vooral Aalten hadden mooie inzendingen en vele inwoners van Zutphen deden al hun best om de tentoonstelling te doen slagen. Het schijnt wel, dat over 't algemeen de gegoede burgerij zich veel liet daguerreotypeeren en van de „deftige” standen zijn betrekkelijk weinig afbeeldingen, of zouden hun nazaten de voorouders hebben weggegooid? Men kan dat moeilijk aannemen, want de mooie, goed bewerkte Daguerreotypen zijn toch wel het bewaren waard. Merkwaardig is het ook, dat er bijna geen historische persoonlijkheden bij de tentoongestelde verzameling zijn. Mejuffrouw Constance Staring, de dochter van den dichter valt hieronder nauwelijks te noemen, evenmin de Freiherr von Knobelsdorf, eerder dan nog Mr. Godard von Heeckeren van Walden, burgemeester van Zutphen (geb. 1791, gest. 1853). Van vele portretten is de naam zelfs niet bekend en de meesten zijn niet gedateerd ²⁾. De ontdekking der photographeerkunst dateert van omstreeks 1827. Wel waren er reeds van het midden der 18e eeuw af verscheidene proeven gedaan om door middel van de inwerking van het licht op licht gevoelige stoffen afbeelding te verkrijgen van voorwerpen, echter nagenoeg zonder bruikbaar resultaat. In 1727 prepareerde de

¹⁾ De historische gegevens zijn geput uit: A. Belloc, *Les quatre branches de la photographie*, Bureau du Cosmos, 1855; J. M. Eder, *Geschichte der Photographie*, Wilhelm Knopp, Halle a. S., 1905; W. H. Idzerda, *Leerboek der algemeene photographie*, dl. I, S. L. van Looy, Amsterdam, 1909; *Illustration*, 4 Juli 1925.

²⁾ Deze is afgebeeld in een uniform uit het begin der 19e eeuw en nog met staartpruik, de achtergrond een legertent en een boom doen vermoeden, dat de afbeelding naar een vroegere schilderij is genomen.

Duitscher Schultze reeds een licht gevoelige glazen plaat, waarop afdrukken in negatief verkregen werden, maar zij konden niet gefixeerd worden en verdwenen na eenigen tijd. Thomas Wedgwood bewaarde in 1802 photographische afdrukken op leer en papier. Joseph Nicéphore Niépce maakte omstreeks 1825 copiën door contra-druk en fixeerte deze afbeeldingen, die op tin, koper, zink, verzilverd koper of ook glas warenvervaardigd. De eerste gefixeerde copie op glas van 1822 werd gebroken, zoodat dit historisch document voor goed verloren is gegaan. Daguerre ¹⁾ kwam tot dezelfde resultaten als Niépce, met wien hij in 1827 kennismaakte en van dat jaar af begint de photographische techniek met rasse schreden vooruit te gaan. Na den dood van Joseph Niépce in 1833 werkte Daguerre met diens broeder Isidore samen, hun atelier echter kreeg alleen den naam van atelier Daguerre en de producten daar vervaardigd werden als Daguerreotypen bekend. Het duurde niet lang of ook andere ateliers begonnen Daguerreotypen te maken, die minder kostbaar en natuurgetrouwer waren dan menig miniatuurportret of silhouet en daardoor grooten aftrek vonden. Het poseeren duurde eerst ongeveer 20 minuten, later 5 - 1 minuut. Het opnemen van het eerste lichtbeeld, naar een portret van den kardinaal van Amboise, in 1824, duurde 6 uur.

De collectie in het Museum bijeen gebracht telt ongeveer 193 stuks, genoeg materiaal dus om er eenige gevolgtrekkingen uit te kunnen maken. Er is een groote verscheidenheid in de afbeeldingen, sommige zijn fijn en scherp, gekleurd aan de achterzijde en met goud bijgewerkt; zij zijn te beschouwen als bescheidene, maar toch waardige navolgers van de miniaturen. Andere lijken niet veel meer dan het ons nog goed bekende kermisportret op blik, waarvan er dan ook één van 1898 aanwezig is. De grootte is ook zeer verschillend, de grootste platen zijn 11 x 15 c.M., de beide Aaltensche familiegroepen en de leden der Aaltensche Societeit, alle op verzilverd koper; de kleinste is een boerenkop op glas, rond van vorm met een middellijn van 3.3 c.M. Achter op verschillende portretten staat de naam van den fotograaf, soms met pompeuze woorden zich aanbevelend. Carl Rensing uit Aalten noemt zich pracht-Daguerreotypeur en Hutchinson uit Haarlem denkt de menschen te paaien met het bericht, dat zij maar één minuut stil behoeven te zitten en maar f 6 behoeven te betalen. Verder is er een Daguerreotype op zilver van 1845, door G. Brental uit Maastricht, drie op glas van 1851 door Mayer uit Parijs; andere namen zijn P. H. van der Burcht te Arnhem, S. del Castilho uit Suriname, die annonceert dat hij photographeert op glas, leer of ijzer; een atelier Saulcy, J. D. Kiek te Leiden, vertegenwoordigd door een „kiek” van 1853; F. Carlebur en D. den Hartogh uit Dordrecht; H. H. Roelse, Middelburg; atelier Auvry; H. G. de Boer te Amsterdam schijnt een bekende werkplaats geweest te zijn; J. G. Blankenburg; J. Horsting te Zutphen. Eén Daguerreotype is uit Cleef en 4 mooie, scherpe, maar ongekleurde kinderportretten op zilver van 1850 zijn uit Düsseldorf. Deze eerste fotografien trokken gewoonlijk met hun atelier de toen nog in eere gehouden kermis rond.

Groote moeilijkheid leverden het vaststellen van het materiaal der plaat en het

¹⁾ Soms wordt alleen het lichtbeeld op zilver of verzilverd koper als eigenlijke Daguerreotype beschouwd.

dateeren ¹⁾. Men kan zelfs niet altijd zien of er een glazen of metalen plaat gebruikt is, als men de photographie niet openmaakt, wat natuurlijk niet was geoorloofd, al waren sommige ook alleen met ouderwetsche, nog uit de hand gemaakte spelden aan haar lijst bevestigd. Bij scherpe observatie merkt men, dat door de glazen plaat het donkere fond heen schijnt, dat daardoor dan een kleur geeft aan kleedingstukken en haar. De metalen plaat spiegelt meer dan de glazen en het negatief is dikwijls zeer duidelijk te zien. Het is echter zeer moeilijk te beoordeelen of men een zilveren plaat ziet, of een van verzilverd koper, wat meestal het geval is; verder komt er voor geprepareerd tin, blik, wasdoek, leer en papier. De Daguerreotypen zijn over het algemeen moeilijk te exposeeren en slechts onder een bepaalden gezichtshoek goed te zien. Dat zij altijd leelijk zijn, is een legende, de slecht geprepareerde zijn door het licht ontleed, maar de goede procedé's hebben hun bekoring niet verloren en vertoonen een gevoeligheid van kleuren en tonaliteit, die de schilderkunst zeer nabij komt.

Het costuum, een hulpmiddel voor dateering van 17e en ook nog 18e eeuwsche schilderijen, is hier een onbetrouwbare basis. Wie zegt of een costuum uit het midden der 19e eeuw niet 5 of 10 jaar

gedragen werd en of Holland toen niet minstens 10 jaar ten achter was met de mode. Ook is het mogelijk dat een nieuwe japon bij een ouderwetsch kapsel werd aangedaan. Vooral voor Holland schijnen de bestanddeelen der mode van 1840—1860 erg door elkaar te loopen. Wel kan men echter een zekere lijn in gebruik van het photographisch materiaal, in de kleeding en den stand der geportretteerden waarnemen.

Damesportret 1845.

¹⁾ Dateeringen en materiaal zijn dan ook onder voorbehoud in den catalogus opgegeven.

De collectie van het Museum kan men verdeelen in 5 groepen, die over 25 jaren loopen, van 1845—1870. Groep I, 1845—1850 is de kleinste, zij bestaat uit 5 stuks, alle op metaal, d.w.z. vermoedelijk verzilverd koper waarvan één gekleurd, alle gedateerd door den inzender, zeer verschillend van costuum. De beide oudste van 1845 zijn vrouwenportretten, een met een krullenkapsel, het andere met bandeaux. Het krullenkapsel is ouder en komt volgens de modeplaten van von Boehn al in 1835 voor, maar wordt ook nog in 1840, zelfs in 1850 gedragen en hier te lande wellicht nog later. De bandeaux doen hun intocht omstreeks 1840 en blijven wel tot 1860 in de mode. Het krullenkapsel, hoewel

Familiegroep van Gerrit Jan te Gussinklo Scholte van den Borninkhof te Aalten 1851.

ouder is toch niet alleen voor oudere en ouderwetsche menschen bestemd; de Daguerreotype met de bandeaux stelt zeker een oudere dame voor dan de draagster van de krullen. Dateering volgens de muts met banden is al even moeilijk, want deze muts heeft een zeer lang leven, reeds ontstaan tijdens de Fransche Revolutie, blijft zij de hoofdbedekking van de ouder wordende vrouwen met weinig variatie van vorm tot wel ongeveer 1860. Voor de mannenportretten zou voor de dateering de vadermoorder en de baard kunnen helpen; de laatste kwam ongeveer 1860 in de mode; uit het snit van jas valt evenwel geen dateering op te maken, men moet aannemen dat vele jassen zeer lang gedragen werden!

Bij groep II, 1850—1855, die 35 stuks telt, zijn verreweg de meeste Daguerreotypen van metaal, enkele op glas, één op papier, vele zijn gekleurd en met goud bijgewerkt; ongeveer 18 zijn gedateerd. Het papieren portret van Godard van Heeckeren van Walden, burgemeester van Zutphen, die van 1791—1853 leefde, ziet er door zijn procédé later uit,

dan het naar alle waarschijnlijkheid is. Tenzij men met een geschilderde copie, na zijn dood gemaakt, te doen heeft, zal het portret toch wel omstreeks 1853 gemaakt zijn. Onder deze rubriek zijn de beide groepen der familie van Gerrit Jan te Gussinklo Scholte van den Borninkhof te Aalten, bestaande uit 23 personen, gedateerd 1851 en waarschijnlijk ook de groep der leden der Aaltensche Societeit. Het lichtbeeld door J. D. Kiek is van 1853 en twee groepen van een Groningsch studentengezelschap van 6 personen is van 1854. Groep III, 1855 - 1860 bestaat uit 49 stuks, waarvan 22 op metaal, 24 op glas en 3 cliché-photographiën op papier, gedateerd 1855 en 1859. In het geheel zijn er in deze rubriek 15 gedateerde afbeeldingen. De Düsseldorfsche kinderportretten zijn van 1855; het portret van Constance Staring is 1859 gedateerd. In groep IV, 1860 - 1865 zijn 74 stuks, waarvan 60 op glas, 10 op metaal, 1 op leer en 3 op papier; 5 stuks zijn gedateerd. Men zou uit deze opgave kunnen opmaken, dat de metalen Daguerreotype langzamerhand door de goedkoopere glasplaat verdrongen werd en dat de gewoonte om zich te laten photographieeren meer algemeen werd. Aan de afbeeldingen ziet men dat de photographische kunst ook beoefend werd door fotografen van weinig artistiekeen aanleg, die al tevreden waren als zij de techniek onder de knie hadden! Tot groep V, 1865 - 1870 behoren lichtbeelden op blik, die den fijnen toon der vroegere producten missen. Van de 25 stuks zijn er 17 op glas, één op wasdoek, de andere op blik en geen ervan is gedateerd. Een teeken dus ook, dat men minder waarde ging hechten aan een dergelijk portret.

Naar de inzendingen te oordeelen zullen de landschappen wel in de minderheid geweest zijn. In deze verzameling is een klein, maar scherp riviergezicht van $3 \times 4\frac{1}{2}$ c.M. en er zijn 3 verschillende opnamen van het kasteel Keppel. Mogelijk is het, dat deze gemaakt

Mevrouw Piepers Canneman, 1851.

zijn met een toestel, dat indertijd bij Daguerre zelf is gekocht en dat door de welwillendheid van Jonkvrouwe S. W. van Heeckeren van Kell te Ruurlo in het Museum kon worden tentoongesteld. Bij deze inzending behooren nog Daguerreotypen van het Gouvernementshuis en de Markt te Arnhem, 15.3×21 c.M. en drie mannenportretten, allen op verzilverd koper, gedateerd 1852.

Daar nu in Frankrijk de Daguerreotype na 1839 pas practisch in gebruik komt, is het niet aan te nemen, dat er veel Hollandsche vóór 1845 zijn gemaakt ¹⁾. Zij sluiten zich bijna direct aan bij de silhouet- en miniatuurportretten der eerste helft van de 19e eeuw, hetgeen aan de compositie der afbeelding wel te zien is. Misschien waren de eerste fotografen wel miniatuurschilders, die in het nieuwe procédé meer toekomst zagen. De drie gekleurde Fransche Daguerreotypen uit het atelier Mayer te Parijs van 1851 staan zeer dicht bij de miniatuurkunst. Er is in de houding der afgebeelden uit dezen eersten tijd der photographie een groote natuurlijkheid. Wel zijn alle portretten nagenoeg en face genomen en hebben zij een eenigszins uitgeknipte contourlijn, maar er is iets individueels in de manier van zitten, in de houding van handen en hoofd; bij groepen ziet men een zekere eenheid, verband tusschen de afgebeelden. Er zijn levendige kinderportretten, die met een moderne snap-shot zouden kunnen wedijveren. De portretten na 1860 werden slechter, en herinneren ons aan de eerste cliché-fotografen, die ons allen nog uit oude familie-albums bekend zijn. De stand der personen is gemaakt en tegelijkertijd voelt men een zekere vermoeidheid van het poseeren in de houding en de starende gezichten; er is gebrek aan compositie. Zelfs technisch zeer goede portretten ontkomen daar niet aan. De datering vóór of na 1860 zou met het observeren van deze gegevens vrij zeker vastgesteld kunnen worden.

Opvallend is het, dat er op enkele uitzonderingen na slechts twee soorten van lijsten voorkomen, voorzoover geen moderne omlijstingen zijn gebruikt, dat is een effen zwarte lijst met een eenvoudig, nog al bot profiel, en een vierkante lijst in nieuw-barokstijl uit den tijd van Willem III zonder profiel maar met veel versieringen en geaccentueerde hoeken, bruin of zwart van kleur; beide lijsten zijn van gips. Gewoonlijk wordt de plaat eenvoudig door een randje papier samengehouden, hierbij komt een hoogte van 12 tot 15 c.M. zeer veel voor. Sommige Daguerreotypen zijn in een met rood fluweel bekleed leeren etui geborgen, waarvan enkele mooi van afwerking zijn en aardige klampjes hebben.

Over de physionomiën dezer portretten zou ook nog 't een en ander zijn op te merken. Zoo oninteressant als men gewoonlijk aanneemt zijn zij in het geheel niet, zelfs na 1860 ontbreken er geen karakteristieke gezichten. De gevoelige plaat gaf waarschijnlijk beter al de lijnen van het gezicht weer, dan het papier, waarop later het cliché werd overgedrukt. Men vraagt zich af, is het menschelijk gelaat eigenlijk wel met de tijden veranderd, hebben wij niet dezelfde gezichten en schedels als onze voorouders en zijn het niet alleen onze kleeuren, ons kapsel, onze houdingen, die een schijnbare veranderingaan brengen. Bij deze collectie zijn oude dames, die tot model hadden kunnen dienen van Rogier van der Weyden of Rembrant en de intelligente kop van den burgemeester van Steenderen, 1855, zou een der beste portretten van Jan Steen hebben kunnen zijn. C. ENGELEN.

¹⁾ Op het kasteel Ruurlo schijnen eenige proeven van 1841 te zijn.

INDISCH OUDHEIDKUNDIG WERK

1901 — 1926.

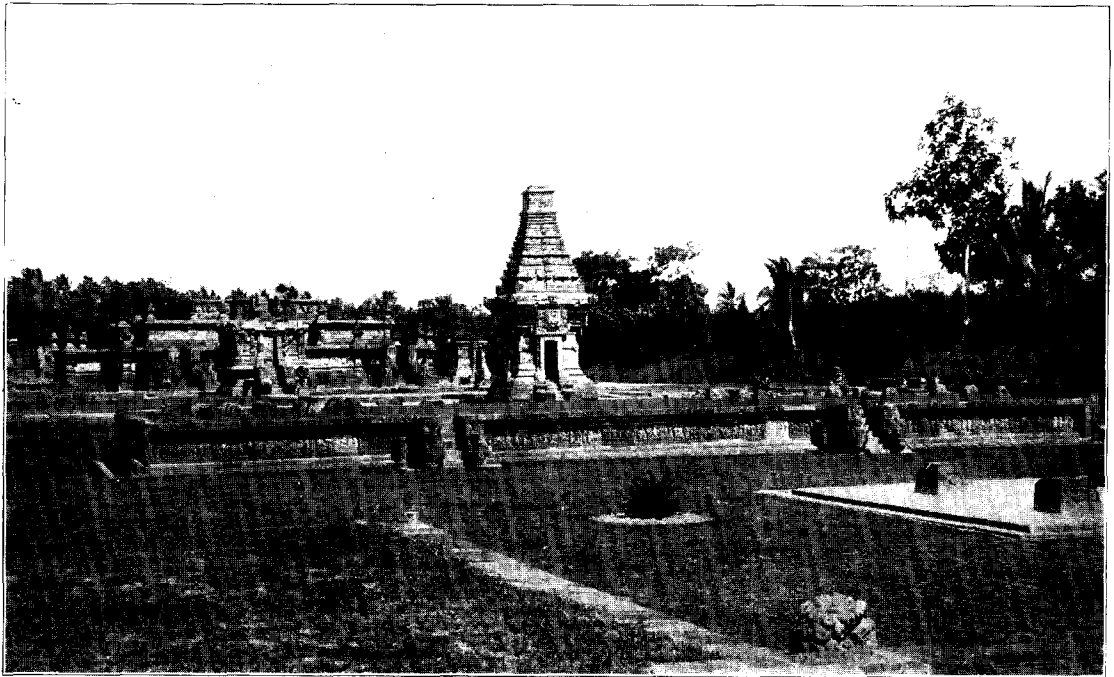
Het jaar 1926 is voor de Indische oudheden een soort van jubileum-jaar en het is dat zelfs in dubbel opzicht. Het ééne der te herdenken feiten willen wij hier niet in den breede bespreken, maar een korte vermelding is het zeer zeker waard. In 1826 dan verscheen in het derde deel der Gedenkschriften van de Derde Klasse van het Kon. Ned. Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten (de latere Kon. Akademie van Wetenschappen) een terecht vermaard geworden verhandeling van den Leidschen archaeoloog mr. C. J. C. Reuvens, sinds 1818 hoogleeraar en directeur van 's Rijks Museum van Oudheden. Reuvens geldt als de grondlegger van de moderne archaeologie in Nederland, en van de Hindoe-Javaansche is hij het evenzeer. Immers bedoelde „Verhandeling over drie groote steenen beelden, in den jare 1819 uit Java naar de Nederlanden overgezonden” is de eerste werkelijk wetenschappelijke studie over een onderwerp uit de Hindoe-Javaansche kunstgeschiedenis. Gebruik makend van alle litteratuur over Javaansche en Voor-Indische oudheden, welke hij machtig kon worden, en tot tweemaal toe een studiereis ondernemend naar het museum der Oost-Indische Compagnie te Londen, slaagde Reuvens er in, op voor dat tijdstip voorbeeldige wijze aan die beelden, zoowel wat hun beteekenis als hun uitvoering aangaat, de hun toekomstige plaats te geven in het groote geheel der Indische kunst. Zoo is zijn stuk van veel wijder strekking geworden dan men van het hem opgedragen „verslag aan den koning” had kunnen verwachten, en vormt 1826 het beginpunt van de wetenschappelijke behandeling der Indische oudheden.

De andere herdenkingsdatum ligt dichterbij en is van meer direct belang. Vijf en twintig jaar is thans de systematische verzorging der Nederlandsch-Indische oudheden een onderdeel der regeeringstaak. Een Gouvernements-Besluit van 1901 stelde tot dat doel een ambtelijk orgaan in, de „Commissie in Nederlandsch-Indië voor Oudheidkundig Onderzoek op Java en Madoera”. Het is wel de moeite waard, bij de beteekenis van dat feit even stil te staan.

Gemakkelijk is de „Oudheidkundige Commissie”, zooals zij in de wandeling heette, niet tot stand gekomen. Toch had de regeering zich reeds jaren lang bewust getoond, dat op haar de verplichting rustte, iets voor de monumenten te doen. Reeds in 1819 werden desa's nabij Baraboedoer van landrente vrijgesteld, op voorwaarde dat zij dit heiligdom onderhielden; men kan zich voorstellen wat daar zonder contrôle van terecht kwam, maar de bedoeling was goed. In 1823 zijn voor het eerst de residenten aangeschreven om voor de goede bewaring der oudheden met de meeste zorg te doen waken, en theoretisch is blijkens latere aanschrijvingen steeds dit principe van overheidszorg voor de monumenten erkend geworden. In de practijk echter bleef het bij hier en daar maatregelen van een ijverig ambtenaar naast een algemeenen toestand van verwaarloozing. Een enkele maal geschiedde er ook wel eens iets rechtstreeks van hooger hand: het in teekening brengen

van Baraboedoer in 1849, de opdracht tot het samenstellen van een beredeneerde oudhedenbeschrijving in 1862, zelfs bodemonderzoek van een oudheidkundig belangrijke plaats (het Diëng-plateau) door den Waterstaat sinds 1864, en waar het pas gaf ook wel eens in speciale gevallen de dringend geachte restauratie-maatregelen aan tempelgebouwen. Het bleven echter steeds opdrachten ad hoc, tot het laatste en meest belangrijke werk van dien aard, de Baraboedoer-commissie van 1900, toe.

Het is van Nederland uit, dat de stoot werd gegeven tot de instelling van een vast orgaan, eerst zonder succes in 1887, toen de hooge kosten een onoverkomelijk bezwaar

Afb. 1. Terrein van Panataran.

bleken, later met gunstig gevolg kort vóór 1901, op het oogenblik dat de bewondering, welke aan de afgietsels van Javaansche oudheden op de tentoonstelling te Parijs ten deel was gevallen, de oogen der vaderlandsche autoriteiten voor de waarde der Indische monumenten had geopend. Toch zou zelfs toen zonder het doorzettingsvermogen van den heer (thans Dr.) J. W. IJzerman de desbetreffende post niet op de begroting zijn gekomen.

Hoe het ook zij, de oprichting der vaste Commissie van 1901 opende de mogelijkheid van systematische oudhedenverzorging. Meer dan een mogelijkheid was het nog niet, want behalve dat de Buitenbezittingen voor haar gesloten bleven, was ook op andere wijze de taak der Commissie door haar instellingsbesluit zonderling beperkt. Zij moest van de monumenten, na voorafgegane opname, archaeologische en architectonische beschrijvingen

samenstellen, en in de tweede plaats de middelen aangeven om de monumenten voor verval te behoeden. Naar de letter was dus de beschrijving der oudheden het voornaamste, en waren zoowel de uitvoering van eventueel noodig geachte maatregelen tot behoud als ook het geheele verdere oudheidkundig onderzoek, buiten de enge grenzen der monumentenbeschrijving, ten eenenmale uitgesloten.

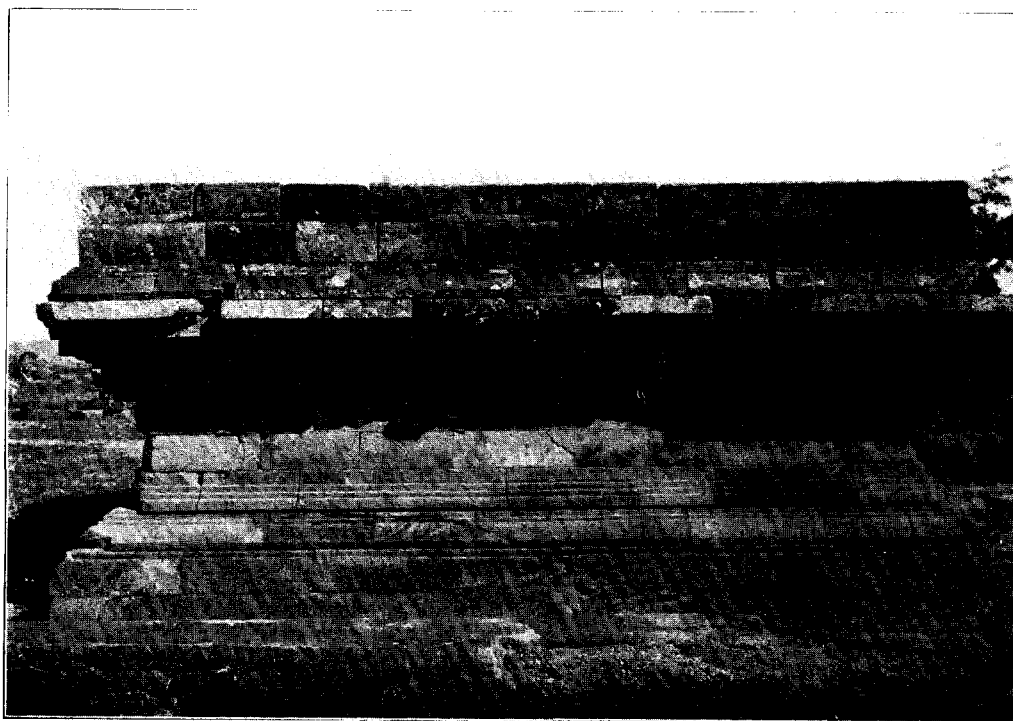
Het kwam er nu maar op aan, of de Commissie zich aan die letter zou houden, of dat zij, uitgaande van het feit dat zij nu eenmaal bestond als enig centraal lichaam voor de oudheden, alles wat die oudheden aanging ter harte zou nemen, op gevaar af eens door een overijverig regeeringsbureau op de vingers getikt te worden. Gelukkig heeft zij den laatsten weg ingeslagen, en heeft de regeering haar daarin vrijgelaten. Het is zeker niet de geringste verdienste van den eersten Voorzitter en leider der Commissie, dr. J. L. A. Brandes, dat hij dadelijk een zoo ruim mogelijke opvatting van zijn werk heeft gehad, en dat hij de beide andere commissieleden tot medewerking bij een waarlijk baanbrekend arbeid heeft weten te bezielen.

Wanneer wij dan nu vijf en twintig jaar oudheidkundige werkzaamheid kunnen overzien, voegt het ons om ons rekenschap te geven van wat er nu eigenlijk in die periode is tot stand gebracht. Het is daarbij niet de bedoeling een min of meer nauwkeurig relaas te geven van de feiten van beteekenis op dit gebied; dat ware overbodig, want het is reeds geschied door dr. F. D. K. Bosch, onder wiens leiding het oudheidkundig onderzoek op het oogenblik staat, in het Indische Gedenkboek, hetwelk ter eere van het 25-jarig regeeringsjubileum van H. M. de Koningin is verschenen, en dat dus met een paar jaren verschil, dezelfde periode omvat. Wij willen hier dus slechts trachten eenige algemeene gezichtspunten naar voren te brengen, waarvan wij kunnen veronderstellen, dat zij ook voor den Nederlandschen belangstellende van eenig gewicht zijn.

Het spreekt wel vanzelf, dat er niet gedurende dit geheele tijdvak op dezelfde wijze en met dezelfde intensiteit is gewerkt. Het valt dan ook naar den aard der werkzaamheden in vier stukken uiteen. Op de periode-Brandes, den tijd van een rusteloos en energiek onderkennen en aanpakken van de meest verschillende problemen, welke de jaren 1901—1905 omvat, volgt na diens dood een tijd van inzinking, van 1905—1910. Dan komen de jaren eener nieuwe organisatie, welke omstreeks 1916 goed op gang is gekomen, en waarbij de onhandige Commissie is vervangen door een vasten tak van staatsdienst. Het is deze Oudheidkundige Dienst, dien wij dan verder langs de uitgezette lijnen zijn werkzaamheden zien voortzetten en uitbreiden.

De eerste aanvang der periode-Brandes — alleen van hem gingen de plannen uit en de medeleden deden niet anders dan des voorzitters bevelen uitvoeren — lijkt een zich zonder veel systeem storten in de problemen. Wij kunnen den gang van zaken op den voet volgen aan de hand der driemaandelijksche rapporten, regelmatig ingediend bij het departement van Onderwijs en oorspronkelijk niet voor den druk bestemd, doch toen eenmaal tot publicatie besloten was, zonder eenige wijziging afgedrukt. Het eerste object van studie is de tempel van Djago, een monument uit de dertiende eeuw, dus, zou men thans zeggen, zoo maar willekeurig ergens uit het midden der Hindoe-Javaansche kunstgeschiedenis. Waarom niet regelmatig begonnen met het oudste of het jongste of het een-

voudigste of wat dan ook, maar in elk geval niet iets, waar men dan verder systematisch van uit kon gaan? Het antwoord is heel eenvoudig: er was nu eenmaal nog geen Hindoe-Javaansche kunstgeschiedenis, en men moest nog beginnen met de normen te ontdekken en de criteria vast te stellen, die ons nu zoo van zelf sprekend lijken. Vandaar de keus van een monument met sterk sprekende eigenaardigheden, dat vanzelf den onderzoeker allerlei vragen zou voorleggen en hem zou prikkelen tot een oplossing. Men kon er zeker van zijn dat, als men slaagde in de waardeering en verklaring der vraagstukken van Djago, tevens

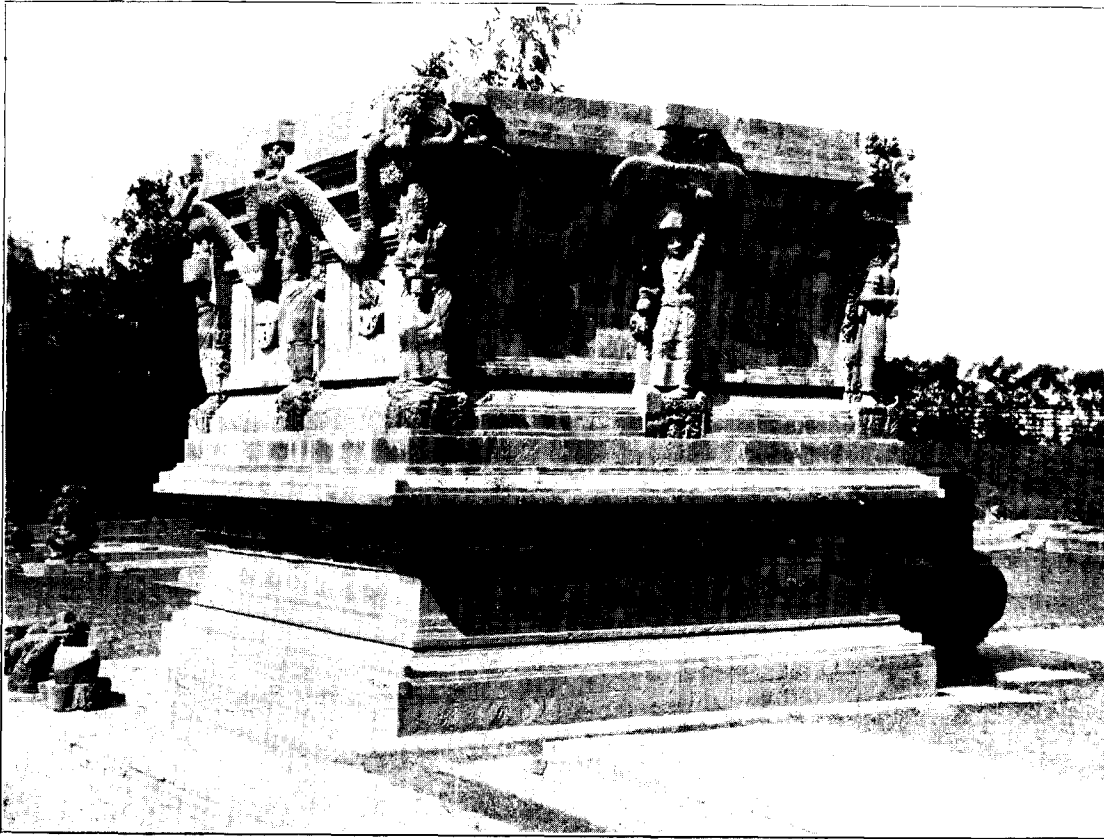

Afb. 2. Slangentempel van Panataran vóór de restauratie.

een aantal belangrijke vaste punten voor de studie van het beloop der Javaansche kunst in het algemeen verkregen zouden zijn.

De uitkomst heeft de juistheid der keuze volkomen bevestigd. De groote in 1904 verschenen monografie „Tjandi Djago” bevat alle beschikbare gegevens over dat monument, met Brandes’ scherpzinnig oordeel over de vele zich opdringende kwesties. Door dit werk hebben wij den vasten grondslag voor verder onderzoek gekregen, en de auteur is er zich volkomen van bewust, dat, wat hij verricht heeft, juist is het scheppen van de mogelijkheid tot verder kunsthistorisch onderzoek. „Van een eigenlijk gezegde bestudeering van het gebouw en zijn bijzonderheden kon geen sprake zijn”, schrijft Brandes zelf bij het afsluiten van zijn boek, „deze kan, nu deze beschrijving gereed is, eerst goed beginnen”.

Men doet zeker verkeerd in de „Tjandi Djago”, tegen de bedoeling van den schrijver, iets definitiefs te veronderstellen, en inderdaad is de inhoud dan ook al op vele punten achterhaald en aangevuld. Doch de verdienste van dat werk ligt elders en is veel belangrijker. Het onder de oogen zien en het formuleeren der vraagstukken, het onderkennen

Afb. 3. Slangentempel van Panataran gerestaureerd.

van wat op te lossen was en wat op nadere gegevens moest wachten, het aangeven van den weg, waarop die nadere gegevens te verkrijgen zouden zijn, het intuïtief gevoelen van wat essentieel en wat bijkomstig zou blijken, kortom het zuiver stellen van de groote problemen der Hindoe-Javaansche archaeologie, ziedaar het werk van Brandes.

Het merkwaardige is, dat dit eigenlijk volstrekt niet is, wat hij zich bij het aanvaarden van zijn taak voor oogen had gesteld. Op de eerste bladzijde van zijn eerste rapport dateert hij, dat bij de behandeling der oudheden voorop moet staan het leveren van positieve gegevens en het zich onthouden van bespiegelingen of het maken van gissingen. De natuur is boven de leer gegaan, en daaraan hebben wij veel te danken wat er in Brandes' arbeid van blijvende waarde is. Juist in die bespiegelingen en gissingen, waarvan de rap-

porten wemelen, opent het ietwat stroef betoog verrassende vergezichten op wat hijzelf hoogere archaeologie heeft genoemd.

Wij kunnen er natuurlijk niet over denken alle behandelde onderwerpen op te sommen en vermelden hier slechts als een der punten, waar Brandes' groot inzicht en zijn gevoel voor den samenhang der verschijnselen het best tot hun recht komen, zijn studies over het Javaansche ornament. De lezers van dit Jaarboek zijn trouwens over het werk der Oudheidkundige Commissie in de eerste jaren van haar bestaan indertijd uitvoerig ingelicht door een overzicht van mej. M. Tonnet in het Bulletin van 1908.

Op het gebied der practische oudhedenverzorging is Brandes wel zeer veel afgeweken van de instructie tot het aangeven van middelen om de monumenten voor verval te behoeden. Niet alleen liet hij zelf die middelen ook direct uitvoeren, maar hij deed ze gepaard gaan met reconstructies op groote schaal. Zich afvragen of zulke restauraties in principe wel toelaatbaar waren, heeft hij klaarblijkelijk nooit gedaan. Een restauratievraagstuk bestond voor hem niet, en dat is niet zoo heel verwonderlijk, wanneer men bedenkt, dat in dien tijd ook hier te lande de meeningen nog zeer verdeeld waren en de praeadviezen, die aanleiding hebben gegeven tot de bekende stellingen van den Bond, nog geschreven moesten worden. In ieder geval, als Brandes met een gebouw bezig was en voldoende gegevens voor den vroegeren toestand meende te bezitten, achtte hij zich gerechtigd dien ouden toestand desnoods met nieuwe steenen weder te herstellen. Zoo het herbouwde dak van Tjandi Pawon; zoo de gerestaureerde Mendoet. Dat laatste monument is niet gereed gekomen, want toen de dreigende instorting gekeerd was, en er tot het aanbrengen van een derde dakverdieping en de bekronende ornamenten zou worden overgegaan, ontwaakte de bureaucratie uit haar lethargie en weigerde verdere fondsen toe te staan.

Hoewel daardoor de tempel van Mendoet tot voor kort vooral op een blokken-doos-gebouw leek, kunnen wij de regeering slechts dankbaar zijn voor haar ingrijpen want sedert is gebleken, dat die derde verdieping onjuist was geprojecteerd. Erger is, dat andere fouten in het gerestaureerde stuk reeds waren begaan en niet meer ongedaan gemaakt konden worden. Het publiek weet dat natuurlijk zoo niet, maar voor den vakman is Mendoet een heilzame waarschuwing. Wanneer een autoriteit als Brandes zich zoo schromelijk heeft kunnen vergissen, zal ieder ander zich nog we' eens tweemaal bedenken voor hij zijn papieren reconstructies, hoe zeker hij er ook van meent te zijn, in steen laat uitvoeren.

Wij hebben deze schaduwzijde van Brandes' neiging om alles alleen te weten en alleen te doen en geen contrôle of inmenging te dulden, niet onvermeld mogen laten; zijn roem als degeen, die aan de Hindoe-Javaansche archaeologie vorm heeft gegeven en die perspectief bracht in de verwarde massa overblijfselen, zal er niet door verduisterd worden.

Een tweede schaduwzijde van de werkwijze kwam bij zijn dood in 1905 aan het licht. De andere commissie-leden hadden nooit iets anders gedaan dan uitvoeren wat de voorzitter had beraamd en doordacht; zij werden niet alleen nooit geraadpleegd, maar kregen klaarblijkelijk ook nooit ergens uitleg van. Toen de voorzitter gevallen was, kon er dan ook geen sprake zijn van voortzetting van diens werk; de nog door hem gegeven opdrachten werden afgewerkt, maar met de resultaten wist niemand weg. De commissie,

in naam nog voortbestaande, zakte geheel in elkaar; er had alleen nog eenige inventarisatie plaats en verder werden de beschikbare krachten, hetgeen in de gegeven omstandigheden ook maar het verstandigste was, voor ander soort werk buiten de oudheden gebruikt.

Slechts in één opzicht heeft ook deze periode oudheidkundigen arbeid van bijzondere kwaliteit te zien gegeven. De zoo straks reeds even genoemde speciale commissie voor het behoud van Baraboedoer was in 1901 niet in de Oudheidkundige Commissie opgegaan, doch was naast deze een eigen bestaan blijven voeren, slechts aan haar verbonden door den band van Brandes' gemeenschappelijk voorzitterschap. Het door diens dood en het verdwijnen van een derde lid eenig overgebleven lid dier commissie, de genie-officier T. van Erp, was de aangewezen persoon om de plannen voor Baraboedoer uit te voeren, en zoo valt dan van 1907 tot 1911 Van Erp's groote Baraboedoer-restauratie.

De commissie had te adviseeren gehad over de beste wijze om het heiligdom tegen verder verval te beschermen en onder meer haar meening moeten uitspreken over het onzinnige plan om een soort van overdekking bij wijze van een reusachtige paraplu over den tempel heen te bouwen. Aan de maatregelen tot bescherming voegde het advies enkele andere toe, die piëteitshalve wenschelijk werden geacht, maar in het algemeen niet de strekking hadden te herbouwen. In den loop van zijn werkzaamheid meende Van Erp machtiging te moeten vragen om ook eenige verder gaande restauraties uit te voeren, herstel van poorten, nissen en balustraden enz., en die machtiging werd inderdaad verleend. Door dezen gang van zaken is dus duidelijk onderscheid gemaakt tusschen wat noodig was voor het tegengaan van verval en wat daar als eigenlijke herbouw aan werd toegevoegd.

Dit laatste geschiedde uit zuiver aesthetische overwegingen, ten einde door het herstel van de silhouetwerking en van de zware horizontale lijnen aan het monument iets van zijn oorspronkelijk karakter terug te geven. Daarbij is nu opmerkelijk, juist in verband met de zoo straks vermelde gedragslijn in de vorige periode, hoezeer de executant zich met wijs beleid beperking heeft opgelegd. Wel verre van alles te herbouwen waartoe de gegevens strekten — en dat zou bij een zoo volkomen regelmatigen bouw heel wat zijn geweest — bepaalde Van Erp zich uitsluitend tot wat voor zijn doel strikt noodzakelijk was, voor het overige het monument als ruïne respecteerend. Dank zij dit juiste inzicht is hij dan ook volkomen geslaagd. De gerestaureerde Baraboedoer is gelukkig een ruïne gebleven, maar dan een ruïne, waarvan nog zooveel mogelijk de werking uitgaat in architectonisch opzicht, welke de bouwmeester er mede bedoeld heeft. De Baraboedoer-restauratie is een voorbeeldig werk.

In 1910 kreeg de Oudheidkundige Commissie weder een voorzitter en kon haar werk weer worden opgevat. Men zal het billijken, dat schrijver dezes zeer kort is over dit tijdvak, dat wij boven kenschetsten als dat eener nieuwe organisatie. Nu de bezwaren eener commissie zoo afdoende gebleken waren, nam die organisatie den vorm aan van een Oudheidkundigen Dienst, welke in 1913 werd ingesteld. De Dienst verschilt al dadelijk daarin van zijn voorgangster, dat hij over geheel Nederlandsch-Indië bevoegd is, en dat hem uitdrukkelijk de zorg werd opgedragen voor de oudheden van Hindoeschen en Mohammedaanschen zoowel als van Nederlandschen oorsprong; later zijn daar nog de Chineesche oudheden aan toegevoegd. Aan een categorie, die tot geen dezer vier soorten behoort, is

niet gedacht, de zuiver inheemsche praehistorica namelijk, waarvan het onderzoek in de allerlaatste jaren met opmerkelijk succes is ter hand genomen, en waarbij het gelukt is de sporen eener palaeolithische cultuur van Sumatra af via het Maleische Schiereiland en Achter-Indië tot in China te volgen.

De wel genoemde oudheden moet de Dienst inventariseeren en er het toezicht op houden, de maatregelen beramen en uitvoeren om ze voor verval te behoeden, ze opmeten

Afb. 4. Badplaats bij Panataraan tijdens de ontgraving.

en opnemen, en voorts is den Dienst opgedragen het oudheidkundig onderzoek in den ruimsten zin, daaronder begrepen de epigrafiek. De inventarisatie kon reeds dadelijk ter hand genomen, of liever voortgezet worden, want hier kon gebruik gemaakt worden van het feit, dat althans voor Java reeds sedert 1891 een volledige en van alle litteratuur voorzien lijst der oudheden bestond, dus nog vóór men in Nederland zoo ver was. Die lijst, de grondslag van alle verdere inventarissen, is het werk van den bekenden geoloog, kort geleden gestorven, dr. R. D. M. Verbeek, ook op oudheidkundig gebied een figuur van beteekenis.

Wat nu de boven opgesomde soorten van oudheden aangaat, bepaalt zich de zorg voor de Mohammedaansche monumenten tot enkele moskeeën en graven, en die voor de

Chineesche tot grafplaatsen alleen. Aan de Nederlandsche oudheden diende heel wat meer gedaan te worden, dan tot dusver mogelijk is geweest; wat de reden is van die geringe belangstelling, wat er wel gedaan en wat er verzuimd is, werd bij een andere gelegenheid besproken (in den tweeden jaargang van dit Jaarboek), en wij zullen er hier dus niet bij

Afb. 5. Badplaats bij Panataran gerestaureerd.

stilstaan. Het is ten opzichte van de Hindoe-Javaansche oudheden, dat wij den Oudheidkundigen Dienst in zijn volle kracht kunnen waarnemen, zooals hij na het op gang brengen der nieuwe organisatie sinds ongeveer 1916 werkzaam is.

Het hoofdbureau te Batavia geeft natuurlijk de algemeene leiding, het is ook de plaats, waar al het studie-materiaal (foto's, teekeningen enz.) samenkomt en verwerkt wordt en waar bovendien de epigrafische werkzaamheden geschieden. Wat het werk te velde aangaat, is het systeem, de aangrenzende oudheidkundig merkwaardige streken tot een afdeling te combineren en in het centrum daarvan een inspecteur te plaatsen, aan wien toezicht en onderzoek opgedragen zijn. Voorloopig is dit systeem nog slechts op Java in toepassing gebracht; in de Buitengewesten, waar zelfs de inventarisatie nog

maar nauwelijks begonnen is, zou zoowel door de groote afstanden als het gebrek aan geschoold personeel een soortgelijke werkwijze op het oogenblik nog voorbarig zijn, zoodat men zich daar bepaalt tot min of meer geregelde inspectie-reizen van Batavia uit, en speciale opdrachten als bij een of ander monument ingrijpen noodzakelijk blijkt. In de oudheidkundige afdelingen van Java echter is men bezig geleidelijk en stuk voor stuk alle plekken van oudheidkundig belang geheel af te werken; de monumenten, zoo die er zijn, worden schoongemaakt en aan een technisch onderzoek onderworpen, zoonoodig worden restauratie-maatregelen toegepast en voor het verdere onderhoud en de bewaking gezorgd, tevens worden de gebouwen volledig opgenomen, en het terrein nagegaan. Is dat alles afgeloopen, dan is men met zulk een plek ook geheel klaar, behoudens geregelde contrôle in den strijd tegen dien steeds gevaarlijken vijand, den tropischen plantengroei. Een volgend terrein wordt onder handen genomen, enzoovoorts. Is zoo een grootere landstreek, een residentie bijvoorbeeld, behandeld, dan verandert de inspecteur van standplaats en komt de volgende residentie aan de beurt. Op die manier wordt gaandeweg geheel oudheidkundig Java intensief bearbeid en krijgt men systematisch alle gegevens bijeen. Mededeeling van den stand der werkzaamheden wordt ieder kwartaal gedaan in het Oudheidkundig Verslag, waar ook artikeltjes van kleinen omvang instaan en waarvan alleen te betreuren valt, dat het veel te laat verschijnt en daardoor te ver achter de gebeurtenissen aankomt; eind 1926 zijn wij bijvoorbeeld nog niet verder dan het tweede kwartaal 1925. Verder geeft de Dienst meer samenvattender resultaten uit in zijn „Publicaties” op ongeregelde tijden, en wordt zoo noodig ook de druk van de groote monografieën, welker eerste Tjandi Djago was, in Nederland voortgezet.

Wat is nu al zoo het voornaamste, dat het werk der laatste tien jaren heeft opgeleverd? Die vraag is al heel moeilijk te beantwoorden, vooral omdat zich om de eigenlijke archaeologische werkzaamheden zooveel andere onderzoekingen groepeeren, die er ten nauwste mee samenhangen en als men het begrip archaeologie wat ruim opvat, zeker niet onvermeld mogen blijven, te minder omdat zij voor een deel onmogelijk zouden zijn geweest, indien niet de oudheidkunde het noodige materiaal had verschaft. Wij denken hier bijvoorbeeld aan de talrijke historische studies, die het inzicht in den gang der oude geschiedenis van Java en van den Archipel zoo hebben verhelderd en die zooveel aan het werk van den Oudheidkundigen Dienst — men herinnere zich, dat de epigrafiek ook onder dien Dienst ressorteert — te danken hebben. Wij denken echter bovenal aan wat er op kunsthistorisch gebied is gepubliceerd. Over het ontstaan der Hindoe-Javaansche kunst stelde dr. Bosch in 1919 een hypothese op, waarin hij deze kunst toeschreef aan Indoneziërs, die de in geschrifte overgeleverde voorschriften der Hindoe's hadden uit te voeren; een stelling die felle tegenspraak uitlokte en anderen dreef tot het openbaar maken van afwijkende of geheel tegengestelde opvattingen. Over de verhouding van de Javaansche kunst tot die van Voor-Indië schreef in 1923 prof. Vogel; in de allerlaatste jaren staan weer andere vraagstukken in het middelpunt der belangstelling, de relatie tusschen de kunst van Bali en die van Java, de mogelijke inwerking van Sumatraansche kunst in verband met het politiek overwicht van Sumatra, of ook op Java zelf de wijze waarop zich de ge-javaniseerde kunst van Oost-Java verhoudt tot de klassieke van Midden-Java. Al die

vragen zouden zonder de voorafgaande oudheidkundige werkzaamheden zelfs niet gesteld hebben kunnen worden. Maar ook wanneer wij ons beperken tot de oudheidkunde in engeren zin, is het niet gemakkelijk een maatstaf van waardeering te vinden. Ten slotte is het voornaamste werk dat, hetwelk het minst naar buiten spreekt, en waarvan ook eigenlijk geen bijzonderheden te vertellen zijn: de rustig voortschrijdende vermeerdering van materiaal en kennis, die er meer bij wint dan verliest, wanneer zij niet direct in een verslag of artikel wordt omgezet. Bovendien is er dan echter allerlei werk, dat dadelijk voor ieder beschouwer zichtbaar is, wanneer hij zich rekenschap geeft van hetgeen er gebeurt aan de monumenten en de oudheidkundige terreinen. Allerelei nieuws is bekend geworden, vooral in de Buitengewesten voorzoover die vroeger nog niet nauwkeurig waren onderzocht. Wat Sumatra aangaat, zijn de tempeltjes in Padang Lawas met hun sprekend eigen karakter, de beelden in de Pasemah-landen — eenige getuigen van een lang verdwenen, niet-Hindoesche cultuur —, de oudheden in Djambi ook, de voorbeelden van hetgeen, als men maar eens ernstig gaat zoeken, nog voor den dag komt, en men kan er naar afmeten, hoeveel er in moeilijker bereikbare streken nog op den ontdekker kan wachten. Uit Bali is de faam van de ontdekking der vorstelijke bijzetplaats met rotsklooster te Tampaksiring ook naar hier doorgedrongen evenals van andere vondsten, die dit gezegend eiland in de allerlaatste jaren opleverde. Ook Borneo bracht, zij het in bescheidener mate, zijn deel. Op al die plaatsen zal geleidelijk het systematisch onderzoek ter hand moeten worden genomen.

Uit het vele, dat op Java aan herstelde monumenten of verrassende uitkomsten van onderzoek te vermelden zou zijn, kunnen wij slechts een keus doen. Laten wij dan van Midden-Java het tempelcomplex op de heuveltjes van Gedong-Sanga noemen, thans opgenomen en waar noodig hersteld, en van zooveel belang door de punten van verschil en overeenkomst met de langer en beter bekende tempelstad van het Diëng-plateau. Op Oost-Java verrezen Soembarnanas en Sawentar uit het vulkaanzand, dat hen geheel of gedeeltelijk had bedolven, en leerde ons dat laatste monument met zijn strakke lijnen de bouwprincipes van deze kunst beter verstaan. In het Malangsche werden de overblijfselen der alleroudste tempeltjes te Badoet en Besoeki blootgelegd en zoo nieuwe gegevens voor de kunsthistorische ontwikkeling verkregen; andere merkwaardige resten kwamen bij Bojolali in Soerakarta voor den dag. Dan zijn daar nog de belangrijke poortgebouwtjes, het gerestaureerde Ploembangan, het door zijn ouderwetsche vormgeving interessante Belahan, en nabij die laatste plek een thans eerst goed tot haar recht komende grafbadplaats. Bij een tweede sacrale badgelegenheid, die te Djalatoenda, kon eveneens restauratie plaats hebben en kon de juiste plaatsing aangewezen worden van de belangrijke reliefs, wier verklaring en waardeering in het eerstvolgend deel der Publicaties tegemoet gezien kan worden. Eindelijk is er dan nog het terreinonderzoek van de oude hoofdstad Madjapahit, ondernomen weliswaar door een afzonderlijke tot dat doel gestichte vereeniging, maar dan toch onder de auspiciën van den Oudheidkundigen Dienst. En zoo zouden wij door kunnen gaan.

Wij doen dat echter niet en bepalen ons verder tot de beide tempelcomplexen, waar de werkzaamheden het meest de aandacht hebben getrokken ook van buitenstaanders, en zelfs eenigszins geruchtmakend zijn geweest, Panataran en Prambanan. Dat gerucht

was een gevolg van de hier getroffen restauratie-maatregelen, die scherpe kritiek en warme verdediging hebben uitgelokt, niet alleen bij de vakmensen maar ook bij andere gezaghebbende personen in Indië en Nederland. Het is daarbij opmerkelijk dat twee Nederlandsche autoriteiten als Jan Veth en Berlage, die beiden na een bezoek ter plaatse oordeelden, tot een geheel tegengestelde conclusie kwamen.

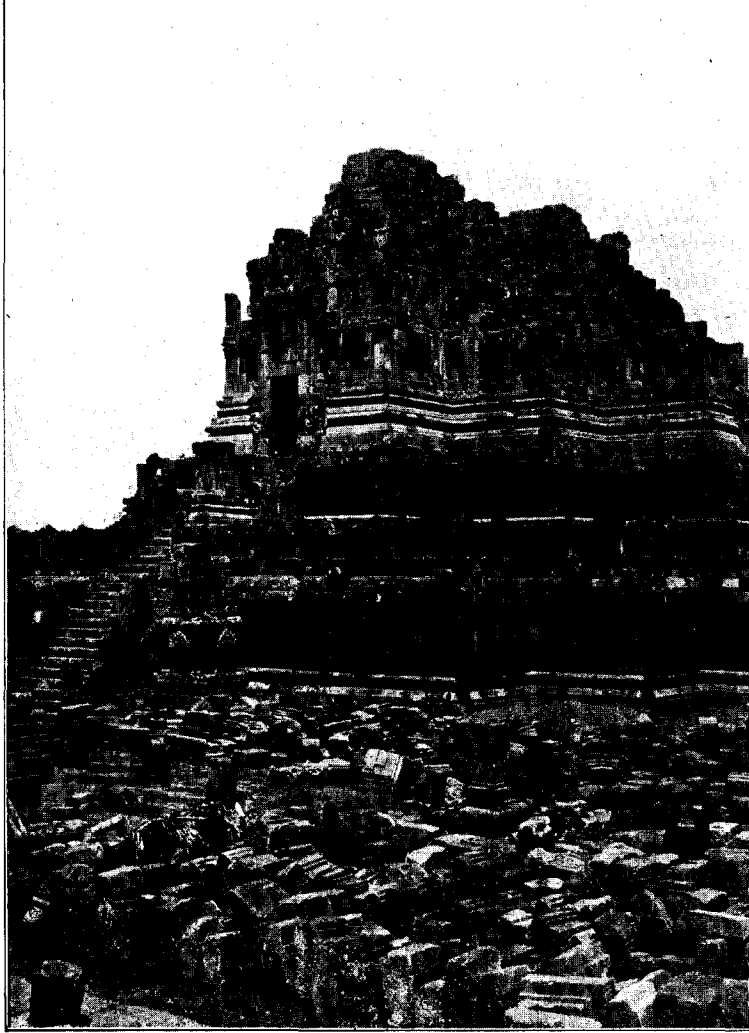
Opzettelijk werd in de instructie voor den Oudheidkundigen Dienst alleen gesproken van maatregelen om de oudheden voor verder verval te behoeden, en in de eerste jaren heeft men zich daar ook strikt aan gehouden, tot een wisseling in de leiding van den dienst andere inzichten bracht en de opvatting werd gehuldigd, dat indien aan een monument een deel ontbrak doch men met behulp van teruggevonden steenen enz. zekerheid kon verkrijgen aangaande den ouden toestand, het niet alleen geoorloofd, maar zelfs plicht was om door herbouw de oorspronkelijke bedoeling van den bouwmeester te doen blijken. Toen de consequenties dezer leer aan de oudheden zelf zichtbaar waren, kwamen er protesten van de zijde dergenen, die het gerestaureerde monument als een vervalsching voelden. Een beslissing van de regeering werd uitgelokt, en deze stelde de nieuwe opvatting — of eigenlijk de oude, want het was zooals wij zagen ook die van Brandes — in het gelijk. Verschillende van de op deze aangelegenheid betrekking hebbende nota's en beschouwingen zijn ten behoeve der belangstellenden gepubliceerd, echter in een Indisch tijdschrift, genaamd Djawa (tweede jaargang, 1922, en vierde, 1924), dat bij Nederlandsche oudheidkundigen natuurlijk niet bekend is.

Over de principieele zijde der zaak worde hier niet nagepleit, teminder waar inmiddels voor de „ergste” dezer restauraties, die van Prambanan, een commissie van advies aan het werk is geweest en haar rapport, dat een soort van eindbeslissing vormen moet, nog niet is gepubliceerd. Liever willen wij in het kort uiteenzetten, wat er eigenlijk is gebeurd.

Vooreerst Panataran. De wijze, waarop de rommelige oudheden-massa, welke daar dooreenlag, is omgeschapen tot het terrein van onze eerste afbeelding, en waarop de fundamenten van talrijke gebouwen teruggevonden zijn, is terecht algemeen gewaardeerd, evenals de verzorging van den hoofdtempel, die niet alleen van den tijd te lijden heeft gehad, maar ook van de welgemeende restauratie-pogingen van een drietal inlandsche metselaars, die er door een even welmeenend bestuursambtenaar kort vóór de instelling der Oudheidkundige Commissie waren losgelaten. Daarna is men verder gegaan. Het tempeltje met het hoog oplopende dak in het midden der foto, miste tien jaar geleden dat dak volkomen, en eindigde bij de kroonlijst; het heele bovenstuk is, grootendeels uit de oude fragmenten, weer opgebouwd, en men begrijpt, hoe verschillend het effect is, vooral omdat het dak zulk een hoogst belangrijk onderdeel van de Oost-Javaansche tempeltjes vormt.

Een tweede geval betreft het soubasement, dat er uitzag als op afb. 2, en thans den bovenbouw draagt, dien men op afb. 3 vindt, ook al weer tot stand gekomen met behulp der op het terrein nog aangetroffen steenen. De argumenten voor en tegen liggen voor de hand; de bewonderaars van dezen maatregel wijzen er op, dat thans eerst recht de beteekenis van het tot dusver niets zeggend soubasement blijkt en men tevens een fraai monumentje,

origineel van opzet en uitvoering, is rijker geworden; de tegenstanders noemen het gebouw met de tusschengevoegde nieuwe steenen en de ontbrekende afdekking (die ook vroeger van hout en riet geweest kan zijn, maar waarvan in elk geval niemand weet hoe zij er uit

Afb. 6. Çiwa-tempel van Prambanan tijdens de restauratie.

heeft gezien) allermintst een aanwinst, en hebben ook afgescheiden daarvan bezwaar tegen wat hun inziens toch eigenlijk een nieuw bouwsel is. En eindelijk is daar dan nog de badplaats, opgegraven in den toestand van afb. 4 en nu weer opgebouwd tot hetgeen op afb. 5 is weergegeven; opnieuw een levend monumentje, omdat ook de spuiers weer in werking

zijn gesteld en het water dus als vanouds naar beneden klatert. Het bedenkelijke in dit geval is, dat in enkele opzichten voor het vaststellen der verhoudingen geen zekerheid, doch slechts een op analogie berustende hooge waarschijnlijkheid bestond.

De restauratie van den tempel van Prambanan — nauwkeuriger de Çiwa-tempel der Lara-Djonggrang-groep — ziet men op afb. 6 aan den gang en men kan daar tevens uit opmaken, waarin zij bestaat. Boven de zware horizontale lijsten, die op de plaat ongeveer ter halver hoogte van den poortingang reiken, was bijna de geheele gevel afgestort en begon de vormelooze steenklomp, welke men thans nog van boven ziet uitsteken; ook de poorten waren verdwenen. Na eerst allerlei aan den onderbouw hersteld te hebben, balustraden, spuiers enz., is nu de Oudheidkundige Dienst de wanden met hun nissenreeksen en de poorten met hun bekronende gestyleerde leeuwenkoppen weer op gaan bouwen. Ook hier hetzelfde argument: men zal zodoende iets van den ouden indruk, dien de tempel heeft moeten maken, terugkrijgen. En daar tegenover bij de reeds genoemde principieele bezwaren nog een ander, dat vooral zwaar weegt bij de beoordeelaars, die zich van die principieele bezwaren niet zoo heel veel aantrekken: hoe stelt men zich voor dit werk af te sluiten? Hooger dan de kroonlijst komt men in geen geval, want de dakvorm is niet bekend. Zal dan het gerestaureerde gebouw zonder meer met de kroonlijst eindigen? Zoo ja, moet dan de eindindruk niet nog veel onbevredigender zijn dan de steenklomp van tien jaar geleden? En zal, als men niet zoover gaat en de gevel ergens halfweg laat ophouden, het geval niet nog zonderlinger worden? Met spanning mag de oplossing worden afgewacht, die de advies-commissie voor het Prambanan-vraagstuk gevonden schijnt te hebben.

Ons overzicht heeft uit den aard der zaak slechts eenige hoofdzaken kunnen aangeven uit het vele, dat in de afgelopen jaren op oudheidkundig gebied in Indië is geschied. Vergelijkt men het thans bereikte met den toestand van 1901, dan kan men slechts wenschen, dat het nieuw ingetreden tijdperk van vijf en twintig jaar even vruchtbaar moge zijn als het afgeslotene.

N. J. KROM.

OFFICIEËLE MEDEDEELINGEN.

ALGEMEENE VERGADERING VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

op Zaterdag 18 December 1926 des namiddags te half drie ure in een der zalen van het genootschap „Pulchri Studio” te 's Gravenhage.

Te 2.45 ure opent de voorzitter de vergadering. De notulen der vorige Algemeene Vergadering, welke in het laatst verschenen nummer van het Jaarboek zijn opgenomen worden. goedgekeurd. Daarna deelt de voorzitter mede, dat het in het voornemen ligt de in 1927 te houden Algemeene Jaarvergadering te Utrecht met daaraan verbonden excursie te doen plaats vinden op 30 Juni, 1 en 2 Juli.

Bij de rondvraag verzoekt de heer Van Zuiden inlichtingen over de zoogenaamde Fotocommissie; hij doet dat in zijn qualiteit als secretaris van het Nederlandsch Filmarchief. De voorzitter deelt mede, dat de Fotocommissie met opzet klein is gehouden en dat hij er van overtuigd is, dat zij in voorkomende gevallen overleg zal plegen met het bestuur van het Nederlandsch Filmarchief.

Alvorens het woord te geven aan Dr. Hofstede de Groot tot het houden van diens aangekondigde lezing, herinnert de voorzitter er aan, dat de heer Hofstede de Groot zijn collectie fotografiën van kunstwerken aan het Rijk heeft vermaakt. Spreker hoopt, dat het den heer Hofstede de Groot gegeven zal zijn deze collectie nog lange jaren te mogen beheeren.

Vervolgens vangt de heer Hofstede de Groot zijn lezing getiteld: „Kunstkennis, voorheen en thans” aan met een definitie te geven van het begrip kunstkennis. Spreker verstaat hieronder een zoodanige kennis van kunst, dat zij in staat stelt van een kunstwerk tijd en plaats van ontstaan en in vele gevallen ook den naam van den kunstenaar te bepalen. Na een overzicht te hebben gegeven van de beoefening der kunst-

kennis in vroegere eeuwen, wijst spreker er op, dat — voor ongeveer 50 jaren op het gebied der Oud-Hollandsche Kunst de eerste kenners in den tegenwoordigen zin van het woord, Von Bode en iets later Bredius, op den voorgrond traden. Zij hebben op hun studiereizen tallooze kunstwerken opgespoord en de namen der makers vastgesteld. Daarbij bedienden zij zich, en wel voornamelijk Bredius, van uitgebreid archiefonderzoek. Laatstgenoemde werd daarin bijgestaan door De Roever en De Vries. Naast hem onderscheidde J. Ph. van der Kellen zich als een der beste kenners van Hollandsche prentkunst. Spreker wijst er op, dat behalve de kennis van de kunst van het ontcijferen van handteekeningen hetwelk men zou kunnen noemen palaeografische kunstkennis, ook vereischt is de bekwaamheid van tijd en plaats van ontstaan van het kunstwerk en zoo mogelijk den naam van den maker te bepalen, zonder handteekening, zonder schriftelijke bewijzen of verklaringen van anderen. Deze laatste kennis kan alleen verkregen worden door het bezit van een van nature picturaal aangelegd oog en door herhaald zien en vergelijken. Bij de beoordeeling van een kunstwerk dient nu gelet te worden op de uitwendige, technische, alsmede op de innerlijke, artistiek-aesthetische kenmerken. Dat wil dus zeggen: beoordeeling van het materiaal, waarop de schilder werkte en van de artistieke begaafdheid, waarmede het werk is gemaakt. Spreker geeft van elk dezer vereischten eenige voorbeelden.

Behalve de vereischten van het picturaal begaafde oog en de verworven ervaring stelt spreker aan den kunstkenner nog de eischen

van onbevangenheid en voorzichtigheid. Hij wijst den jongeren kunstcritici op het gevaar, dat fotografiën, welke een onmisbaar hulpmiddel der critiek zijn, opleveren. Ook staan de jongeren bloot aan het gevaar, dat zij op grond van hun betrekkelijk geringe kennis twijfelen aan de juistheid van de toeschrijvingen, door anderen gedaan. Hij waarschuwt hen niet te vlug met hun oordeel klaar te staan en wil, dat de jongeren niet gelooven op gezag, doch zich een eigen meening vormen over het oordeel der ouderen. Dezen laatsten wijst hij er op, dat scherpte van oog en paraatheid van het geheugen met het klimmen der jaren afnemen en hij roept hen toe wel in het oog te houden het gezegde, dat op een ieder van toepassing is: „Il faut quitter le monde, avant que le monde vous quitte”.

Op deze met applaus begroette rede volgde eenig debat, voornamelijk van de zijde van Prof. Vogelsang. De voorzitter verklaarde zich vervolgens de tolk te zijn der aanwezigen door Dr. Hofstede de Groot dank te zeggen voor zijn boeiende en zeer belangwekkende rede.

Alvorens de vergadering te sluiten gaf de voorzitter nog het woord aan Mr. Rooseboom, die mededeelde, dat in het voorjaar van 1927 in het Haagsche Gemeentemuseum een belangrijke tentoonstelling van Perzische en Islamische kunst zou worden gehouden.

D. P. M. GRASWINCKEL,
Secretaris N. O. B.

De Nederlandsche Oudheidkundigen Bond heeft het volgende adres verzonden:

LEIDEN—ARNHEM, 6 November 1926.

AAN BURGEMEESTER EN WETHOUDERS
DER GEMEENTE LEIDEN.

Het Bestuur van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond heeft met groote belangstelling vernomen, dat de vereeniging „Oud Leiden” tot den Raad Uwer Gemeente een adres heeft gericht, inhoudende een verzoek om een Monumentenverordening in te stellen en een Commissie van Waakzaamheid over de monumenten in

Uwe gemeente, welk adres is gesteld in handen van Uw College om praeadvies.

Het bovengenoemd Bestuur ondersteunt dit adres met den meest mogelijken aandrang.

Er zijn in Uwe Gemeente nog tal van gebouwen van groote architectonische en historische beteekenis, die terecht als monumenten kunnen gelden en zeer zeker is Uwe Gemeente aan haar verleden verplicht er voor te waken, dat deze monumenten voor het nageslacht bewaard blijven. De overheid kan het intusschen niet aan de eigenaars alleen over laten om voor deze monumenten zorg te dragen. Door onwetendheid en onverschilligheid zou dan immers al te veel, volkomen onnoodig, te loor kunnen gaan. Nog onlangs is een poortje van architectonische en oudheidkundige waarde aan het Rapenburg zonder eenige reden, uitsluitend uit onnadenkendheid, vernietigd. Op het oogenblik wordt de fraaie, monumentale gevel van een groot heerenhuis aan de Breestraat ernstig bedreigd. In zulke gevallen behoort de overheid te waken, althans waarschuwend op te treden.

Een Commissie van Waakzaamheid zal in Uwe Gemeente dus reeds zeer goed werk kunnen verrichten. Het zal intusschen noodig zijn vast te stellen, over welke gebouwen de commissie hare werkzaamheden zal uitstrekken. Voorloopig kan de door de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg samengestelde lijst tot richtsnoer dienen. Maar deze lijst is met een ander doel samengesteld en zoo spoedig mogelijk zal de te benoemen Commissie van Waakzaamheid een definitieve lijst der beschermde monumenten in Uwe Gemeente moeten opmaken, die waarschijnlijk beknopter zal kunnen zijn.

Wordt dan bepaald, dat de op deze lijst voorkomende monumenten niet zullen mogen worden gesloopt of veranderd zonder de bijzondere toestemming van het Gemeentebestuur, de Commissie van Waakzaamheid gehoord, dan zullen op een voor de Gemeente niet drukkende en voor de eigenaars weinig bezwarende wijze de monumenten Uwer Gemeente de bescherming vinden, die wel niet geheel afdoende is, maar toch hun behoud althans eenigszins verzekert.

Het Bestuur van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond spreekt derhalve de hoop uit, dat het praeadvies van Uw College op het adres der vereeniging „Oud Leiden” gunstig moge

luiden en dat Uwe Gemeente eerlang zal overgaan tot het instellen van een Monumentenverordening en een Commissie van Waakzaamheid over de monumenten te Leiden.

Namens het Bestuur van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond:

(w.g.) A. W. BYVANCK,
voorzitter,
(w.g.) D. P. M. GRASWINCKEL,
secretaris.

De minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen brengt ter kennis, dat het Rijksprentenkabinet te Amsterdam voortaan op 24 en 31 December des avonds gesloten zal zijn. (St.ct.)

KORTE BERICHTEN.

Aardenburg. — Het raadhuis, dat herstellingen noodig had, is gerestaureerd volgens het plan van Dr. J. Kalf naar de teekening, gebruikt bij den oorspronkelijken bouw. Men heeft den hoofdvorm van den gevel behouden, doch alleen zijn de versieringen meer in den geest van den tegenwoordigen tijd gebracht. In verband met den onderbouw is de toren niet 50 doch slechts 31 Meter hoog gemaakt.

N. R. Ct. 24 Nov. 1926.

Bloemendaal. Kerkvoogden der Ned. Herv. Gem. hebben met medewerking van het Bestuur der Mij van Nijverheid de beide gebrandschilderde ramen bij de stichting van het kerkgebouw in 1636 door de Staten van Holland en door Beverwijk geschonken, teruggekocht bij de veiling van het Haarl. Mus. v. Kunstnijverheid.

Blokzijl. — De vereeniging Hendrick de Keyser heeft het perceel Kerkstraat hoek Zeedijk aangekocht.

N. R. Ct. 24 Nov. 1926.

Deventer. — De monumentencommissie is er in geslaagd, den Renaissance gevel van een huis aan de Kleine Poot aldaar, dateerende van 1659, die in later jaren door gedeeltelijke verbouwing was bedorven, te doen herstellen. Bij het inrichten van het perceel tot garage is het onderstuk aangepast bij den bovengevel naar een plan, uitgewerkt door den dienst der gemeentewerken. Een soortgelijk succes heeft

de monumentencommissie door overleg met architect en eigenaar verkregen bij de verbouwing van het perceel „de Blaauwe Hand” aan de Graven. N. R. Ct. 26 Nov. 1926.

Edam. — De gemeenteraad van Edam, die in een vorige vergadering een voorstel, om voor de restauratie van de Groote Kerk een bijdrage van f 14.000 te verleen, had aangehouden, heeft dit voorstel thans met 7 tegen 6 stemmen aangenomen. De bijdrage werd verleend in 20 termijnen van f 700 per jaar en onder beding, dat de Ned. Herv. gemeente den kerktoren van de gemeente Edam overneemt voor f 1. Een vroegere ingezetene van Edam, Mr. D. F. Pont, burgemeester van Uithoorn, had een bijdrage van f 10.000 voor de restauratie beschikbaar gesteld, mits de gemeente Edam f 20.000 zou bijdragen. N. R. Ct. 29 Nov. 1926.

Enschede. — In het begin van het vorige jaar vertoonden zich scheuren in het muurwerk van den kerktoren; de Noorder flank begon bedenkelijk naar buiten uit te puilen, en bij onderzoek bleek, dat er ernstige verschijnselen van bouwvalligheid te constateeren waren. Met groote voortvarendheid werden door den dienst van Gemeentewerken, uitgebreide voorzorgsmaatregelen genomen. Een corset van stalen balken werd om de muren gelegd, stutten werden aangebracht om het zware bovenstuk te schoren, Intusschen werd het Rijksbureau voor Monumentenzorg geraadpleegd, dr. Jan Kalff vond, dat er in elk geval getracht moest worden dit voor ons land unieke bouwwerk te behouden. Bij de voortgezette onderzoekingen in het hart van den toren werd nog een ontdekking gedaan. Men vond namelijk in den noord- en zuidmuur, die een dikte hebben van ongeveer 1.30 meter, twee ingehouwen zandstenen trappen, welke de eene van uit de kerk en de andere van uit het vroeg-Romaansche kerkportaal, leiden naar een torenkamer op de eerste verdieping. De toegangen tot die trappen waren waarschijnlijk bij vroegere reparaties dichtgemetseld, maar dat er vroeger zeer veel gebruik van gemaakt moet zijn geworden, bleek uit de uitgesleten treden. De trappen voeren naar een vierkante ruimte op de eerste verdieping. Toen men de pleisterkalk van de muren verwijderde, kwamen vier colonetten en acht recht-

hoekige pilasters voor den dag, waarop de muraalen diagonaalbogen van een steenen gewelf hebben gerust. Waarschijnlijk zijn dit de sterk beschadigde overblijfselen van een kapel, een overkluisde ruimte, die volgens dr. Kalff eens voor kerkelijk gebruik bestemd moet zijn geweest, hetzij als torenkapel, hetzij als loge, van waaruit kloosterzusters of andere religieuze of hooggeplaatste bezoekers de diensten konden bijwonen. Met het oog ook op deze vondst, achtte de directeur van het Rijksbureau het brengen van belangrijke offers voor het behoud van den toren zeker wel gerechtvaardigd.

Nadat dus alle voorbereidende maatregelen waren getroffen is er met verschillende autoriteiten in Den Haag overleg gepleegd hetgeen nog niet veel resultaten opgeleverd schijnt te hebben. Daarom is tenslotte eenige weken geleden door het gemeentebestuur dan maar besloten, de reparaties op eigen kosten aan te vangen. Thans is men begonnen, den bouwvalligen noordermuur uit te breken. De ligging van alle steenen en voegen is nauwkeurig door den dienst van Gemeentewerken nagegaan.

N. R. Ct. 9 Oct. 1926.

Groningen. — B. en W. stellen voor een alleraantrekkelijkst overblijfsel van vroegere dagen te amoveeren: het Poortershuisje. De meerderheid van het college stelt zoo maar voor tot afbraak over te gaan. De gracht, waaraan het huisje zijne belangrijkheid ontleent en die door het huisje juist zulk een diepen indruk achterlaat aan ieder, die de omgeving kent, behoeft nog niet gedempt te worden, want waar ergens ooit behoefte is aan verbreding van de verkeersruimte, hier zeker niet, daar een zeer breede baan langs de gracht voert. Al meermaals is geprobeerd, dit aardige punt van het weinige stadsschoon van vroeger-Groningen overgebleven weg te werken. 't Is tot heden niet gelukt. Het bestuur van den bond Heemschut heeft den gemeenteraad van Groningen verzocht een zoodanig besluit te nemen, dat het Poortershuisje niet wordt afgebroken. De Nederlandsche Oudheidkundigen Bond heeft aan den gemeenteraad van Groningen een adres gericht en verzocht het voorstel van B. en W. nog niet aan te nemen doch eerst een onderzoek in te stellen naar de

kosten van een restauratie, waarbij het oude bouwwerk zooveel mogelijk wordt gespaard.

N. R. Ct. 19, 22 en 28 Dec. 1926.

Er schijnt kans te zijn, dat het Goudkantor zal worden gerestaureerd.

N. R. Ct. 31 Oct. 1926.

Haarlem. — Uit naam van den burgemeester van Haarlem deelt men ons mede, dat de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen na ampele overweging besloten heeft, zich neer te leggen bij het besluit van den raad der gemeente Haarlem tot slooping van de bekende commiezenhuisjes aan de Houtpoort aldaar en derhalve geen vernietiging zal uitlokken, noch verlenging van de schorsing, die, zooals bekend, op 1 October a.s. afloopt.

N. R. Ct. 25 Sept. 1926.

's Heerenberg. — De gerestaureerde Ned. Herv. kerk te 's Heerenberg is thans weer in gebruik genomen.

Door de restauratie, die geheel bekostigd werd door den heer J. H. van Heek, is het kerkje aanzienlijk verfraaid, de grijze muren zijn afgebikt en hersteld. De blinde ramen zijn werkelijke ramen geworden, hooge boogvensters met kleurig glas in lood. Ook inwendig is veel gewijzigd. Een galerij is aangebracht en een nieuwe consistoriekamer gebouwd. De petroleumverlichting is vervangen door een electriche.

N. R. Ct. 27 Dec. 1926.

Hoornaar. — Het kerkbestuur heeft besloten tot restauratie van den toren der Ned. Herv. Kerk en zal daartoe aan het Rijk en de provincie Zuid-Holland subsidie vragen.

N. R. Ct. 16 Dec. 1926.

Kappelle Z. B. — Nadat voor eenige jaren het gemeentebestuur den bijzonder belangwekkenden toren heeft doen restaureeren, heeft thans het kerkbestuur, met financieelen steun van rijk en provincie, het niet minder interessante noordelijke bijkoor der Ned. Herv. Kerk doen herstellen. Niet alleen is het monument hierdoor voor verval behoed, maar zooals dat bij dergelijke restauraties meer gebeurt, zijn bij de werkzaamheden bijzonderheden van den

oorspronkelijken bouw aan den dag gekomen, die achter een later aangebrachte steenen- of pleisterlaag waren verscholen. Bij de werkzaamheden onder den vloer der later aangebouwde consistoriekamer is een grafkelder met het jaartal 1649 en eenvoudige beschildering ontdekt, die voor ze dicht ging door den bouwkundigen opzichter nauwkeurig is opgenomen. Het gesmeed ijzeren kruis, dat evenals bij het hoofdkoor het geval is, op het nokeinde van het bijkoor prijkte, kon wegens zijn slechten toestand niet meer worden aangebracht en is aan het museum van het Zeeuwsch genootschap geschonken.

Mogen nu de middelen worden gevonden om ook het muurwerk van het hoofdkoor van de ontsierende pleisterlaag te ontdoen en de vensters in hun ouden vorm terug te brengen.

N. R. Ct. 14 Nov. 1926.

Laren N. H. — De herstelling van het kerkgebouw der Ned. Herv. gemeente te Laren is thans gereedgekomen. Ten eerste heeft men den ouden ingang onder den toren, die dichtgemetseld was, wederom in gebruik genomen. De muren zijn geheel ontleisterd, zoodat de oude baksteen weer zichtbaar is. Voorts heeft men aan de hand van een gravure van Spilman uit de 18e eeuw, in het bezit van den heer Henri Polak en door deze aan de gemeente geschonken, een zijgebouwtje ontworpen en tot consistoriekamer ingericht. De kosten der restauratie bedroegen ongeveer f 25,000.

N. R. Ct. 22 Oct. 1926.

In den raad is eenige maanden geleden geen overeenstemming bereikt inzake aankoop en restauratie van het 17de-eeuwsche „Klooster” aan het Zeveneind. Met het afbreken van dit typische brok oude architectuur is nu een aanvang gemaakt. Het gebouw dateert van 1635 en de Rijkscommissie voor Monumentenzorg had tot restauratie geadviseerd; het zou als gemeentelijk museum van schilderijen en oudheden in te richten zijn. Met aankoop en herstel zou ongeveer f 18,000 gemoeid zijn., doch een voorstel om, in afwachting van de beslissing van rijk en provincie, alvast 5 percent interest van de waarde van het pand te vergoeden, kon geen meerderheid vinden. De slooping is nu een feit.

N. R. Ct. 29 Dec. 1926.

Leiden. — De Provinciale Zuid-Hollandsche Archaeologische Commissie heeft een verzoekschrift gericht tot den gemeenteraad van Leiden, waarin zij aandringt op de vaststelling van een gemeentelijke verordening op de monumenten gelijk die reeds in andere groote gemeenten dezer provincie is ingevoerd of wordt voorbereid.

N. R. Ct. 23 Sept. 1926.

Loevestein. — Op last der regeering is de groote hoeveelheid buskruit, welke zich in de kelders van het Slot Loevestein bevond, naar een geschiktere plaats overgebracht. De kelder onder den Maastoren zal in het vervolg ook niet meer als munitie-werkplaats worden gebruikt.

N. R. Ct. 4 Nov. 1926.

Maastricht. — Een aantal belangstellenden zijn tot de stichting van een comité tot behoud van de Maasbrug bijeengekomen in de overtuiging, dat niets mag nagelaten worden om een zoo merkwaardig bouwwerk als de Maastrichtsche Maasbrug te behouden, zoolang niet de noodzakelijkheid van haar verdwijnen onomstootelijk wordt aangetoond. Daar dit tot heden niet is geschied, acht het comité het een plicht te voorkomen, dat iets gedaan worde, dat later zou kunnen betreurd worden. Vooral nu na het bezoek van den minister van waterstaat en van den minister van onderwijs is gebleken, dat het verdwijnen der brug ook in Den Haag nog niet onafwendbaar wordt geacht, en nieuwe gezichtspunten zijn geopend, zoowel betreffende de scheepvaart- als de verkeersmogelijkheden, is het van belang, dat niet overijld worde gedaan, wat nooit meer te herstellen is. In het comité zijn officieel vertegenwoordigd het Geschied- en Oudheidkundig Genootschap in Limburg, de Limb. Kunstkring en de R.-K. Limb. Kunstenaarskring. Met andere vereenigingen zijn besprekingen omtrent aansluiting en vertegenwoordiging gaande.

N. R. Ct. 25 Sept. 1926.

Middelburg. — In een der gerestaureerde vertrekken van het Raadhuis, zijn een

zestal portretten van Middelburgsche regenten uit de achttiende eeuw opgehangen, die de gemeente van het Rijksmuseum en van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen in bruikleen heeft ontvangen. Met hetgeen reeds in de stedelijke verzameling aanwezig was is hierdoor de kern gelegd voor een collectie Middelburgsche regenten-portretten.

N. R. Ct. 13 Nov. 1926.

Schoonhoven. — Inzake de uit te voeren restauratiewerken voor de St. Bartholomeuskerk en -toren vernemen wij, dat de architect, de heer W. Kromhout, voor deze restauratie een plan had ontworpen. De voor dit werk benoemde restauratiecommissie heeft samen met den architect over dit plan geconfereerd met de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg. Daarbij bleek het plan niet ten volle de sympathie te hebben van de Rijksmonumentenzorg, waarbij als voornaamste bezwaar gevoeld werd, dat in het plan de versteviging van den toren niet als voldoende werd beschouwd. Den heer Kromhout is verzocht, een nieuw plan te ontwerpen. De groote moeilijkheid, waarmee men bij het ontwerpen van een plan zit, is om het fraaie heeregestoelte een zeer goede plaats te geven, zoodat het ten volle tot zijn recht zal komen.

Het doorgaand autoverkeer levert een dergelijke trilling voor het bouwwerk op, dat in Sept. een waarschuwing om langzaam te rijden moest worden geplaatst.

N. R. Ct. 13 Nov. 1926.

Sibculo. — Naar aanleiding van den verkoop van het klooster te Sibculo en de vrees, dat het terrein voor industrieele doeleinden zou worden gebruikt, meldt het „Twentsch Zondagsblad”, dat de heer J. ten Bruggen Cate te Albergen het terrein uit oudheidkundig oogpunt heeft gekocht. Het plan is, de oude ruïne zooals zij thans ligt, te behouden. Het is niet onmogelijk, dat later de geheele fundeering wordt blootgelegd om een overzicht te krijgen van den bouw uit die jaren.

N. R. Ct. 11 Nov. 1926.

Tiel. — Op de begrooting der gemeente voor 1927 is een bedrag van f 3500 uitgetrokken voor

de restauratie van de Kleibergsche of Waterpoort, de eenig overgeblevene van de vier poorten, die de stad voor 1840 had. Het gebouw wordt zeer ontsierd door een houten veertent, die aan de rechterzijde er tegen, gedeeltelijk er vóór gebouwd is, terwijl de aan de andere zijde gelegen Groote Sociëteit, een hoog en groot gebouw, het gezicht op de kleine, doch fraaie poort van die zijde geheel onderbreekt.

N. R. Ct. 16 Dec. 1926.

Utrecht. — De Abdij van Orval zal door het Rijk gerestaureerd worden. Moge de restauratie van dit in dubbelen zin merkwaardig pand op niet te veel bezwaren stuiten en het herstelde pand met de herbouwde abdij van Orval samen getuigen van piëteit en smaak.

Venlo. — Er zijn op een sluitsteen van het eerste middenkoor-travee der Sint Martinuskerk twee wapens, in kleuren, ontdekt, van de familie De Laet, en van het Venlosche schepengeslacht von Beringen.

N. R. Ct. 1 Oct. 1926.

Vossemeer (Oud). — Op het eiland Tholen, is een woning gesloopt, die hoorde tot de hoeve „De Hoogkamer” welke woning de kenmerken droeg van hoogen ouderdom. Bij elkander, op ongeveer een kwartier afstand van elkaar, stonden „De Hoogkamer” en „De Torenhoeve”; van de laatste is de woning reeds ongeveer dertig jaren geleden verdwenen en door een modern huis vervangen.

De vijvers, de zeer dikke muren der gebouwen, de solide zware eiken balken, die dak en zolders steunden, dit alles wees op den bouw van niet gewone hofsteden en men zal ze wel kunnen rekenen tot die, welke voorheen door meer aanzienlijke bewoners werden gebruikt, dan gewone boerenlieden; men zou kunnen spreken van een soort ridderhoeven, maar deze woning is nu gesloopt en iets belangrijks, zooals sommigen meenden dat ontdekt zou worden, is niet gevonden. Alleen zaten op de muren tegels, die evenwel niet voldoende ongeschonden konden worden verwijderd. Alles is ten slotte onder sloopershanden gevallen, zoodat van de voormalige grootheid niets is overgebleven.

N. R. Ct. 22 Dec. 1926.

Wedde (Gr.). — Het Zwarte huis, dateerende van 1696 is gesloopt. Het was het oudste huis der gemeente. Eenige ankers uit de 17e eeuw zullen opgezonden worden naar het Museum van Oudheden te Groningen.

N. R. Ct. 7 Nov. 1926.

Wychen. — „Acto” roept de belangstelling van overheid en vereenigingen in voor het kasteel, dat te koop of te huur staat nu de vorige eigenares is overleden en het aan de familie is vermaakt.

N. R. Ct. 30 Nov. 1926.

Zoutelande. — De toren van Zoutelande heeft een geheel veranderd aanzien gekregen, doordat op verzoek van den directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg de witkalk die de galmgaten, spaarnissen en blindbogen van den toren bedekte, is weggebikt. Verder kan nog worden vermeld, dat het „cachot” aan den voet van den toren, dat de thans dichtgemetselde portiek aan de Westzijde maskeert, zal worden afgebroken, ten einde den toreningang weder in eere te herstellen. Het ware zeer gewenscht dat de tegen den toren gebouwde kerk (welke uit de 15e eeuw dateert en aan den H. Willebrordus was gewijd) eveneens van de ontsierende pleisterlaag werd ontdaan.

N. R. Ct. 21 Sept. 1926.

Zutphen. — De koepel op den Bourgonjetooren, waar de predikant-natuuronderzoeker J. F. Martinet overleden in 1795, werkte, is door een particulier aangekocht met het doel om hem voor afbraak te bewaren.

N. R. Ct. 26 Sept. 1926.

De gemeente Zutphen heeft 47 gebouwen geplaatst op de lijst voor de plaatselijke monumentenzorg. Een Commissie van 5 personen is er mee belast deze gebouwen in het oog te houden.

Ned. Indië. Aan het Oudheidkundig Verslag voor het eerste en tweede kwartaal 1925 wordt het volgende over plaatselijke monumentenzorg in Ned. Indië vermeld:

Ter uitwerking van art. 21 (3) der Bouw- en Woningverordening van Batavia, welke luidt: „De raad wijst bij verordening aan die gebouwen van hooge architectonische, historische of ar-

chaeologische waarde, welke niet mogen worden afgebroken of verbouwd, tenzij de raad op grond van ingediende bouwplannen geen bezwaar heeft tegen het verlenen van de bouwvergunning” werd in overleg met den Chef van den gemeentelijken Dienst van het Rooiwezen en de Bouwpolitie een lijst van 35 Hollandsche en 22 Chineesche gebouwen opge maakt, welke voor bescherming in aanmerking komen. Deze lijst is ingediend bij de Secretarie en zal alvorens bij verordening te worden vastgesteld door de Technische Commissie uit den Gemeenteraad nader worden onderzocht.

Naar aanleiding van het in een der Bataviasche bladen opgenomen bericht, dat het fort Rotterdam te Makassar (Zie Oudheidk. Versl. 1921 p. 139) verbouwd zou worden tot gevangenis werden bij den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden informaties ingewonnen omtrent de juistheid van dit gerucht. Het van Z. E. ontvangen antwoord luidde, dat naar aanleiding van een vraag van den Directeur van Justitie of een gedeelte van de oude sterkte zou zijn in te richten als dépendance van de gevangenis, inderdaad de mogelijkheid is overwogen of bedoeld gebouw voor gevangenis in te richten zou zijn; dat echter definitieve voorstellen ter zake nog niet zijn gedaan en vermoedelijk het plan door Z. E. ontraden zal worden. Direct gevaar dreigt er dus nog niet.

MUSEA.

's Gravenhage. — Museum Bredius. — Het Museum is wederom met een paar aanwinsten verrijkt, n.l. een tafereeltje van Jan Baptist Weenix, voorstellend een voorname dame, op het bordes van haar huis een pachter te woord staande, en een groot vroeg achttiende-eeuwsch schilderij van Horemans, een gezicht in een klasse van schilders- en beeldhouwersleerlingen.

N. R. Ct. 30 Nov. 1926.

's Gravenhage. — Hofwyck. — De herstelling is hervat en spoedig zal de voorgevel, die nu nog zoo'n ongelukkigen indruk maakt, geheel zijn opgetrokken; wordt dan het dak weer met den ouden schoorsteen gekroond en

komt de aardige toegangsbrug gereed, dan ligt het huis er weer, zoo als Huygens het gewild heeft. Intusschen kan dan gewerkt worden aan de afwerking van binnen. Daarna kan het Huygens' Museum ingericht worden; enkele zeer belangrijke dingen zijn reeds toegezegd. Zonder den steun van verzamelaars en bewonderaars komt men er echter niet. Als conservator van de te vormen collectie kan men Dr. H. E. van Gelder altijd bereid vinden, over de opnemning van wat men aan te bieden heeft, te overleggen. Er waren op de Huygens-tentoonstelling in 1897 tal van interessante dingen, die hij graag zou willen hebben, maar waarheen zijn zij in die dertig jaar gestoven? Wie zou daarover inlichtingen kunnen geven?

N. R. Ct. 10 Nov. 1926.

Groningen. — Museum van Oudheden. — De porseleinzaal is geheel vernieuwd. De verzameling is nu in drie deelen verdeeld. In de kasten langs de wanden is geplaatst het zoogenaamde „blauw-en-wit” porselein, Chineesch porselein, versierd met gekleurde glazuren. Den rondgang links beginnende, ziet men Chineesch porselein uit het midden der 15de tot het midden der 18e eeuw. In het midden der zaal zijn de kasten zóó opgesteld, dat ze als het ware een kamer vormen. De kasten, welke den binnenwand van deze kamer uitmaken, zijn gevuld met Chineesch en Japansch porcelein versierd met email. Zij bevatten een uitgezochte collectie „familie-verte”- en „famille rose”-porselein, tevens een groote keur van Japansch porselein als Kakiemon, Imarie, Nabesjima, Kaga en Kioto.

De kasten, welke den buitenwand van het vertrek vormen, zijn gevuld respectievelijk met fragmenten van inlandsch gebruiksgoed, dateerend uit de 16de tot en met de 19de eeuw, versierd met gekleurde glazuren, of met engobe, — voor het meerendeel dit jaar bij het graafwerk te Groningen voor bestrating en riolering gevonden; — Noordnederlandsch majolica; Delftsch aardewerk (ook Fransche, Duitsche en Engelsche navolgingen daarvan); rood steengoed, het zoogenaamde „boccaro”, waarbij ook Chineesche boccaro, het voorbeeld voor het Europeesche. Daarop volgen kasten, gevuld met Duitsch en Hollandsch porselein, met Fransch en Engelsch

porselein, aardewerk en steengoed. De laatste kast is gevuld met moderne imitaties van antiek aardewerk en porselein, terwijl er tevens Chineesch en Japansch porselein is tentoongesteld, dat in Europa bedorven is. De fraaie verzameling is in hoofdzaak te danken aan de vrijgevege beschikking van: de dames mejuffrouw T. Arke-ma en mejuffrouw A. G. van Aldringa Wichers en de heeren Jhr. Mr. R. M. de Marees van Swinderen van Allersma, Mr. A. Nap en Mr. M. Enschede.

Haarlem. — Frans Hals Museum. — De gemeenteraad van Haarlem heeft op voorstel van B. en W. besloten, onder grooten dank te aanvaarden ter plaatsing in het Frans Halsmuseum een schilderij, voorstellende Ingang tot de Via Mala bij Thusis in Zwitserland, van den schilder Hercules Seghers, ten geschenke aangeboden door Dr. Hofstede de Groot.

Verder is het heugelijke nieuws te vermelden dat, door goedgunstige beschikking van heeren kerkvoogden der Ned. Herv. Gemeente, het schilderij met de groote minitieuze afbeelding van de St. Bavo door Geertgen van St. Jans, dat vroeger in de kerk zelf in het transept zoo hoog en donker hing, dat het daar niet goed te zien was, thans voor eenige maanden aan het Frans Hals Museum in bruikleen is gegeven.

Leiden. — Rijks Museum van Oudheden. — Het gerestaureerde museum werd geopend in tegenwoordigheid van een aantal genoodigden. De directeur, dr. J. H. Holwerda, hield bij deze gelegenheid een rede waarin hij zei, dat het museum nu eerst de gedaante had, die het behoort te hebben. De inrichting moest geschieden zonder verhooging van het budget; veel besparing werd bereikt door het aanwenden van eterniet als bekledingsmateriaal. De taak van een museum is tweeledig, het moet opvoeden en het moet een instituut zijn voor onderzoek en studie. Deze principes werden de grondgedachte bij de inrichting.

In een reeks van zalen wordt de vroegste geschiedenis van ons vaderland gedemonstreerd, in verschillende beschavingsperioden van de oude steencultuur af tot den Karolingischen tijd. Uit het museumbezit is daartoe een keuze gedaan van voorwerpen voor iedere periode karak-

teristiek, terwijl kaarten en teekeningen, fotografieën van opgravingen, die voorwerpen als met een kader completeeren en het beeld dier vroegste tijden onzer vaderlandsche historie aanvullen en verlevendigen. Deze zalen waren reeds eenige jaren voor het publiek open. Thans zijn echter ook toegankelijk twee zeer groote studiezalen, waarin de groote massa onzer Nederlandsche vondsten zóó is ondergebracht, dat de studeerende daar onmiddellijk zijn weg in zal weten te vinden.

De nieuw-geopende afdeling voor Oud-Europa geeft het beeld der vroege beschavingsvormen in ons werelddeel in tal van opeenvolgende cultuurperiodes tot Gothen en Franken toe. En in dat groote geheel wordt telkens ook aan Nederland zijn plaats aangewezen.

Reeds eenige jaren zijn ook de publieke zalen voor Egyptische kunst- en doodencultus, voor Egyptisch leven en groote Egyptische cultuur opengesteld. In een speciale studiezaal voor doodencultus en in twee groote zalen voor Sculptuur en Kleinkunst van Egypte, vindt thans ook de vakman zijn rijke studiemateriaal geordend, uitsluitend naar wetenschappelijke eischen.

Ten slotte heeft ook de afdeling voor klassieke archaeologie, naast de reeds vroeger geopende zalen voor kunst en kunsthandwerk een reeks studiezalen, waarin voor verschillende onderdeelen een rijk studiemateriaal aanwezig is, zóó opgesteld, dat de geleerde hier gemakkelijk kan vinden wat hij zoekt. Een speciaal zaaltje is geheel voor epigraphie ingericht.

Ieder belangstellende, die hiertoe zijn wensch te kennen geeft, wordt gaarne ook in al deze studiezalen toegelaten.

Op de zoldering boven de tweede verdieping is nog een zeer belangrijke studiezaal aangebracht.

Voor deze afdeling is zooveel mogelijk gebruik gemaakt van origineele stukken, doch waar deze ontbreken zijn uitsluitend nagemaakte voorwerpen de leemte komen aanvullen.

Van de nieuwe aanwinsten dienen vooral te worden vermeld de prachtige in kleuren uitgevoerde rotssculpturen en schilderijen uit de palaeolithische holen van Altamira en Combarelles, verder een rijke collectie Spaansche ceramiek uit den jongeren steentijd afkomstig uit de collectie van de Belgische onderzoekers, de gebroeders Siret, benevens een aantal voorwerpen

afkomstig uit Belgische „fonds de cabanes”, behoorende tot denzelfden tijd en cultuur als de vondsten te Caberg bij Maastricht in ons land voor het eerst gedaan. Ook de copie van de op een hunebedsteen uit Anderlingen bij Hannover gegraveerde menschelijke figuur is, doordat een dergelijk verschijnsel bij ons niet is bekend, zeer belangwekkend. In het zaaltje voor den bronstijd worden we getroffen door een drietal prachtig in aquarel uitgevoerde copieën van bekende muurschilderingen in de ruinen van Kretensische paleizen gevonden. Verder zijn in deze zaal op oorspronkelijke groote door mej. J. Brants uitgevoerde Noorsche rotsteekeningen opgehangen die een levendigen indruk geven van de kunst uit die donkere tijden van Noord-Europa.

In de Romeinsche zaal troffen wij een groot model aan van de legerplaats van de Saalburg bij Frankfort. Ten slotte is in het laatste zaaltje aan Gothen en Skythen gewijd, de prachtige collectie Zuid-Russische kostbaarheden, mantelspelden, enz. te zien.

Maastricht. — Oudheidkundig Museum. — Het museum heeft verschillende voorwerpen ontvangen, o.a. een kleine collectie Romeinsch aardewerk uit de zede eeuw. Die voorwerpen zijn afkomstig van een terrein aan den Meerssenerweg bij de fabrieken Mosa en Stella.

De heer Erwin Russel te Schaesberg, die het Museumbestuur eenige jaren geleden de overblijfselen liet onderzoeken van een vroeg-middeleeuwsche pottenbakkerij, welke op het terrein van zijn fabriek aldaar te voorschijn waren gekomen, schonk een geribde Romeinsche (of misschien Frankische) kraal van ondoorzichtig groen glas, welke hij op hetzelfde terrein in het leem had gevonden. Ook maakte hij nog opmerkzaam op de groote en diepe gaten, welke in den hoogen steilen wand der leemaafgraving duidelijk zichtbaar zijn en met een andere leemsoort zijn gevuld. Op den bodem van een dier gaten werd vroeg-middeleeuwsch aardewerk aangetroffen.

Op eenigen afstand ten Zuiden van de steenfabriek Belvédère in het Bosscherveld te Maastricht liggen de terreinen van den Ringoven de Waal. Ook daar werden voorwerpen uit voorhistorischen tijd aangetroffen, doch niet zoo

talrijk als bij Belvédère. Een gebakken spinschijf met gekartelden rand, welke aldaar was gevonden, werd aan het Museum geschonken. Ten slotte dient nog vermeld te worden, een prachtige bronzen speerpunt, welke te Herkensbosch was gevonden. In de voorhistorische afdeling bezit het Museum thans drie verschillende speerpunten uit de bronsperiode.

R o t t e r d a m. — M u s e u m B o y m a n s
— Dank zij den heer A. van Veen, is het museum een tweede werk van Pieter Aertsen rijk geworden. De aanwinst toont echter een geheel anderen kant van het talent van den meester, zooals in onze openbare verzamelingen nog niet vertegenwoordigd is. Domineeren bij het eerste schilderij de figuren, in dit stuk komt vooral het landschap op den voorgrond, het stelt de aanbidding door het volk van het gouden beeld van Koning Nebucadnezar voor.

V l i s s i n g e n. — S t e d e l i j k M u s e u m.
— De heer C. A. van Woelderen, burgemeester van Vlissingen, tevens ambtshalve voorzitter der Oudheidkundige commissie, heeft zijn munten- en penningencollectie in vollen eigendom aan het museum afgestaan; zij bevat voor het grootste deel munten, verder historie-penningen. De eerste rubriek bevat exemplaren van de voornaamste staten in en buiten Europa. Onder de tamelijk talrijke Nederlandsche provinciale munten komen fraaie piedforts of stukken van dubbele zwaarte voor, die niet in omloop waren, maar aan de Munt werden besteld om te dienen als geschenk voor bijzondere gelegenheden. Mej. Marie de Man te Middelburg was zoo vriendelijk haar zeer gewaardeerde hulp te verleen bij de inventarisering.

W i j k b i j D u u r s t e d e. — K a n t o n n a a l - e n S t e d e l i j k M u s e u m. — Op de ruïne van het Bosch Duurstede te Wijk bij Duurstede heeft de opening plaats gehad van het kantonnaal en stedelijk oudheidkundig museum. Behalve de schetsen van Wijk bij Duurstede uit vroeger dagen, welke aan de wanden bevestigd zijn, vindt men in het museum ongeveer 200 Romeinsche sleutels, opgegraven onder leiding van dr. Janssen uit Leiden in den winter van 1841; munten van Karel den Groote, een

haard, een brandmerkteeken waarin de letters W. B. D. (Wijk bij Duurstede); een keukentafel uit de zeventiende eeuw; merovingsche urnen (geheel gaaf) van ongeveer 400 na Christus; steenen kannen, vazen en potten, geschonken door mej. Croockewit te 's-Gravenhage; Frankische sieraden zooals kralen enz.; Germaansche spelden, mesheften, haarkammen, Romeinsch aardewerk, hand- en voetboeien, haakbusschen en een klepper; versieringen van boerenwagens, onderdeelen van schoorsteenen enz. enz.

JAARVERSLAGEN.

A r n h e m. — G e m e e n t e M u s e u m. — Er is een begin gemaakt met het opnieuw inventariseeren der museumvoorwerpen en het catalogiseeren der uitgebreide prentenverzameling. Alle teekeningen worden opnieuw op zetkartons gehecht en zullen voortaan bewaard worden in doelmatige kasten.

De verzameling schilderijen, prenten en voorwerpen, betrekking hebbende op het stamhuis Oranje-Nassau, eigendom van den heer Dr. C. A. L. Jacobse Boudewijnse te Bennekom, is, na diens overlijden, door de erfgenamen teruggenomen. Van de bruikleen-verzameling, het eigendom van Mevrouw A. Gatacre-geb. Jonkvrouw de Stuers te Vorden, is het overgrootste deel der 17de-eeuwsche schilderijen teruggenomen; de moderne schilderijen, de beeldhouwwerken en de kunstvoorwerpen zijn evenwel in het museum in bruikleen gebleven.

Onder de aanwinsten is te vermelden een verzameling voorwerpen in 1898 gevonden in de Gallantijsche Waard, onder Elden, grootendeels bestaande uit aardewerk en eenige metalen voorwerpen. In bruikleen werd ontvangen een vroeg 17e eeuwsch Vlaamsch wandtapijt en vier 18e eeuwsche Fransche gobelins. Het Rijks Museum te Amsterdam gaf drie schilderijen in bruikleen van Michiel Sweerts. Aangekocht werden fragmenten van „De olde munte” in de Bakkerstraat te Arnhem en verscheidene munten.

H o o r n. — V e r e e n i g i n g O u d - H o o r n. — De restauratie van de twee 17e eeuwsche gevels aan het Munnicken

veld, behoorende aan de Stichting „Het Claes Stapelshofje”, kwam gereed. Hoewel door het Rijk voor de restauratie van den gevel van het restaurant „De Witte Engel” reeds een som beschikbaar was gesteld, moest deze achterwege blijven, daar van den toenmaligen bewoner-eigenaar geen medewerking werd verkregen. In hoeverre de nieuwe eigenaar bereid zal zijn de restauratie mogelijk te maken moet nog worden onderzocht.

De Maria-toren is bijna elke bestuursvergadering in bespreking gekomen. Een onderzoek ter plaatse heeft nu wel geleerd, hoe de toestand vroeger inwendig is geweest doch over den gevel kan het bestuur minder positief oordeelen. Hier staat men dus voor een groote moeilijkheid, die de plannen tot restauratie zeer belemmeren. Het was het bestuur reeds lang bekend, dat de Noorderkerk zeer bouwvallig was en dringend gerestaureerd moest worden. Het gerucht, dat het kerkbestuur voornemens was, dit gebouw voor afbraak te verkoopen, bleek uit de lucht gegrepen, doch tevens moest het bestuur vernemen, dat de kerkelijke financiën niet toelieten, het gebouw grondig te herstellen. Op verzoek van de vereeniging is toen met het kerkbestuur geconfereneerd, met gevolg, dat een commissie zal worden gevormd, die zal trachten de noodige middelen te vinden om restauratie mogelijk te maken.

Nijmegen. — Commissie ter verzekering eener goede bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst (Gemeente Museum) — Voortgegaan werd met zooveel mogelijk acht te geven op die grondwerken, waarbij het te voorschijn komen van sporen van het vroege verleden der stad kon worden verwacht, zooals bij de stijfselfabriek Hollandia. Tot haar groote teleurstelling moest de Commissie in den loop van het jaar meermalen ervaren, dat zij bij niet onbelangrijke restauraties door de Gemeente niet was gekend, zooals bij de restauratie der wandtapijten van de vergaderzaal van B. en W. en bij het aanleggen van electriciteitsvoorziening in de Latijnsche school. In de wijze van gebruiken van de voorhal van het Stadhuis is nog steeds geen verandering gekomen. De Commissie kon haar bemoeiingen slechts bepalen tot eenige kleinere

zaken: de Waag werd met oude steenen hersteld, een steenen leeuwtje waarschijnlijk van het voormalig Stadhuisbordes afkomstig was door slechte behandeling zoo geschonden, dat het niet meer in het Gemeente Museum kon worden opgenomen.

Door aankoop en geschenk werden voor de verschillende verzamelingen meerdere aanwinsten verkregen. Hiervan moge speciaal worden vermeld het eerste deel eener omvangrijke, naar de vindplaatsen geordende collectie van gestempelde en versierde terra-sigillata-fragmenten, die te Nijmegen werd samengebracht en waarvan ook de rest is toegezegd. Met datgene wat reeds in het museum aanwezig was, zullen deze een zeldzaam-uitgebreide verzameling vormen van dit voor de archaeologie zoo belangrijk materiaal. Het is te hopen dat deze niet al te lang door het ontbreken van geschikte toonkasten in magazijn zal behoeven te blijven. Een welkome aanvulling voor genoemde verzameling werd intusschen al vast verkregen door vriendelijke bemiddeling van Dr. Holwerda, n.l. een viertal belangrijke fragmenten van voor de vervaardiging van dergelijk aardewerk gebruikte vormschotels aangekocht in Zuid-Frankrijk.

Utrecht. — Aartsbisschoppelijk Museum. — Het afgelopen jaar is van bijzonder belang geworden door een ingrijpende wijziging in de indeeling van het Centraal Museumgebouw te Utrecht, in welke zalenwisseling ons museum met zes van de acht zalen deelde. Dank zij de volhardende pogingen van Dr. W. C. Schuylenburg gelukte het eenige kunstliefhebbers bereid te vinden de belangrijke kosten der reorganisatie te dragen. Eveneens wordt dank gebracht aan de belangstellende kunstminnaars, die door de verschaffing der geldmiddelen deze groote verbeteringen hebben willen mogelijk maken en aan de leden van den „Vriendenkring van het Aartsbisschoppelijk Museum”, die door hun geregelde bijdragen het bestuur in staat stelden ook zelf een niet gering deel der kosten voor zoover deze onze eigen verzameling betroffen, op zich te nemen.

Het betrekken der nieuwe zalen bracht vanzelf mede een geheel nieuwe rangschikking der verzameling. Ook lieten de geldmiddelen toe om eenige kosten te besteden aan verbetering van

expositiemateriaal. De nieuwe indeeling van de verzameling geeft een duidelijke scheiding naar de hoofdtijdperken, waaruit de kunstwerken stammen. Verder is de scheiding tusschen schilderijen en beeldhouwwerken, zooals deze min of meer in de oude zalen bestond, vervallen, maar de in tijd en stijl eenigszins bijeenhoorende kunstwerken zijn zooveel mogelijk bijeen geexposeerd, wat dan tevens gelegenheid biedt aan de zalen een afwisselend, min of meer schilderachtig aspect te geven met behoud van den band, dien het ontstaan in denzelfden tijd en het ontspruiten aan de gelijke geestesgesteldheid tusschen de in verschillend materiaal en verschillende techniek uitgevoerde werken legt.

Tot aankoop kon het dit jaar niet komen daar alle beschikbare geldenvoor de reorganisatie werden benut. Door schenking werden verschillende aanwinsten verkregen waaronder de draaitabernakel te Wierden uit de nu afgebroken kerk met name genoemd mag worden. Er is een lange lijst van voorwerpen, die in bruikleen werden gegeven. Hieronder zijn het bruikleen van verschillende kerkelijke voorwerpen van het R. K. Kerkbestuur te Abkoude, o.a. een eikenhouten Apostelbeeld, Noord-Nederlandsch werk, omstreeks 1500; een gedreven zilveren kelk der Parochie Montfoort; zandsteenbeelden, welke deel uitmaakten van het H. Graf te Oostbroek bij Utrecht, en die uit de stedelijke zalen naar de Aartsbisschoppelijke verzameling zijn overgebracht.

Aan het einde van het verslag staat een opwekking om leemten in den inventaris aan te vullen. Het verslag is met talrijke reproducties voorzien, ook van de nieuwe zalen, waardoor men kan zien met hoeveel zorg het museum gereorganiseerd is.

Overijsselsch Regt en Geschiedenis. — In de jaarvergadering werd de afwijzende beschikking medegedeeld op het adres van de Vereniging aan de Prov. Staten van Overijssel, om een subsidie beschikbaar te stellen voor de restauratie van den toren te Lossers. Ingekomen was een brief van den burgemeester van Lossers, waarin hij onder dankzegging, voor de belangstelling in den toren, mededeelde, dat twee aanvragen om subsidie waren verzonden één aan de provincie en één aan het Rijk, en

dat tot nu toe van laatstgenoemd geen antwoord daarop was ontvangen. Het gemeentebestuur acht zich niet gerechtigd uit de berooide gemeentekas meer dan f 2000 beschikbaar te stellen, terwijl de kosten op f 6000 werden geraamd. De voorzitter deelt mede, dat op de begroting voor Kunsten en Wetenschappen voor 1927 geen post voor den toren te Lossers is uitgetrokken. De heer Hoefer wenscht hier de principieele kwestie te stellen tegenover de uitgesproken meening van Provinciale Staten van Overijssel, dat geen subsidie voor restaureering van monumenten wordt gegeven. Spr. wenscht als lid van Monumentenzorg, dat deze zaak aan het bestuur van Overijssel. Regt en Geschiedenis wordt overgelaten.

PERSONALIA.

Aan dr. Corn. Hofstede de Groot kunstcriticus en oud-directeur van het Rijksprentenkabinet te Amsterdam, is bij Kon. besluit van 19 November de gouden eerepenning voor verdiensten jegens openbare verzamelingen van geschiedenis en kunst toegekend. (St.ct.)

NIEUWE UITGAVEN.

Bouwkunst, Nederlandsche kerkelijke, uit vroeger tijd. — met 65 afbeeldingen. Uitg. De Waelburgh, Blaricum (Nygh en van Ditmar's Uitg. Mij., Rotterdam).

Byvanc, A. W. en G. J. Hoogwerff. — Noord-Nederlandsche miniaturen in handschriften der 14e, 15e en 16e eeuwen, verzameld en beschreven; tekst in de Fransche en Nederlandsche taal. Uitg. Martinus Nijhoff, 's Gravenhage.

Friedländer, Max J. — Die altniederländische Malerei IV, Hugo van der Goes. Uitg. Paul Cassirer, Berlijn.

Nieuwenkamp W. O. J. — Inlandsche kunst van Nederlandsch Oost-Indië; I Bouwkunst van Bali. Uitg. Leopolds Uitg. Mij., 's Gravenhage.

Stutterheim, W. F. — Cultuurgeschiedenis van Java. Uitg. Java-Instituut en G. Kolff en Co., Weltevreden.

Vermeulen, Frans. — Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst. Uitg. Martinus Nijhoff, 's Gravenhage.

::

REGISTER

::

- Aagtekerke, Klooster Waterlooswerve, 29.
 Aardenburg, Kaai of Waterpoort, 29.
 — Raadhuis, 219.
 Aardewerk, faiences belges, 10—15.
 —, slag bij Vucht, 12.
 Aardewerkbakkers, lijst 1570—1637, 14.
 Aardewijn, Anthony, 51.
 Adama van Scheiterna, F., 16—21.
 Aken, wandtapijten, 4.
 Alding, Henricus, 100.
 Almelo, Kasteel Rechteren, 115—121; bewo-
 ners 115; kapel 118; portretten 121; en 15.
 Altena, A. D. van Regteren, 28.
 Amboise, Kardinaal van, portret, 198.
 Amsterdam, Historisch Museum, 27; 155.
 — Monumentenverordening, 30.
 — Rijks Museum jubileum, 154.
 — Pesthuis, 155; 157.
 — Kattegat 4 en 6, 158.
 — Prentenkabinet, 219.
 — Rokin, 152; 156; 158.
 Anrijts, Anton, 8.
 Anthoniszoon, Adriaan, 95.
 Anton van Bourgondië, 187.
 Arkel, Jan van, 98.
 Arkema, T., 224.
 Arnhem, Openl. Museum, Gids, 27.
 — St. Eusebiuskerk, 30.
 — Genootsch. v. Oudheidkunde, 158.
 — monumenten verordening, 158.
 Arntzenius, W. N., 161.
 Aubert, David, 192.
 Axel, Ned. Herv. Kerk, grafzerken, 29; 31.
 Baard, C. W. H., 27.
 Bakker, legaat, 29.
 Bandceramiek, 16.
 Baraboedoer, 203.
 —, Commissie, 204.
 Barbé, Jean Baptiste, 11.
 Barmantlo, Perigrinus, 100.
 Barneveld, Oudheidkamer, 160.
 —, Centr. Museum v. d. Veluwe, 160.
 Bastelaere, M. van, 11.
 Bastius, P., 128.
 Batavia, museumplannen, 28.
 —, woningverordening, 223.
 Bauer, H. A., 65.
 Beauneveu, André, 189.
 Begrooting, K. en W., 164.
 Beiaardcongres, 157.
 Beyer, J. de, 133.
 Belonje, J., 28.
 Bening, Simon, 183 e. v.
 Berendsz, Thomas, 45.
 Berg, van den, 158.
 Berlage, H. P., 214.
 Bermmans, H., 30.
 Bertken, zuster, 122.
 Bik, A. J. E. A., 28.
 Bindervoet, E. J. en P. E. B. Clant, 28, 29.
 Blankenheim, Frederik van, 98.
 Blocqueri, Johannes, 150.
 Bloemendaal, Ned. Herv. Kerk, ramen, 129.
 Blok, P. J., 162.
 Blokzijl, Kerkstraat, 219; 158; 257.
 Bluyck, Hans van der, 51.
 Bode, Wilhelm von, 154; 157; 217.
 Boekaankondiging, 34.
 Boelre, Willem van, 144.
 Boer, Adr. 197.
 Boer, H. G. de, 27.
 Bondsjaarvergadering te Zwolle, 151—153.
 Bondsvergadering, 217.
 Borch, Gerard ter, 88.
 Borch, Jacob van der, 145.
 Borght, van der, Frans, 2.
 Borculo, Ned. Herv. Kerk, 31.
 Bosch, F. D. K., 205; 212.
 Bouricius, L. G. N., 151, 160.
 Bouwheer, H., 160.
 Bouwkunst, Ned. burgerlijke, 173.
 —, Ned. Kerkelijke, 228.
 Brandes, J. L. A., 205 e.v.
 Brando, Johannes, Chronodromon, 186.
 Bredius, A., 33; 148; 217.
 Breen, Joh. C., 27.

Brom Jr., A., 157.
 Bruggen Cate, J. ten, 222.
 Bruggmans, H., 27.
 Brussel, Bibl. Royale, H. S. Mansel, 186.
 —, Conquestes de Charlemagne, 188.
 Buchel, van, 126.
 Buitenbezittingen, 204.
 Burg, Herman van den, 51.
 Buys, M. A. Brandts¹⁾, 157.
 Byvanck, A. W., 24; 25; 156; 177—196; 219;
 228.
 Cadzand, Ned. Herv. Kerk, 164.
 Campensis, J. Hermans, 101.
 Cele, Joh., 68.
 Ceulen, Jacob van, 62.
 Cleisheim, ingenieur, 43.
 Cloete, familie, 7.
 Coehoorn, 39; 43.
 Coeren, Coerer, (wachter), 122; 130.
 Cohen Stuart, A. C., 157.
 Collaert, Adrien, 11.
 Colombo, Ned. Ger. Kerk, 30.
 Comm. Oudhk. Onderzoek Java en Madoera, 203.
 Constantia, Groot, 7 9.
 Cool, 44.
 Couven, J. J., 5.
 Covelens, Bernt van, 145.
 Cruuswerk, 142.
 Cuypers, P. J. H., 49; 59; 100.
 —, Jos. Ph. J., 100.
 Daguerre, 198.
 Daguerreotypentoonstelling, 197—202; foto-
 grafen, 198.
 Dalen, J. van, 152.
 Dam van Isselt, van, H., 27.
 David van Bourgondië, 98; 102; 184 e.v.
 Degener, F. Schmidt, 27.
 Deinum, Ned. Herv. Kerk, toren, 31.
 Delft, Hammenpoortje, 31.
 —, molen de Roos, 151.
 —, Prinsenhof, 160; H. d. Groot afd., 161.
 Derkinderen, A. J., 153; 157.
 Deventer, Waag, 27.
 —, St. Lebuïnuskerk of Groote Kerk, 159.
 —, de Blauwe hand, 219.
 —, Kleine Poot, 219.
 Diëngplateau, 204; 213.
 Diepholt, Rudolf van, 56; 144.

¹⁾ op p. 157 foutief aangegeven als J. S. Brandt Buys.

Dionys van Nijmegen, 114.
 Directeurendag, stichting, 25; 155; 157.
 Djago, Tjandi, 205; 212.
 Djawa, Ind. tijdschrift, 214.
 Doetekum, Jean Baptiste, 12.
 Dordrecht, Comm. v. inventarisatie, 31.
 —, Raadzaal, schilderijen, 31.
 —, gevels, 152.
 —, Groote Kerk, orgel, 157.
 Duparc, M. I., 154.
 Durrieu, Paul, 177.
 Duurstede (Wijk bij), Kantonaal en Sted. Mu-
 seum, 226.
 Dvorák, 178.
 Eck, J. van, 27.
 Edam, Groote kerk, 159; 219.
 Eygelshoven, R. K. Kerk, 164.
 Elst, W. van der, 157.
 Emants, Marcellus, 161.
 Engelen, C., 197—202.
 Enkhuizen, Waag Museum, 27.
 Enschedé, kerktoren, 219.
 Enschedé, Jan Willem, 154; 157.
 Enschedé, M., 224.
 Enschoot, St. Oedenrode, toren, 31.
 Erdtsiek, J. J., 61.
 Erp, T. van, 209.
 Erven Dorens, A. A. G. van, 27; 152.
 Evelein, M. A., 25; 27.
 Evenepoel, collectie, 12.
 Filmarchief, Ned., 217.
 Flechsig, Ed., 173.
 Foreest, H. van, 28.
 Fotocommissie, 217.
 Friedländer, Max. J., 34; 228.
 Galen, N. van, 101.
 Gallois, H. C., 172.
 Grebber, P. de, 64.
 Gelder, H. E. van, 154; 172; 224.
 Geus, C. de, verzameling, 166.
 Gijselaar—Viruly, Mevr. de, 169.
 Gildeboek, 34; 172.
 Gipswerk, Maastricht, 1.
 Gonnet, C. J., 161.
 Gouda, St. Janskerk, 31.
 Graafschap, Vereen. de, Heuvelstichting, 172;
 197.
 Graswinckel, D. P. M., 115—121; 218; 219.
 's Gravenhage, Mauritshuis, 27.
 — Oranje Nassau Mus., 27; 155; 161; 165.
 — Gemeente Museum, 161.

- Ned. Isr. Gemeente, 161.
 -- Meded. Dienst. K. en W., 172.
 -- Mus. Meerm., H. S. 10A., 21; 186.
 -- H. S. 10 F. 1; 194.
 -- H. S. 10 E. 4; 195.
 -- Kon. Bibl. H. S. 76 F 2, 188.
 -- H. S. 76 F. 7, 189.
 -- H. S. 76 E. 7, 190.
 -- H. S. 76 E. 2, 191.
 -- H. S. 76 F. 10, 192.
 -- H. S. 78 D, 48, 193.
 -- H. S. 133 D. 11, 195.
 -- Museum Bredius, 223.
 -- Hofwyck, 223.
 Greve, Aleida, 74.
 Grobbendonck, Antoine, 13.
 Groningen, Museum v. Oudheden, 28; 224.
 -- Goudkantoor, 220.
 -- Poortershuisje, 220.
 Haarlem, Tolpoort, 31.
 -- Fr. Hals Mus. leg. Gonnet, 161; 224.
 -- Mus. v. Kunstnijv. 161.
 -- Vleeschhal, 161.
 -- Commiezenhuisjes, 155; 220.
 -- Groote Gasthuis, 156.
 -- Teyler St., H. S. cat. IV 1915, 183.
 -- Photographisch Museum, 197.
 Haerst, Wendelmoet en Anna van, 73; 74.
 Hanegraaf, B. C. D., 170.
 Hanrath, J. W., 33; 34.
 Harlingen, Monumentenverordening, 157.
 Haslinghuis, E. J., 122—148.
 Hasselt, beschrijving der stad, 94—109; 153.
 Heeckeren van Walden, Godard van, 197.
 Heek, H. J. van, 151; 220.
 's Heerenberg, Ned. Herv. Kerk, 220.
 Hendrik de Keyser, Vereen., 158.
 Hensen, A., 34.
 's Hertogenbosch, Nrd. Brabantsch Museum, 155.
 -- Mus. Prov. Genootsch., 162.
 Hezenman, L. C., 49.
 Hilversum, Jagtlust, 159.
 Hindoe-Javaansche oudheden, 211.
 Hoefler, F. A., 35—93; 94—109; 152; 153.
 Hofstede de Groot, C., 217; 224; 228.
 Holt, Cornelia, 75.
 Holwerda, J. H., 160; 224; 227.
 Hondecoeter, school, 69.
 Hoog Hzn., G. de, 85.
 Hoogewerff, G. J., 228.
 Hoop. Thomassen à Th. van der, 10.
 Hoorn, G. van, 175.
 Hoornaar, Ned. Herv. Kerk, 220.
 Horst, Henrijk ter, 101.
 Houtsneden, 196.
 Houwer, familie Mulok, 28.
 Hudig, C. J., 169.
 Hudig, F. W., 156.
 Hueten, Theodoor en Bernard, 51.
 Huygenstentoonstelling, 224.
 Ittersum, Jan van, 61.
 Jansen, Christiaan en Jan, 103.
 Jansen, Daan, 173.
 Janssen, 226.
 Janssens, Johannes, 69.
 Jesse, H. J., 159.
 Jorissen, W. P., 156.
 Kadeneter, Geertruid, 61.
 Kayser, J., 65.
 Kalf, Jan, 151; 152; 219.
 Katwijk, Ned. Herv. Kerk, 31.
 Kaudern, Walter, 34.
 Kellen, J. Ph. van der, 217.
 Kempen, Joh. van, 56.
 Kerkwijk, A. O. van, 168.
 Kesper, L. A., 157.
 Keulen, tentoonstelling, 154.
 Kingsman, J. L. G., 173.
 Kistenmaker, Swier, 51.
 Kleederdrachten, Zeeuwsche, 32.
 Klinkert, H., 62.
 Klokken- en Orgelraad, 157.
 Klopfleisch, 16.
 Kneppehout v. Sterkenburg, K. J. F. C., 150.
 Knottenbelt, W. C., 157.
 Knuttel Wzn., G., 172.
 Koets, P., 64.
 Koeverdekking, 132.
 Koog a. d. Z., Huis m. d. ijzeren brug, 155.
 Kossinna, 17.
 Koudekerke, Slot Ter Hooge, 32.
 Krause, Gregor, 173.
 Krom, N. J., 173; 203—216.
 Kromhout, W., 159; 222.
 Kruitwagen, B., 24.
 Kubangebied, 20.
 Kuile, Ter, 152.
 Kuiper, M. E., 131.
 Kunsten en Wetenschappen, jubileum, 154.
 Kunstkennis, lezing, 217.
 Lange, Jacob de, 126.
 Laren N.H., Klooster, 31; 221.

- Ned. Herv. Kerk, 220.
 Laurent, Marcel, 10—15.
 Leembruggen, Mevr. 168.
 Leer, W. A. van, 156.
 Leeuw, G. van der, 157.
 Leeuwarden, Friesch Museum, verbouwing, 28.
 - grachten, 156.
 Leiden, sterfhuis Jan Steen, 148.
 - graf Jan Steen, 149.
 - monumentenverord., 159; 218; 221.
 - Ethnogr. Mus., Catalogus, 172.
 - Comm. v. Waakzaamheid, 218.
 - Vereen. Oud-Leiden, 218.
 - Rijks Mus. v. Oudheden, 224.
 Lewe van Nyensteyn, familie 29.
 Liauckama, Eelco, 75.
 Lyedet, Loyset, 192.
 Limburg, bandceramiek, 16—21.
 Loevestein, Vereen. Slot, 162.
 - Slot, 221.
 Londen, Mus. Oost-Ind. Comp., 203.
 Loosdrecht, Huis Sypsteyn, 165.
 Losser, toren, 228.
 Loudon, E., 161.
 Luer, Conradus, ter, 103.
 Maas Geesteranus, H. G. J., 28.
 Maastricht, Raadhuis, wandtap., 1—6.
 - Maasbrug, 151; 155; 156; 221.
 - Dinghuis, 165.
 - Oudheidk. Museum, 225.
 Maeterlinck, Louis, 173.
 Magdalénien, jagerkunst, 17.
 Makassar, Fort Rotterdam, 223.
 Man, M. G. A. de, 226.
 Maritz, Jan, 113.
 Mark, Eva en Cornelia van, 64; 75.
 Marle, R. van, 34.
 Marmion, Simon, 186; 189.
 Marot, 121.
 Martin, W., 33; 154; 157.
 Mazerolles, Philippe de 189; 194.
 Mededeelingen en Korte berichten, 25 34; 151
 --- 174; 217—228.
 Meer, Daniel van der, 147.
 Meester van Anton van Bourgondië, 188.
 Meester van Flémalle, 186.
 Meester v. h. Gebedenboek te Dresden, 194.
 Meester van den Girart de Roussillon, 188; 189.
 Meester van den Hortulus Animae, 194.
 Meester van Karel V, 195.
 Meester van Maria v. Bourgondië, 194.
 Meester v. h. H. S. Mansel te Brussel, 185.
 Megen, van, 68.
 Mendoet, tempel, 208.
 Mengelberg, W., 65; 67.
 Messemakers, Engelbertus (Cultrificis), 57.
 Middelburg, Mus. Zeeuwsch Genootsch. 28.
 - , monumentenlijst, 32.
 - Raadhuis, regenten portr., 221.
 Miniaturen, Vlaamsche, 177—196.
 - grisailles 188; 189.
 - H. S. S., einde 15e eeuw, 194.
 Miniatuurschilders, Vlaamsche, 178.
 - einde 15e eeuw, 194.
 Moens, M., 28.
 Molenaar, N., 64.
 Molens, 155.
 Moncada, Francesco, wapen, 10.
 Monumentenverordering, 29.
 Monumentenwet, 155; 156.
 Moojen, P. A., 28.
 Muller, F., 13.
 Muller, Fzn., S., 184.
 Muller, N. 42.
 Musea, Particuliere, 163.
 Naarden, Kloosterstr. 11, 32.
 - , wallen, 159.
 Nairac, C. A., 160.
 Nap, A., 224.
 Neurdenburg, E., 10; 157.
 Niépce, Jos. Nicéphore en Isidore, 198.
 Nieuwenhuis, F. J., 133.
 Nieuwenkamp, W. O. J., 228.
 Nieuwstad, R. K. Kerk, 165.
 Nispen, E. van, 1—6.
 Heino, 't Nijenhuis, 110—114; 153; bewoners,
 110.
 Nyenrode, Frans van, 147.
 Oever, H. ten, 54.
 Oldeberkoop, Ned. Herv. Kerk, 165.
 Ommen, Joh. Eskensz. van, 67.
 Ophemert, toren, 165.
 Os, Petrus en Tymannes Petri, 49.
 Ottema, N., 28.
 Oudheidk. Verslag, Ned. O. Indië, 223.
 Oudheidkundig werk, Ned. Oost-Indië, 203—216.
 Oudheidk. Dienst, Ned. O. Indië, 209; 211.
 - Batavia, bureau, 211.
 - Publicaties, 212.
 Overvoorde, J. C., 7—9; 22 23; 25; 27; 33;
 148—150; 152; 154; 157.
 Overijss. Regt en Geschiedenis, Vereen., 55.

- Panataran, 214.
 Pape, legaat, 155.
 Parent, Paul, 34.
 Parmentier, Firma Wed. A., 169.
 Patanazzi, 14.
 Patijn, J. A. N., 28.
 Pawon, Tjandi, 208.
 Peppelman, van Kampen, 170.
 Personalia, 33; 228.
 Perzisch-Elamitische cultuur, 20.
 Pestivien, Jean de, 186.
 Pinet, Simon, 62.
 Pluym, W. van der, 151; 157.
 Poensgen, G., 172.
 Pont, D. F., 219.
 Poole, F. A. Le, 149.
 Poot, familie, 68; 69.
 Post, Pieter, 1.
 Praehistorica, Ned. O. Indië, 208; 210.
 Prambanamtempels, 30; 216.
 Preuss. Kunstsammlungen, Jahrbuch, 172.
 Queysen, P., 56; 60.
 Rademaker, A., 132.
 Rapport Museum-Commissie, 154.
 Rensinck, C. C., 61.
 Restaurants, Hindoe-Javaansche, 30.
 — Ned. O. Indië, 209; 213.
 Reuvens, C. J. C., 203.
 Roemers, 44.
 Roermond, Gr. Seminarum, muursch., 32.
 Roever, de, 217.
 Rooseboom, M. P., 218.
 Rostvotzeff, 20.
 Rotterdam, St. Laurenskerk, 32.
 — Museum Boymans, 162; 226.
 Roya, Aegidius (Gilles de Roye), 186.
 Royer, 154.
 Russel, Erwin, 225.
 Russel, Wicher van, 103.
 Saeghman, Gilles Joosten, 22.
 Sasse van IJsselt, 155.
 Schaepkens van Rimpst, J. H. C., 157.
 Scherft, Joh., 161.
 Scheurleer, C. W. Lunsingh, 26; 27.
 Schilden, legaat van der, 170.
 Schliz, 16.
 Schneider, H., 172.
 Schoonhoven, St. Bartholomeuskerk, 159; 222.
 Schrevelius, Theodorus, 150.
 Schultze, 198.
 Schuylenburg, W. C., 227.
 Sibculo, klooster, 222.
 Sichem, C. van, 23.
 Six, J., In memoriam, 175.
 Sloetemaeker, Arent, 51.
 Slooping, oude gebouwen, 152.
 Sluiterman, K., 173.
 Sluter, Willem, 142.
 Smit, J. P. W. A., 162.
 Smit, W. P. A., 27.
 Snitger, Joh. George en Frans Caspar, 51.
 Snijders, Martin, 12.
 Sonnaville, P. J. de, legaat, 167.
 Spies, Zacharias, 103.
 Spilman, 221.
 Spiraal-meanderornament, 16, 19.
 Spoelde, Gerard van, 62.
 Stadsgezichten, foutieve, 23.
 Staring, Constance, 197.
 Steekspel, 152.
 Steen, Jan, 148—150; familie 149.
 Steensoorten, 124.
 Stel, Jacob van der, 7.
 Sterck, J. F. M., 34; 172.
 Straes van Weilburg, Adam, 45.
 Stuers, Victor de, 154.
 Stutterheim, W. F., 228.
 Subsidiën, 164.
 Successiewet, 157; 173.
 Swastika, 19.
 Swelinck, Geerd, 51.
 Swinderen van Allersma, R. M. de Marees van, 224.
 Tavernier, Jean, 188.
 Terlaag-Kruyt, M., 161.
 Terwesten, Augustijn, 114.
 Tholen, Ned. Herv. Kerk, toren, 32.
 Tiel, Kleibergsche Waterpoort, 222.
 Tolhuis, Johannes, 126.
 Tonnet, M., 208.
 Uitgaven, nieuwe, 34; 172; 228.
 Uitgeest, Ned. Herv. Kerk, 160.
 Utrecht, Buurkerk, 122—148; muursch. 130; kerkrekeningen, 143.
 — St. Jacobskerk, gewelfsch., 128; 144.
 — Broedersch. d. Ellendige Zielen, 147.
 — Domkerk, 165; toren, 160.
 — Carthuizer atelier te Utrecht, 183.
 — Aartshiss. Mus. H. S. 18, 192.
 — Univ. Bibl., H. S. 1335, 193.
 — Abdij van Orval, 222.
 Vas Nunes, A. 157.

- Vasalli, Thomas, 1.
 Vecht, 10.
 Veen, A. van, 226.
 Veere, Groote Kerk, 32.
 - Stadhuis, 160.
 - huis aan de Kaai, 29.
 Venetië, Breviarium Grimani, 194.
 Venlo, St. Martinuskerk, 222, Jodenstraat, 33.
 Verbeek, R. D. M., 210.
 Vermeulen, F., 228.
 Verslagen, 29; 165—172; 226—228.
 Amsterdam, Rijks Museum, 165.
 's-Gravenhage, Mauritshuis, 166.
 Leiden, Rijks Mus. v. Oudheden, 166.
 —, Rijks Ethnogr. Mus., 166.
 Delft, Huis Lambert v. Meerten, 166.
 Nijmegen, Museum G. M. Kan, 166.
 Alkmaar, Gemeente Museum, 167.
 Arnhem, Openlucht Museum, 167.
 — Gemeente Museum, 226.
 Deventer, Waag 167.
 Dordrecht, Dordrechts Museum 167.
 Franeker, Stedelijk Museum, 167.
 's-Gravenhage, Gemeente Museum, 168.
 — Verz. Bredius, 168.
 — Oranje Nassau Mus., 168.
 Groningen, Mus. v. Oudheden, 168.
 Haarlem, Frans Hals Museum, 168.
 Hoorn, West-Friesch Museum, 169.
 — Vereen. Oud-Hoorn, 226.
 Leiden, Lakenhal, 169.
 Loosdrecht, Kasteel Sypesteyn, 170.
 Middelburg, Sted. Oudheidkamer, 19.
 — Vereen. t. inst. v. oude geb., 172.
 Nijmegen, Gemeente Museum, 227.
 Rotterdam, Mus. v. Oudheden, 170.
 Utrecht, Aartsbissch.-Museum, 227.
 Vlissingen, Stedelijk Museum, 170.
 Zutphen, Wijnhuis, 170.
 Prov. Zeeuwsche Sch. en Arch. Comm.,
 29.
 Prov. Genootsch. v. K. en W. in Nrd. Bra-
 bant, 30.
 Hendrick de Keyser, 171.
 Rembrandt, 171.
 Graafschap, 172.
 Veth, Jan, 153; 157; 214.
 Vieweg, N. M., 28.
 Vilsteren, Herman, 73.
 Vinckeroy, collectie, 10.
 Visscher, C. J., 128.
 Vlaardingen, Ned. Herv. Kerk, 33.
 —, Waaggebouw, 33.
 Vlissingen, oude Beursgebouw, 160.
 — Sted. Museum, 226.
 Vogel, 212.
 Vogelsang, W., 25; 27; 218.
 Vollenhoe, Johannes, 49.
 Vos, E. M., verzameling, 166.
 Vos, Martin, de, 11.
 Vos, P. J. de, 28.
 Vossemeer (Oud-), de Hoogkamer, 222.
 Vrachtauto's, 151.
 Vrancx, Sébastien, 12.
 Vrelant, Willem, 189.
 Vries, de, 217.
 Vullenho, Bernard, 54.
 Waterloo, A., 132.
 Wedde, Gr., Zwarte huis, 223.
 Wedgwood, Thomas, 198.
 Weenen, Kroniek van Jeruzalem, 188.
 Weideman, Hendrik, 51.
 Wendelaar, W. C., 28.
 Werenbolds (Wermbolds), J., 72.
 Westerman, Jurrien, 51.
 Wibaut, F. M., 27.
 Wichers, A. G. van Aldringa, 224.
 Windesheim, Meynhold en Witte van, 66.
 Winkler, Friedrich, 177 e. v.
 Wit, J. de, 64.
 Woelderens, C. A. van, 170; 226.
 Wolters, Herman, 64.
 Wychen, Kasteel, 223.
 Wijk a. Z., Ned. Herv. Kerk, toren, 160.
 IJzerman, J. W., 204.
 Zilver, Groningsch, 28.
 Zoutelande, toren, 223.
 Zuiden, van, 217.
 Zuid-Holl. Archeol. Commissie, 159.
 Zutphen, monumenten verord., 33; 223.
 — monumenten comm. 223.
 — Bourgonjetoren, koepel, 223.
 Zwolle, beschrijving der stad, 35—93; vesting
 37; Hoofdwacht, 45; Gouvernementsgebouw,
 46; Politiebureau, 46; Stadhuis, 47; Gilden, 47;
 Kerken en kloosters 49—68; wiegedrukken,
 48; Lat. School, 68; Museum Vereen. Overijss.
 Regt en Gesch. 68; gestichten, 72; pompen,
 76; particuliere huizen, 76.
 — Missaal der Duitse Orde, 24.
 Zijnen, B. A. J. van der Hegge, 157.